

2

КИЇВ-1985

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЄТЕ:

- Актуальні проблеми радянської історичної науки і деякі питання вдосконалення підготовки й атестації наукових кадрів
- Діяльність партійних організацій України по утвердженню ленінського стилю роботи
- В. І. Ленін про роль торгівлі у соціалістичному будівництві

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Наукові редактори доктор істор. наук **М. В. Коваль**,

канд. істор. наук **О. Ю. Гаєрилюк**

Художній редактор **Н. М. Абрамова**

Технічний редактор **Н. Є. Любич**

Коректори **З. І. Соколинська, Є. І. Міхнова**

Здано до набору 07.01.85. Підп. до друку 12.02.85. БФ 18 815. Формат 70х108 1/6. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,02. Тираж 2115 пр. Зам. 0-2.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 2 (287), февраль, 1985. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України — Філіала Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (287)

ЛЮТИЙ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Тихвінський С. Л. (Москва). Актуальні проблеми радянської історичної науки і деякі питання вдосконалення підготовки й атестації наукових кадрів 5
- Шпловцев Ю. В. Діяльність партійних організацій України по утвердженню ленінського стилю роботи 27
- * * *
- Пиріг О. А. В. І. Ленін про роль торгівлі у соціалістичному будівництві 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

- Васюта С. І. (Львів). Рациональне використання лісових ресурсів трудовими колективами Кариатського лісопромислового комплексу 51
- Бушин М. І. (Черкаси). Іщенко М. П. (Черкаси). Удосконалення соціалістичного способу життя на селі в процесі соціально-культурного розвитку 59
- До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні*
- Сілецький В. І. (Івано-Франківськ). Військово-мобілізаційна робота серед населення західних областей УРСР (1944—1945 рр.) 67
- Цимбал Л. М. (Миколаїв). Про ідейно-виховну роботу парторганізацій вузів України в 1943—1945 рр. 73
- Піддубний А. С. (Красноармійськ). До питання про участь письменників України в поданні допомоги фронту (1941—1945 рр.) 78

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

- Панкеева І. О. (Чернівці). Мирний І. І. (Чернівці). Життя, віддане революції (До 90-річчя з дня народження О. В. Панкеева) 87
- Дяхан М. Д. (Одеса). А. В. Христов — солдат трьох революцій 92

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Цимбалістий В. Ф. (Хмельницький). Діяльність партійних організацій України по моральному вихованню молодих трудівників села (1966—1975 рр.) 97

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Беренштейн Л. Ю. Критика буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС	104
---	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Котляр М. Ф. «Богатирська доба» в історії Київської Русі	112
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Куц О. Р. 40-річчя Кримської (Ялтинської) конференції	124
Малій О. В., Мартиненко М. О. 50-річчя II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників	128
Сидоренко В. П. 60-річчя I Всеукраїнського з'їзду представників колгоспів та працівників по колективізації сільського господарства	132
Рашба Н. С. (Харків), Черніков І. Ф. Видатний радянський сходознавець А. П. Ковалівський (До 90-річчя з дня народження)	135

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Реєнт О. П. Видатний радянський державний і військовий діяч (Короткий огляд літератури про життя та діяльність М. В. Фрунзе)	138
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Котов В. Н., Литвин О. К., Шарафутдінов Б. А., Діденко Г. М. Дослідження про методи роботи історика	144
Сусоров В. Д. (Херсон). Цінне дослідження з історії боротьби більшовиків за ідейну і організаційну єдність РСДРП	146
Мартиненко А. К., Кучменко Е. М. З історії розвитку історіографії в братній країні	147
Сванідзе М. Х. (Тбілісі). Нове дослідження з історії взаємовідносин Портії з країнами Європи	148
Чарських І. Ю. (Донецьк). Реальний демократизм проти фальсифікаторів	151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1984 року	153
Хворостяний І. М. Наукова конференція учених соціалістичних країн, що досліджують проблеми миру та роззброєння	153
Данилюк Ю. З., Нестуля О. О. (Полтава). Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства	154
Шейко В. М. (Харків). Симпозіум з міждисциплінарних проблем дослідження історії культури	156
Кокін С. А. Розширене засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва»	156
Маковійчук І. М. Вшанування доктора історичних наук професора А. В. Лихолата у зв'язку з його 70-річчям	158
Іванова Т. Є. Збори в Інституті історії АН УРСР, присвячені 90-річчю з дня народження М. Н. Петровського	159
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. П. Голубом	160

СОДЕРЖАНИЕ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Тихвинский С. Л. (Москва). Актуальные проблемы советской исторической науки и некоторые вопросы совершенствования подготовки и аттестации научных кадров	5
Шиловцев Ю. В. Деятельность партийных организаций Украины по утверждению ленинского стиля работы	27
* * *	
Пирог А. А. В. И. Ленин о роли торговли в социалистическом строительстве	39

СООБЩЕНИЯ

Вопросы совершенствования развитого социализма в СССР

Васюта С. И. (Львов). Рациональное использование лесных ресурсов трудовыми коллективами Карпатского лесопромышленного комплекса	51
Бушин Н. И., (Черкассы), Ищенко Н. П. (Черкассы). Совершенствование социалистического образа жизни на селе в процессе социально-культурного развития	59

К 40-летию Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне

Силецкий В. И. (Ивано-Франковск). Военно-мобилизационная работа среди населения западных областей УССР (1944—1945 гг.)	67
Цымбал Л. М. (Николаев). Об идейно-воспитательной работе парторганизаций вузов Украины в 1943—1945 гг.	73
Поддубный А. С. (Красноармейск). К вопросу об участии писателей Украины в оказании помощи фронту (1941—1945 гг.)	78

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

Панкеева И. А. (Черновцы), Мирный И. И. (Черновцы). Жизнь, отданная революции (К 90-летию со дня рождения А. В. Панкеева)	87
Дыхан М. Д. (Одесса). А. В. Христов — солдат трех революций	92

Трибуна молодого автора

Цимбалыстый В. Ф. (Хмельницкий). Деятельность партийных организаций Украины по нравственному воспитанию молодых тружеников села (1966—1975 гг.)	97
---	----

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

Беренштейн Л. Е. Критика буржуазных фальсификаций современной аграрной политики КПСС	104
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Котляр Н. Ф. «Богатырская эпоха» в истории Киевской Руси	112
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Куц Е. Р. 40-летие Крымской (Ялтинской) конференции	124
Малий О. В., Мартыненко М. О. 50-летие II Всесоюзного съезда колхозников-ударников	128
Сидоренко В. П. 60-летие I Всеукраинского съезда представителей колхозов и работников по коллективизации сельского хозяйства	132
Рашба Н. С. (Харьков), Черников И. Ф. Выдающийся советский востоковед А. П. Ковалевский (К 90-летию со дня рождения)	135

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Реент А. П. Выдающийся советский государственный и военный деятель (Краткий обзор литературы о жизни и деятельности М. В. Фрунзе)	138
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Котов В. Н., Литвин О. К., Шарафутдинов Б. А., Диденко Г. М. Исследование о методах работы историка	144
Сусоров В. Д. (<i>Херсон</i>). Ценное исследование из истории борьбы большевиков за идейное и организационное единство РСДРП	146
Мартыненко А. К., Кучменко Э. Н. Из истории развития историографии в братской стране	147
Сванидзе М. Х. (<i>Тбилиси</i>). Новое исследование из истории взаимоотношений Порты со странами Европы	148
Чарских И. Ю. (<i>Донецк</i>). Реальный демократизм против фальсификаторов	151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Постановление Центрального Комитета Компартии Украины и Совета Министров Украинской ССР о присуждении Государственных премий Украинской ССР в области науки и техники 1984 года	153
Хворостяный И. М. Научная конференция ученых социалистических стран, исследующих проблемы мира и разоружения	153
Данилюк Ю. З., Нестуля А. А. (<i>Полтава</i>). Третья республиканская научная конференция по историческому красведению	154
Шейко В. М. (<i>Харьков</i>). Симпозиум по междисциплинарным проблемам исследования истории культуры	156
Кокки С. А. Расширенное заседание Научного совета АН УССР по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства»	156
Маковийчук И. М. Чествование доктора исторических наук профессора А. В. Лихолата в связи с его 70-летием	158
Иванова Т. Е. Собрание в Институте истории АН УССР, посвященное 90-летию со дня рождения Н. Н. Петровского	159
Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации В. И. Голубом	160

XXVI з'їзд КПРС, Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Академік С. Л. ТИХВІНСЬКИЙ,
академік-секретар Відділення історії АН СРСР

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ Й АТЕСТАЦІЇ НАУКОВИХ КАДРІВ *

Комуністична партія завжди надавала і надає величезного значення розвитку суспільних наук, підвищенню їх ролі у розв'язанні практичних завдань комуністичного будівництва. Переконалим свідченням цього є рішення XXVI з'їзду КПРС, наступних пленумів Центрального Комітету нашої партії, які націлюють радянських суспільствознавців на активізацію розробок актуальних наукових проблем. Цілком зрозуміло, що ця вимога повною мірою стосується й історичної науки, розвиток якої визначається явищами, притаманними як стану людства в цілому, так і суспільству, де ми живемо й працюємо. В цьому відношенні є всі підстави сказати, що історична наука не може вдосконалювати свою теоретичну основу, здійснювати нагромадження і узагальнення емпіричної бази ізольовано, всередині «самої себе», у відриві від процесів, які відбуваються в світі і насамперед — у суспільній свідомості, в духовному житті суспільства.

Багатовіковий шлях світової історіографії і більш як шістдесятирічний — радянської неспростовно доводить, що історія завжди була наукою світоглядною, покликаною обслуговувати політичні й ідеологічні запити суспільства. Не є щодо цього винятком і сучасний етап, а також майбутній розвиток історичної науки, як би не намагалися буржуазні вчені стверджувати протилежне, насаджувати думку про її аполітичність, «надкласовість» і т. ін. Говорячи про вплив інтелігенції на суспільну свідомість, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко у промові на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР відзначав, що цей вплив є особливо важливим у період, «...коли суспільство опиняється віч-на-віч з якісно новими завданнями, для розв'язання яких, природно, потрібен новий рівень суспільної свідомості»¹.

Хто, як не історики, зобов'язаний зберегти й донести до широких мас досвід минулого, зробити його надбанням будівників комунізму, світової громадськості. Необхідність розв'язання радянським народом небувалих за своїми масштабами завдань, а також складна міжнародна обстановка вимагають оновлення, збагачення, актуалізації тематик і змісту історичних досліджень, удосконалення форм суспільного впливу історичної науки.

* В основу статті покладено доповідь, з якою автор виступив на Всесоюзній науково-практичній конференції керівників спеціалізованих рад в галузі історичних наук, що проходила 14—16 листопада 1984 р. в м. Києві.

¹ Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму: Промова на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 року. — К., 1984, с. 6.

Розкриваючи значення радянської історичної науки в сучасному світі, слід насамперед виділити її світоглядну, політико-виховну роль, що зумовлено як внутрішніми потребами розвитку нашого суспільства, так і небаченим загостренням міжнародної обстановки та ідеологічної боротьби на світовій арені, коли імперіалізм, розгортаючи наступ проти соціалізму, намагається перекурити процеси, що відбуваються в соціалістичному суспільстві, фальсифікувати всю історію людства. Суспільні науки, наголошує товариш К. У. Черненко, повинні стати «гарячим цехом» нашого ідеологічного комплексу, в якому не тільки куються знання, а й продумуються шляхи й методи їх перетворення, за словами К. Маркса, у «безпосередні органи суспільної практики, реального життєвого процесу»². Обов'язок радянських істориків полягає в тому, щоб неухильно керуватися цією вказівкою в своїх практичних справах, зокрема, в роботі по формуванню свідомості нової людини, що є не лише найважливішою метою, а й неодмінною умовою комуністичного будівництва³.

Партія вказує, що головними рисами ідейно-морального обличчя радянської людини є активна громадянська позиція, високе почуття відповідальності за доручену справу, свідомість. Без цього неможливі організованість і порядок — одна з найважливіших складових успіхів країни в комуністичному будівництві. Роль історичних знань у формуванні як зазначених, так й інших рис важко переоцінити. Вони сприяють зміцненню переконаності радянських людей у правильності комуністичних ідеалів, розвитку почуття історичного оптимізму, вихованню на основі революційних, бойових і трудових традицій марксистського світогляду, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, непримиренності до ворожої ідеології. Саме це мав на увазі товариш К. У. Черненко, коли підкреслював: «Важливим інструментом виховання громадянськості, радянського патріотизму, інтернаціоналізму було і залишається виховання історією»⁴.

Говорячи про посилення в сучасних умовах ідеологічної, політико-виховної ролі історичної науки, не можна не враховувати й міжнародного аспекту. В безспійній люті вороги соціалізму використовують цілий арсенал форм і засобів політичного та ідеологічного впливу на світову громадську думку, намагаючись нав'язати їй своє розуміння історичного процесу, своє трактування тих чи інших подій. Спотворення минулого буржуазними політологами та ідеологами спрямоване й на те, щоб знеславити мирні ініціативи СРСР та інших соціалістичних країн, нейтралізувати їх величезний міжнародний резонанс, обґрунтувати можливість обмеженої ядерної війни, необхідність гонки озброєнь, виправдати розв'язувані імперіалістичними державами воєнні конфлікти. Посилання на історію іноді служать і «обґрунтуванням» територіальних претензій до соціалістичних та інших країн, залучаються для впровадження расистських і націоналістичних теорій. Наші історичні дослідження покликані доводити закономірність і необхідність співробітництва між усіма державами світу, показувати провідну роль СРСР та інших соціалістичних країн у боротьбі за мир, викривати імперіалістичну політику нагнітання напруженості та її корені. Важливо на конкретних історичних прикладах продемонструвати можливість практичного вирішення спірних проблем мирним шляхом, розкрити роль і місце антивоєнного руху народних мас планети в тісному зв'язку з їх соціальними і класовими інтересами, дати аргументовану відсіч наклепницьким вигадкам на адресу Радянського

² Див.: Черненко К. У. Народ і партія єдині: Вибрані промови і статті.— К., 1984, с. 376.

³ Див.: Там же, с. 329.

⁴ Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму, с. 10.

Союзу та інших країн соціалістичної співдружності, зміцнювати прагнення народів до миру.

Творча розробка Комуністичною партією питань марксистсько-ленінської теорії, яка завжди була для радянських суспільствознавців інструментом глибокого пізнання закономірностей і шляхів соціального розвитку, висуває нові завдання і в галузі вдосконалення теоретико-методологічної ролі історичної науки. Остання має справу з величезним емпіричним матеріалом. Його аналіз не тільки підтверджує фундаментальні положення марксизму-ленізму, а й, особливо коли йдеться про сучасність, дає можливість уточнити і збагатити їх, насамперед у частині, що стосується закономірностей історичного розвитку суспільства і зміни суспільно-економічних формацій. Адже марксизм немислимий без історизму як одного з основоположних принципів діалектичного підходу до вивчення природи і суспільства, що вимагає розгляду будь-яких процесів і явищ у їх розвитку.

Оцінюючи теоретичні узагальнення і висновки, що містяться в партійних документах останніх років, товариш К. У. Черненко вказує: «Ці узагальнення висвітлюють головні, вузлові проблеми сучасного етапу суспільного розвитку, дають їх теоретичне вирішення, так би мовити, широким планом. Треба, щоб вони одночасно стали і «точками зростання» наукових знань у галузі суспільствознавства. Ініціатива, сміливий науковий пошук, детальний аналіз механізмів дії об'єктивних законів, вміння бачити явище у взаємозв'язках, у суперечливому розвитку, давати практиці обґрунтовані рекомендації і надійні прогнози — ось що сьогодні вимагається від суспільствознавців»⁵.

Осмислення історичною наукою подій минулого і сучасності, нових явищ і фактів дійсності має відбуватися в нерозривному зв'язку з діяльністю КПРС по узагальненню досвіду будівництва і вдосконалення соціалізму в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності, з розглядом нею процесів світового суспільного розвитку. Необхідно зробити наголос на тому, щоб аналіз минулого, особливостей сучасного етапу нашого й світового розвитку, говорячи словами товариша К. У. Черненка, «...служило основою для сміливих теоретичних висновків, які збагачують марксизм-ленізм і дають надійну наукову базу стратегічним рішенням партії, її практичній роботі на найближчі роки і на перспективу»⁶.

Висунення на передній план у сучасних умовах ідеологічної, політико-виховної і теоретико-методологічної ролі історичної науки зовсім не означає припущення її науково-пізнавального аспекту. Історична наука тому і є наукою в найповнішому значенні цього слова, що головне її завдання полягає у розкритті закономірностей розвитку людського суспільства. Це завдання, однак, не є самоціллю. Воно не може не бути підпорядковане інтересам сучасності і не виходити з них, передусім — з необхідності більш ефективного впливу історичної науки на формування суспільної свідомості. Ступінь цього впливу і є найточнішим критерієм практичного значення історичних досліджень, ролі соціальної функції історії в сучасному світі.

Ступінь впливу історії на формування ідейно-морального обличчя народу визначається не тільки практичне значення, а й актуальність проблематики історичних досліджень, яку зовсім не слід розуміти лише як необхідність вивчати історію сучасності. Йдеться про те, щоб при визначенні кола дослідницьких проблем, їх розробці виходити не тільки з наукових і науково-прикладних інтересів, а й керуватися необхідністю досягнення політико-виховних цілей, розв'язання завдань ідеологічної боротьби. З цієї точки зору багато сюжетів далекого минулого людства є такими ж актуальними, як й історія сучас-

⁵ Черненко К. У. Народ і партія єдині, с. 374.

⁶ Там же, с. 384.

ності. Надзвичайно важливого значення тут набувають вказівки товариша К. У. Черненка «...говорити про минуле серйозно, зважено, з позицій марксистсько-ленінського світогляду», «ні переписувати історію, ні підчищати її не можна», «...міцно стояти на ґрунті фактів, не підміняти емоціями і довільною грою уяви знання закономірностей та реального ходу суспільного розвитку»⁷.

Виходячи з цих високих вимог, розглянемо весь комплекс наших історичних досліджень з точки зору виконання тих відповідальних і актуальних завдань, про які йшлося на XXVI з'їзді КПРС та наступних пленумах Центрального Комітету Комуністичної партії.

Аналізуючи стан розробки теоретико-методологічних проблем всесвітньо-історичного процесу, першорядна важливість якої стосовно суспільних наук особливо підкреслювалася на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, слід відзначити, що, незважаючи на очевидні досягнення, тут у нас є її деякі упущення. В галузі історії радянського суспільства ще повільно переглядається ряд застарілих тлумачень, побутує традиція механічного поєднання нового із старим. Останнім часом скоротився обсяг праць, присвячених марксистсько-ленінській методології історії, певне поширення в дослідженнях дістали емпіризм, описовість, фактографічність, вузькість узагальнень, схематичне соціологізування, невиправдане копання в дрібницях, наслідування структуралістських та інших модних теорій. Багатство літератури з різних проблем, на жаль, не завжди служить основою для створення великих узагальнюючих методологічних досліджень. Причиною цього є те, що в працях локального характеру часто не розкривається суть досліджуваних явищ, а порушені в них проблеми не розглядаються в широкому і глибокому історичному контексті. Дальшого творчого осмислення потребує марксистсько-ленінська концепція розвитку і зміни суспільно-економічних формацій. Дослідження цих проблем нині здійснюється на широкій фактографічній основі методами порівняльно-історичної типологізації, що дає змогу виявити закономірні і особливі риси переходу від однієї формації до іншої, з'ясувати місце в цьому процесі економічних і політичних факторів класової боротьби, суспільних ідей та ін. Однак поки що таких праць, на жаль, небагато.

Цілком очевидно є також необхідність глибокого осмислення концепції розвинутого соціалізму, яка вимагає, зокрема, перегляду деяких усталених в історичній літературі положень і висновків, визначень та оцінок, що стосуються окремих явищ і етапів в історії будівництва соціалізму в СРСР.

Відчувається потреба в поглибленій розробці принципів і методів марксистсько-ленінського історизму. Зберігають свою методологічну важливість порівняльно-історичні дослідження, які дають можливість показати закономірний, але асинхронний процес розвитку народів земної кулі по шляху прогресу. Що стосується історії нашої країни, то в працях радянських учених ще недостатньо приділяється уваги порівняльно-історичному дослідженню Давньої Русі — Великоросії — Росії в межах регіональних — європейської і азійської — спільностей, включаючи порівняльний аналіз подій в середній країні й за кордоном, а також інститутів, норм і т. д. Внаслідок цього ми не завжди даємо належну відсіч поширеній на Заході тезі про нібито одвічну відсталість нашої держави, та й самі маємо не досить чітке уявлення про неї як про поліетнічне ціле, засноване на соціально суперечливій і різностадіальній за компонентами суспільній структурі. З цим же пов'язана й необхідність дальшої розробки типології державно-політичних форм, соціальних структур у різних народів, у тому числі народів СРСР, на різних етапах їх розвитку. Потребу в таких

⁷ Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму, с. 10.

порівняльно-історичних працях, з урахуванням досліджень, проведених в останні роки, могло б значною мірою задовольнити нове видання «Всесвітньої історії» або видання «Історії культурного і наукового розвитку людства», що планується.

Досі в радянській історичній науці немає вичерпної відповіді на фундаментальні питання, які стосуються причин відставання країн Сходу на межі Середньовіччя і нового часу, визначення формаційно-стадіальних ступенів їх розвитку, особливостей генезису капіталізму в цих країнах та ін.

Існує певний розрив між рівнем дослідження подій, пов'язаних з революціями минулого, і теоретичним осмисленням їх місця у всесвітній історії. В результаті досі залишаються нерозв'язаними або дискусійними окремі проблеми переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, історичний процес нерідко занадто деталізується і зазнає штучного моделювання.

В сучасних умовах актуального значення набуває вивчення співвідношення між всесвітньо-історичним і всесвітньо-революційним процесом. Особлива увага в працях радянських істориків має бути приділена епохам соціальних революцій, розробці проблем революційної форми руху історії, розвитку цієї форми і умов її зникнення з утвердженням комуністичного суспільства у всесвітньому масштабі. Тут є ще чимало питань, що потребують глибокої теоретичної розробки. Серед них — обґрунтування застосовності категорії «соціальна революція» до епох переходу від первісно-общинного ладу до класово антагоністичних формацій, від рабовласництва до феодалізму; комплексне дослідження всіх соціалістичних революцій з погляду загального і особливого, національного та інтернаціонального, конкретно-історичного і всесвітньо-історичного; розробка проблем суб'єктивного фактору в революціях різних типів, вивчення мирних і немирних форм революції, діалектики революцій і війн у різні історичні епохи. Відчувається необхідність у постановці теми, пов'язаної з аналізом прискорення всесвітності революційного процесу, історичного змісту категорії «світова революція» з урахуванням сучасної революційної перспективи та ін.

Нині важливим є й розв'язання ряду інших методологічних проблем. Наявна гостра потреба в наскрізній розробці теми, пов'язаної з демографічною структурою суспільства як фактором історичного процесу і важливим компонентом продуктивних сил. Немає серед учених єдиного підходу й до критеріїв та принципів періодизації історії. Правильній оцінці, наприклад, сучасних внутрішніх процесів на Сході, перспектив взаємовідносин держав цього регіону з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами має сприяти поглиблена розробка типології явищ і подій, які відбувалися там в ході тривалого історичного розвитку.

У світлі партійних документів останніх років радянським історикам стали більш помітними малорозроблені та недостатньо вивчені конкретно-історичні і порівняльно-історичні проблеми, дослідження яких має бути підпорядковане в кінцевому підсумку з'ясуванню особливостей сучасного історичного періоду розвитку людського суспільства, притаманних йому закономірностей.

Невичерпні можливості для цього відкриває вітчизняна історія. Проблематика зрілого соціалізму невіддільна від дальшого прогресу радянської історичної науки. КПРС націлює суспільствознавців насамперед на глибоке вивчення і узагальнення багатогранного досвіду комуністичного будівництва. І тут радянські історики ще у великому боргу перед партією й народом. Незважаючи на те, що останнім часом підготовлено й опубліковано ряд праць, у тому числі нещодавно видана колективна монографія «Актуальные проблемы истории разви-

того соціалізму в СРСР» (М., 1982), яка містить проблемний аналіз історичних реалій зрілого соціалістичного суспільства, в цілому жива історія соціалізму, процеси, пов'язані з вирішенням великомасштабних і складних за змістом народногосподарських, соціальних і політичних завдань, з подоланням труднощів та неантагоністичних суперечностей, що потребують всебічного комплексного і водночас конкретного дослідження.

Розробляючи злободенні і складні проблеми історії будівництва соціалізму в нашій країні, вчені не повинні забувати про високу відповідальність за свої висновки, про необхідність дотримання наукової точності при висвітленні того чи іншого питання. На жаль, деякі дослідники, а також редакції наукових журналів, видавництва інколи забувають про це, прикладом чого може служити публікація в квітневому номері журналу «Вопросы истории» за 1984 р. статті Є. А. Амбарцумова «Аналіз В. І. Леніним причин кризи 1921 р. і шляхів виходу з неї». Події 1921 р. в нашій країні, їх аналіз В. І. Леніним послужили авторові статті приводом до того, щоб заявити ні більше, ні менше, як про закономірності виникнення криз при соціалізмі. У подіях 1921 р. Є. А. Амбарцумов побачив кризу влади як наслідок її помилок і дій, що суперечили інтересам трудящих. Спираючись на цю тезу, автор переходить до міркувань про кризи при соціалізмі взагалі. Методологічна і фактична основа статті Є. А. Амбарцумова справедливо критикувалася в журналі «Коммунист» (1984, № 14, с. 119—126). В рецензії доктора історичних наук Є. І. Бугайова, зокрема, зазначалося, що автор зігнорував конкретно-історичний підхід при аналізі різних за своїм походженням і характером суспільно-політичних явищ. Він необгрунтовано поставив в один ряд з есерами, які діяли в Радянській Росії на початку 20-х років, правоопортуністичні елементи в Угорщині (середина 50-х років) і Чехословаччині (кінець 60-х років), змішав різні приводи для антисоціалістичних виступів у різних країнах, затушував класові суперечності, що мали місце в Радянській Росії у 1921 р., сконцентрувавши увагу на суб'єктивних промахах керівництва пролетарської держави, на окремих неістотних суперечностях. Втручання імперіалістичних кіл у внутрішні справи соціалістичних держав Є. А. Амбарцумов кваліфікував лише як «підбурювання» до контрреволюції, а не як її прямий експорт. Вихоплюючи окремі слова з ленінських праць, Є. А. Амбарцумов конструє власну концепцію, приписуючи її В. І. Леніну. Ця стаття — результат поверхового підходу до вивчення ленінської теоретичної спадщини, досвіду боротьби за соціалізм у братніх соціалістичних країнах. Вона не тільки не рухає науку вперед, а, навпаки, веде до помилкових висновків при з'ясуванні ряду серйозних уроків революційної боротьби.

Важливим напрямом історичних досліджень є вивчення історії національних відносин. Провідна установа Відділення історії АН СРСР — Інститут історії СРСР — приділяє цій тематиці недостатньо уваги. Історія народів нашої країни майже винятково вивчається в союзних і автономних республіках. Правильно показуючи їх успіхи в економічній, соціальній і культурній галузях, історики, які працюють там, у ряді випадків не розкривають у повному обсязі ту величезну допомогу, що її одержали народи цих республік від інших, насамперед слов'янських, народів нашої країни, особливо російського. Іноді в історичних працях, що видаються в національних республіках, спостерігається тенденція до істотного, науково не обгрунтованого «задавнювання» історії окремих народів, недостатня увага приділяється проблемам зміцнення соціально-політичної єдності радянського суспільства в умовах зрілого соціалізму, вдосконалення радянської державності і розвитку системи радянського федералізму та ін. Все

це свідчить про те, що історії національних відносин слід приділити пильну увагу.

Своїми працями історики повинні сприяти зростанню згуртованості радянських людей. Тим часом окремі спроби віддалити вглиб історії власне минуле — хай це буде питання про походження тієї чи іншої етнічної спільності, заснування міста чи намагання безпідставно утвердити пріоритет у сфері культурних досягнень — не завжди ведуть до правильних інтернаціоналістських оцінок, можуть породжувати національне чи релігійне чванство і обмеженість. Кілька років тому газета «Правда» висміяла поширену серед деяких місцевих керівників і краєзнавців прихильність відзначати пишними пам'ятниками різні, часто міфічні, історичні події та ювілейні дати. Іноді для того, щоб «обгрунтувати» їх, пишуться горні паперів, відриваються від діла люди. У Відділення історії АН СРСР звертаються як у якийсь арбітраж, вимагаючи обов'язково організувати з того чи іншого приводу дискусію. Безумовно, відзначати справді пам'ятні події і знаменні дати потрібно. Вони завжди були і будуть важливим виховним засобом. Але ми проти того, щоб на догоду своєрідно витлумаченому «місцевому патріотизму» влаштовувалися змагання, де приз — фальшива «старовинність» міста чи вигадане «діяння» в ньому тієї або іншої великої людини.

Слід також уникати непотрібних і безплідних суперечок навколо питань, пов'язаних із співвідношенням кордонів сучасних адміністративних поділів з ареалами давніх культур і поселень. Нам нічого ділити в нашому минулому. Культура всіх народів, які населяють і населяли територію СРСР в різні часи, рівною мірою належить усім радянським людям.

У центрі уваги істориків повинно залишатися далі, більш поглиблене вивчення комплексу питань, пов'язаних з підготовкою і проведенням Великої Жовтневої соціалістичної революції. Дослідниками цієї проблематики зроблено вже немало. Досить назвати фундаментальну працю академіка І. І. Мінца, серію досліджень, присвячених революційній творчості мас, боротьбі за Радянську владу в різних регіонах країни, підготовці та проведенню революції, її міжнародному значенню. Останній аспект особливо важливий у плані боротьби проти наших ідейних противників, які силкуються всіляко принизити значення і «довести» «локальний» характер Великого Жовтня, а тим самим — незастосовність його досвіду для інших країн.

Сучасна обстановка в світі зобов'язує радянських істориків проаналізувати й узагальнити історичний досвід нашої країни у відстоюванні величезних завоювань соціалістичної революції, розкрити значення уроків збройної боротьби проти внутрішньої й зовнішньої контрреволюції.

Історія побудови соціалізму в нашій країні та його захисту від ворожих посягань є предметом гострого ідеологічного протистояння. Це, зокрема, можна побачити на прикладі постійної фальсифікації буржуазною історіографією причин, наслідків і уроків другої світової війни. Так, при аналізі подій, що передували війні, буржуазні історики намагаються обілити ганебну мюнхенську угоду 1938 р., яка розв'язала руки Гітлеру, зобразити «мюнхенців» захисниками справ миру, а радянсько-німецький договір про ненапад виставити як першопричинну війни, як акт, що, мовляв, зробив її «неминучою». Висвітлюючи хід другої світової війни, вони роблять усе для того, щоб применшити вклад СРСР у розгром воєнної машини «третього рейху», взяти під сумнів вирішальне значення радянсько-німецького фронту і видати США й Англію за головних творців перемоги. Основні зусилля західних авторів спрямовані на те, щоб довести, начебто докорінний перелом у війні на користь антигітлерівської коаліції забезпечили бойові

дії англо-американських військ у 1942—1943 рр. в Північній Африці і що, мовляв, після відкриття союзниками в 1944 р. другого фронту він став головним фронтом світової війни і вніс вирішальний вклад у розгром фашистської Німеччини. З величезною рекламною помпезністю були проведені влітку 1984 р. ювілейні торжества, присвячені 40-річчю висадки в Нормандії військ союзників. Не менш пишню відзначили у ФРН 40-річчя невдалої змови проти Гітлера, організатори якої намагалися укласти сепаратний мир з англо-американським імперіалізмом.

Буржуазна історіографія не шкодує чорної фарби при розкритті подій, пов'язаних з великою визвольною місією Радянських Збройних Сил щодо народів Європи і Азії, приписуючи нашій країні експансіоністські, загарбницькі прагнення, звинувачуючи СРСР у порушенні міжнародного права, в «експорті революції». Характерними для останніх років є спроби західних істориків і «радянологів» зображувати наступ Червоної Армії, починаючи від Сталінградської і Курської битв, як «радянську воєнну загрозу» для «всього Заходу». Вони гірко ремствують з приводу того, що свого часу союзники, зволікаючи з відкриттям другого фронту, не перешкодили Червоній Армії визволити від фашизму країни Центральної та Південно-Східної Європи.

Злісних нападів з їх боку зазнають створення й діяльність антигітлерівської коаліції — начебто «протиприродного союзу», що являв собою «вулицю з одностороннім рухом» на користь соціалізму, а також «короткозоря», за їх словами, політика Ф. Рузвельта, яка привела до того, що здійснюваний Сполученими Штатами в роки війни курс забезпечив їм контроль лише над Західною Європою, а не над усім світом. У зв'язку з цим оголошується анафема рішенням Ялтинської і Потсдамської конференцій, у яких були намічені шляхи мирного, демократичного розвитку післявоєнної Німеччини і всієї Європи. Вони трактуються багатьма буржуазними істориками як угоди про розділ сфер впливу. Всі ці «розвідки» покликані дискредитувати антигітлерівську коаліцію, що склалася в ході війни, і, таким чином, відкинути саму ідею про можливість будь-яких форм співробітництва капіталістичних країн з державами соціалізму.

Немало зусиль докладає буржуазна історіографія й до спотворення джерел всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу, до того, щоб зобразити її не як закономірний результат переваг соціалістичного ладу, а як наслідок цілого ряду випадкових обставин.

Торкаючись підсумків та уроків війни, реакційні західні історики скаржаться на те, що вона привела до «загибелі порядків, які існували сотні літ», і в результаті Європа розкололася на «червоний Схід і демократичний Захід», настав «кінець колоніальної могутності європейців», а «США і Радянська Росія вийшли з неї як дві великі світові держави». У трактуванні цих істориків повоєнну картину світу, мовляв, наперед визначила боротьба між СРСР і США, а решта країн, безвідносно до того, належали вони до антигітлерівської коаліції чи до фашистсько-мілітаристського блоку, «позбулася свободи дій», потрапила в залежність від двох «наддержав». При цьому Радянський Союз зображується як агресор, що прагне «розширення своїх світових стратегічних позицій», а США — як миротворець, «гарант миру», наділений «глобальною відповідальністю світової наддержави». У дні 40-річного ювілею відкриття другого фронту особливий наголос робився на «мессіанському характері» американської зовнішньої політики, мовляв, покликаної нині врятувати світ від «імперії зла», під якою, як відомо, мається на увазі наша країна. Ця політика, на думку авторів, нібито «бере свій початок від операції в Нормандії».

Щоб виправдати нинішній агресивний курс США і НАТО, західні вчені, зв'язані з найреакційнішими колами, намагаються довести, що

для забезпечення інтересів світового імперіалізму, і насамперед Сполучених Штатів, необхідно «врахувати уроки другої світової війни», потрібна «згуртованість Заходу» проти уявної «радянської загрози», «твердість у дипломатії, яка спирається на військову силу», оскільки, мовляв, ще один промах Заходу щодо «політичних амбіцій» Росії може виявитися «фатальним для західної цивілізації».

Все вищесказане зобов'язує радянських істориків безустанно викривати буржуазних фальсифікаторів подій другої світової війни, у переддень 40-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією ще яскравіше і наочніше показувати великий подвиг радянського народу, який ціною життя 20 мільйонів своїх синів і дочок врятував світ від фашистського рабства.

Значних успіхів досягли радянські дослідники у вивченні історії промисловості та робітничого класу. Ці проблеми традиційно перебували і перебувають у сфері постійної уваги марксистської історіографії. Тільки в останні роки вони дістали своє висвітлення у таких працях, як «Рабочий класс и общественный прогресс» (М., 1980), «Производственная деятельность рабочего класса СССР в развитом социалистическом обществе» (М., 1982) та ін. Однак «круглий стіл», проведений журналом «История СССР», показав, що існує ще чимало спірних і недостатньо вивчених питань. Зусилля радянських істориків зосереджені нині на систематичному висвітленні індустріального розвитку країни за всі роки Радянської влади, розкритті проблем, пов'язаних з науково-технічною революцією, формуванням виробничих, науково-виробничих і аграрно-промислових комплексів. У найближчий період передбачається ґрунтовне вивчення меж робітничого класу, форм і джерел його поповнення, внутрікласової і територіальної структури, а також окремих загонів, зокрема, зайнятих в автомобільній, авіаційній, лісообробній, харчовій промисловості та ін. Розпочато комплексне висвітлення всіх сторін життя робітників. Розробка цих та ряду інших питань істотно просунеться вперед із завершенням шеститомної праці з історії радянського робітничого класу.

В останні роки намітився певний тематичний поворот в історіографії аграрної історії радянського суспільства. Поряд з вивченням таких питань, як аграрна політика партії, розвиток продуктивних сил і виробничих відносин на селі, історики стали приділяти більше уваги аналізу соціальних процесів, що відбувалися й відбуваються там, суспільно-політичного і культурного життя села, історії селянства як класу. Нині зусилля дослідників спрямовані на подолання деякого відставання у вивченні таких питань, як чисельність, склад, ідеологія, громадсько-політична активність, культура, побут, духовне обличчя радянського селянства і сільськогосподарських робітників. Свого часу значним досягненням істориків-аграрників стало створення узагальнюючої праці з історії радянського села в перші повоєнні роки. Нині стоїть завдання підготовки аналогічного дослідження, присвяченого періодові 50-х — першої половини 60-х років. Ґрунтового аналізу потребують також проблеми розвитку радянського села на сучасному етапі, особливо в роки дев'ятої та десятої п'ятирічок. У зв'язку із здійсненням Продовольчої програми СРСР актуального значення набуло вивчення її історичного аспекту і насамперед — узагальнення досвіду нашої держави в організації продовольчої справи.

Зараз розгорнуто роботу над підготовкою 5-томної узагальнюючої праці з історії селянства СРСР, а також історії селянства союзних республік та окремих регіонів країни.

В останні роки значно зріс інтерес радянських учених до розробки теоретико-методологічних і конкретно-історичних проблем культурного розвитку СРСР. Для цього, особливо з виходом у світ 5-томної хроніки «Культурная жизнь в СССР. 1917—1977 гг.» та ряду до-

кументальних видань, створена солідна фактична основа. Інститутом історії СРСР АН СРСР зроблено першу спробу написання серії узагальнюючих праць з історії радянської культури. В той же час у розробці даної проблематики все ще переважають дослідження, що мають галузевий характер. Звичайно, вони також потрібні. Зокрема, заслуговує на увагу аналіз історії формування й розвитку різних загонів радянської інтелігенції, хоч він за хронологічними періодами і здійснюється нерівномірно. І все ж слід мати на увазі, що нині одним з найважливіших завдань є насамперед вивчення історії вітчизняної культури як цілісної системи, розгляд її у європейському і світовому контексті з тим, щоб всебічно розкрити міжнародні культурні зв'язки нашої Батьківщини і показати її місце в світовій цивілізації.

Існує й ряд інших проблем в історії соціалістичного будівництва в СРСР, вивчення яких є особливо актуальним. В сучасних умовах великого значення, як приклад для країн, що розвиваються, набуває, зокрема, аналіз некапіталістичного шляху до соціалізму раніше відсталих народів нашої країни, здійснених у них економічних та соціально-культурних перетворень. Дальшого дослідження потребує процес формування й розвитку національних загонів робітничого класу, селянства, інтелігенції, узагальнення досвіду наукової розробки проблем формування сучасного багатогалузевого народногосподарського комплексу Сибіру.

Зберігає свою актуальність і далі вивчення історії капіталістичної, а також докапіталістичних суспільно-економічних формацій на території СРСР. Це тим більш важливо, що з ряду проблем серед істориків існують деякі розбіжності в поглядах і оцінках, а окремі недостатньо вивчені питання вимагають до себе значно більшої уваги.

Візьмемо, наприклад, проблему співвідношення рівнів розвитку Росії та інших країн Європи. У деяких працях вона розглядається фактично з європоцентристських позицій, оскільки Росія в них порівнюється лише з найрозвинутішими західноєвропейськими державами. Нерідко ще трапляються односторонні міркування. Так, одні історики схильні бачити у дореволюційній Росії лише жандарма Європи, колонізатора національних окраїн і відзначають її заслуги тільки у справі національного відродження Греції, Болгарії, Румунії, Сербії та прогресивну роль у Середній Азії. Інші — схильні ідеалізувати зовнішню політику Росії в цілому.

Все це свідчить про необхідність проведення широких порівняльно-історичних досліджень як для спростування тез буржуазної історіографії про одвічну «відсталість», «варварство», «агресивність» дореволюційної Росії, так і для всебічного, об'єктивного розкриття її місця й ролі в європейській, азійській та світовій історії. Важливо показати історію Росії як закономірну еволюцію соціально-антагоністичної імперської структури з урахуванням даних взаємовпливу центру і периферії. Це дало б можливість гідно оцінити значення Великої Росії для швидкого розвитку окраїн, зокрема, народів Сибіру, Кавказу, Середньої Азії. Назріла потреба і в створенні узагальнюючої праці про міжнаціональні зв'язки народів нашої країни у минулому, в якій були б широко досліджені історичні корені дружби соціалістичних націй сьогодні. Актуальним щодо цього залишається далі вивчення процесу входження народів до складу Російської багатонаціональної держави, причому не лише в плані з'ясування його конкретних передумов та умов, а й з точки зору взаємовпливу, взаємозбагачення народів.

Сьогодні і в світовій історичній науці приділяється значна увага проблемам російської історії. В цьому дістають своє відображення той високий міжнародний авторитет, що його завоював Радянський Союз в результаті перемоги у другій світовій війні, визнання його величезних успіхів у всіх галузях економіки, науки й культури.

У західній буржуазній літературі є дослідження, автори яких прагнуть сумлінно осмислити історичний шлях Росії. Та водночас у капіталістичних країнах дедалі більше посилюється залежність буржуазної історичної науки від ідеологічних потреб імперіалізму. Тематика її досліджень все тісніше «пов'язується» з завданнями реакційної зовнішньої політики держав Заходу. Виконуючи таке соціальне замовлення, окремі історики підпорядковують зміст своїх праць єдиній меті — ідеологічному підкріпленню імперіалістичного курсу, що дедалі більше набуває антирадянського, антикомуністичного характеру. «Зазнавши в 60—70-і роки ряду великих поразок на світовій арені,— відзначав на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— імперіалізм, насамперед американський, здійснює дедалі більш масовані, безпрецедентні за своїм розмахом атаки на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію, намагається отруїти свідомість радянських людей...»⁸. В хід пускається різноманітний арсенал засобів, несумісних з чесною ідейною полемікою, обміном науковими поглядами. У дусі підривних дій, характерних для психологічної війни, робляться спроби відвертої фальсифікації тих чи інших подій і навіть цілих періодів російської історії, висувуються різного роду спекулятивні, антинаукові теорії.

Чимало зусиль докладається, зокрема, для обґрунтування явно хибного уявлення про Росію як «одвічно дику і варварську країну», яку, мовляв, населяли духовно малорозвинуті люди. Тяжка фізична праця і безмежна віра в бога — тільки цим у зображенні деяких авторів і обмежувалося життя російської людини. «Ікона і сокира» — так назвав свою книжку американський історик Дж. Біллінгтон. Якщо Росії і вдавалося чогось досягти, намагаються довести такі «дослідники», то лише завдяки закордонному впливу. Саме з цією метою в буржуазній літературі знову й знову відроджується «норманська теорія», прихильники якої твердять, що, мовляв, Київська Русь була заснована шведськими вікінгами, або варягами. У такому ж ключі інтерпретуються і петровська епоха — один з найяскравіших і переломних етапів у російській історії. Здійснені Петром I перетворення трактуються винятково як «європеїзація» Росії, що проводилася іноземними діями й за іноземними зразками. Західні автори ігнорують той факт, що на початок XVIII ст. в Росії склалися об'єктивні суспільно-політичні передумови цих змін.

Не витримують критики й твердження окремих буржуазних істориків, на зразок Дж. Біллінгтона, Р. Пайпса та інших, про те, що розвиток держав Західної Європи і нашої країни ішов принципово різними історичними шляхами. Це суперечить справді науковому, марксистському підходу до оцінки всесвітньої історії як єдиного у своїй багатогранності природничо-історичного процесу. Антитеза «Схід — Захід» чи «Росія — Європа» не тільки антинаукова, а й політично тенденційна, русофобська і антирадянська за своїм характером: передовому, прогресивному Заходу протиставляється культурно відстала країна, що загрожує, однак, йому у військовому відношенні. Показово, що СРСР постає у зображенні таких авторів як спадкоємець найгірших рис самодержавної, царської Росії, «централізовано-бюрократичний» розвиток якої нібито докорінно відрізнявся від «демократичного» шляху Заходу.

Повністю заперечуючи ту історичну роль, що її відіграли народи нашої країни у врятуванні досягнень європейської культури від ординської навали, західні автори всіляко підкреслюють «завойовницьку» діяльність «російського ведмеда» і навмисне, свідомо «забувають», що військові походи Московської держави у XVI—XVII ст. були продиктовані необхідністю давати відсіч нескінченним нападам на неї зі

⁸ Черненко К. У. Народ і партія єдині, с. 330.

сходу, півдня і заходу, а також суто внутрішніми потребами соціально-економічної і політичної консолідації російських земель. У багатьох же працях, що вийшли на Заході, присвячених, зокрема, оцінці Російської держави за Івана IV, вона безпідставно прирівнюється до імперії Карла V чи до Османської Порти, а її політика характеризується як завоюницька, агресивна.

Багатою поживою для роздмухування міфу про територіальну експансію Росії служать довільно вихоплені і спотворені факти історії нашої держави в петровську та післяпетровську епохи. Знаходяться «історики», що не цураються навіть явних фальшивок, походження яких не викликає сумнівів. Таким, зокрема, є сфабрикований французьким авантюристом де Соном «заповіт Петра Великого», що використовувався з антиросійськими цілями найрізноманітнішими західними політиками — від Наполеона до Гітлера. І в сучасну епоху цей «документ» знову витягається на світ з антирадянськими намірами, про що свідчить, наприклад, видана в Кельні наприкінці 70-х років монографія «Східна Європа і міжнародний комунізм».

Міф про «російську загрозу й агресивність» далеко не безневинний і аж ніяк не обмежується сферою наукових суперечок. Він широко використовується західною пропагандою як одна з ідейних основ «нового хрестового походу», розпочатого проти СРСР адміністрацією США для виправдання власних авантюристичних планів встановлення світової гегемонії. У цьому зв'язку особливої наукової актуальності і великого політичного значення набувають глибоко об'єктивні й достовірні дослідження російської історії, що їх проводять учені-марксист.

Одним із завдань, які стоять перед дослідниками феодальної формації, залишається вивчення селянства як головної історичної сили того часу. Радянські історики вже досягли значних успіхів у цьому, насамперед у вивченні народних рухів. Однак і тут є ще немало проблем, що потребують як конкретно-історичного висвітлення, так і теоретичного узагальнення. Серед них — процес закріпачення селянства і соціальний прогрес, його особливості, об'єктивне значення боротьби селян для краху феодального ладу.

У тісному зв'язку з проблемою творчого осмислення марксистсько-ленінської концепції розвитку і зміни суспільно-економічних формацій перебуває вивчення таких сюжетів, як еволюція державно-політичних форм суспільства, його соціальної структури у різних народів нашої країни в минулому. Досягнення радянських істориків у дослідженні цих проблем в останні роки безперечні. Але багато чого ще належить зробити. Необхідно, зокрема, уточнити характер генезису феодальних відносин у Київській Русі, розкрити соціально-економічні передумови політичної централізації країни на рубежі XV—XVI ст., з'ясувати соціально-економічні основи абсолютизму, вивчити генезис капіталістичних відносин у Росії. А це, в свою чергу, вимагає розробки більш часткових питань, таких, наприклад, як процеси класоутворення, в тому числі умови, особливості та етапи складання буржуазії, історія міста тощо.

Недостатня вивченість цих та інших проблем і водночас гонитва окремих дослідників за уявною новизною й «оригінальністю», неправильне розуміння «принциповості» у відстоюванні власних, не завжди вдалих, концепцій іноді призводять до серйозних методологічних промахів. Саме це сталося в працях професора Ленінградського університету І. Я. Фроянова, присвячених соціально-економічній та соціально-політичній історії Київської Русі, які були піддані в нашій пресі справедливій критиці. Суть концепції І. Я. Фроянова — оцінка Київської Русі як додержавного, докласового утворення, заперечення існування там феодальної земельної власності (він замінює її власністю селянських общин і міст). Подібні штучні побудови, що ґрунтую-

ються до того ж на неточностях у прочитанні, тлумаченні та перекладі джерел, ведуть убік від марксистських уявлень про минуле нашої країни.

Засоби масової пропаганди Заходу вже розгорнули активну ідеологічну кампанію у зв'язку з наближенням 1000-ліття християнства в нашій країні, трактуючи прийняття цієї релігії Руссю як початок прилучення її «варварського» народу до високої європейської цивілізації. Важливо, щоб у працях радянських істориків на цю тему не допускалося ні огульного протипоставлення християнства язичництву, ні затушовування класового характеру процесів, які відбувалися в той час, ні ідеалізації суто релігійної їх сторони.

Значної уваги дослідників потребує висвітлення ряду важливих моментів історії класової боротьби, визвольного, революційного і суспільного руху, а також суспільної думки в Росії. Серед них — виявлення співвідношення стихійного і свідомого в масовому селянському та робітничому русі, ідеології і соціальної психології в суспільній самосвідомості мас — поєднання теорії і практики в суспільному русі, проблеми історії російського Просвітительства та ін.

Слід активізувати й розробку таких гостро політичних тем, як історія вітчизняних географічних відкриттів в Азії та басейні Тихого океану, освоєння Сибіру росіянами, поглибити далі вивчення глобальної ролі давнього населення Північного Сходу країни в освоєнні Арктики і початковому заселенні північно-західної Америки, продовжити роботу над узагальненням історичного досвіду соціального розвитку Сибіру.

Ряд конкретних завдань належить вирішити фахівцям у галузі загальної історії. Насамперед ці завдання пов'язані з висвітленням історичного розвитку країн соціалістичної співдружності, а також держав, що розвиваються, у тому числі країн соціалістичної орієнтації. На жаль, у більшості праць, підготовлених істориками в останні роки, ще недостатньо показано всю багатогранність світу соціалізму, не піддані всебічному вивченню процеси, пов'язані з реалізацією величезних можливостей, закладених у соціалістичній системі, не проаналізовані в деталях проблеми і труднощі, з якими доводиться зштовхуватися соціалістичним країнам, особливо в останні 20 років. Згідно з вимогами, що їх ставить перед ученими партія, потребує конкретизації характеристика ходу історичного змагання між соціалізмом і капіталізмом.

Великий фактичний матеріал, нагромаджений радянською та зарубіжною історіографією, вже дає можливість розпочати підготовку порівняльно-історичних досліджень як глобального чи регіонального, так і сюжетно-тематичного характеру. Не викликає сумніву актуальність написання праць, які б розкривали, наприклад, нові аспекти промислового перевороту (енергетичні, демографічні, природні), створення досліджень з історії політичних партій, релігії і церкви. Існує нагальна необхідність в аналізі загальних питань історії європейського континенту в органічному зв'язку з історією нашої країни.

Важливо поглибити розробку питань еволюції державно-політичних систем капіталістичних країн у XIX і особливо в XX ст. Для цього слід насамперед проаналізувати соціальну політику буржуазних та соціал-демократичних партій, з'ясувати подібність і відмінність їх економічних і міжнародних доктрин. Такий підхід дасть можливість повніше розкрити механізм антинародної політики правлячих партій капіталістичних країн, їх методи маніпулювання громадською думкою і т. ін.

В сучасних умовах набуває особливого значення узагальнення досвіду антивоєнних рухів, передусім у Західній Європі. Розкриття їх традицій, аналіз соціальних аспектів, форм і методів боротьби

були б надзвичайно корисними для правильної оцінки нинішнього етапу антивоєнного руху, його цілей, складу і перспектив.

У галузі історії міжнародних відносин залишається актуальним дослідження імперіалістичної суті Версальської системи, що ідеалізується вченими й політиками капіталістичних держав і навіть окремими істориками в деяких соціалістичних країнах. Зберігає своє значення і вивчення широкого кола питань, пов'язаних з поняттям «європейська безпека». При цьому важливо показати історичний вклад СРСР, інших країн соціалізму в гарантування справжньої безпеки континенту. Відчувається необхідність у підготовці і створенні узагальнюючих праць, присвячених аналізу основних тенденцій розвитку міжнародних відносин в Азії та Північній Америці в новітні часи, з історії «холодної війни». Більшої уваги до себе вимагає вивчення регіональних аспектів міжнародних проблем, наприклад, північного регіону в Європі; комплексне дослідження агресивної природи фашизму, характеру і всіх форм антифашистської боротьби. Було б важливо вивчити започатковані ще в часи середньовіччя джерела і характер русофобії у політичній практиці ряду держав Європи нового часу. Це дало б можливість глибше виявити історичну наступність деяких сучасних західних політичних доктрин.

Активнішого вивчення потребує історія зовнішньої політики СРСР. Щодо 1917—1939 рр., то радянські дослідники вже багато зробили для її всебічного висвітлення. Однак про наступний і, особливо, сучасний періоди цього сказати не можна. Тут увагу вчених повинні привернути такі проблеми, як боротьба СРСР за розрядку і роззброєння, показ провідної ролі Радянського Союзу у світовій системі соціалізму та ін.

Як і раніше, актуальні питання, що стосуються історії класової боротьби. Вони становлять собою широке поле для досліджень — від виступів рабів до сучасних класових битв пролетаріату. Особливу увагу при цьому потрібно звернути на з'ясування їх закономірностей і особливостей.

Констатуючи досягнення радянської історичної науки у вивченні розвитку суспільно-політичної думки, світової культури, релігій і атеїзму, слід зазначити, що ці проблеми вимагають до себе ще більш пильної уваги. Складні внутрішньополітичні процеси, що відбуваються за кордоном, загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені зумовлюють необхідність широкого і поглибленого дослідження всіх граней і суперечностей еволюції суспільної думки в різних країнах світу, нових ідейних течій, що виникли у зв'язку з посиленням впливу наукового соціалізму. Кращому розумінню подій сучасності і недалекого минулого сприяла б розробка типології революційно-демократичних, буржуазних та дрібнобуржуазних ідейних течій, всебічна наукова оцінка масових релігійних рухів, а також ролі релігії в ідейно-політичній боротьбі минулого і сучасності.

Зосередивши при розробці питань колоніальної експансії головну увагу на соціально-економічних та військово-політичних аспектах колоніалізму і багато зробивши для їх вивчення, історики дещо випустили з поля зору з'ясування згубних наслідків нав'язування колонізаторами поневоленням народам чужих їм ідейних, соціально-психологічних, моральних і правових норм. Важливо також дослідити механізм взаємодії ідеології наукового комунізму з ідеологіями країн сучасного Сходу.

Проблеми історії зарубіжного середньовіччя поки що розробляються досить нерівномірно. Раннє і зріле середньовіччя в цілому досліджуються недосить інтенсивно, а щодо пізнього, — то тут ще немає повного охоплення всієї його складної, по суті міжнародної, проблематики (процеси феодалізації в Америці, Африці, Азії). Необхідно

посилити дослідження цього періоду, протягом якого виникло багато сучасних держав і націй, склалися культурні та інші традиції,— адже їх вплив у трансформованому вигляді відчувається і в наші дні. Більшої уваги до себе вимагає історія культури середньовіччя в усіх її аспектах, проблеми народних джерел реформації, Відродження, соціальної стратифікації в країнах Європи.

Говорячи про серйозні наукові проблеми, пов'язані з історією стародавнього світу і середньовіччя, доречно нагадати про неучькі нападки на історичну науку, що мали місце в останні роки, у тому числі в нашій пресі, і свого часу були піддані ґрунтовній і аргументованій критиці⁹. Прикладом таких антинаукових публікацій може бути ряд статей математика М. Постникова. В них як світова сенсація подаються розумування про нібито фальсифікований характер нагромаджених наукою і всією світовою культурою знань про античність та інші стародавні епохи. Наповнені безліччю математичних формул, ці публікації мають на меті довести, що не було ні Горація, ні Юлія Цезаря, що в античні, скажімо, часи ніхто нічого не міг писати, оскільки тоді не було паперу, а з його появою стало можливим «вгадати» історію, в тому числі античну і давньоруську. Наприклад, київські і володимирські князі згідно з цією «концепцією» не існували, вони — вимисел пізнішого часу, «кальки» династії, що правили в інших європейських державах у XII—XIII ст. Заперечуються висновки історичних наук, методи їх дослідження. Радіовуглецевий аналіз археологічних предметів, методи дендрохронології, палеографії визнаються не тільки неточними, а й ненауковими. Єгипетські піраміди у трактуванні автора оголошуються «молодшими» мало не на тисячу років, до того ж засипаними, щоб здавались древнішими, невідомими зловмисниками. Коротше кажучи, ревізується історія розвитку людського суспільства протягом величезного історичного періоду — від III тисячоліття до н. е. до XVI ст. н. е., здійснюється неучьке вторгнення в історію, філософію, філологію, археологію, архітектуру, теорію мистецтва, епіграфіку, нумізматику, палеографію та інші науки під прикриттям так званих «нових методик статистичного аналізу».

Успішний розвиток радянської історичної науки багато в чому залежить від серйозної розробки питань джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, створення на наукових основах широкої документальної бази історичних досліджень, вивчення спадщини представників вітчизняної і зарубіжної історичної науки. Для успішного розв'язання відзначених проблем робиться немало. Однак інтереси вітчизняної науки і необхідність підтримання її високого міжнародного авторитету вимагають ще більшої інтенсифікації цієї роботи, зокрема дальшого вдосконалення зв'язків між істориками та архівістами як у підготовці спільних праць, так і у визначенні перспектив актуалізації використання багатющого масиву ретроспективної інформації, що зберігається в державних архівах СРСР. З належним розумінням ставляться до цього й працівники державної архівної служби країни. На спільному засіданні Бюро Відділення історії АН СРСР і Колегії Держархіву СРСР у січні 1984 р. була прийнята постанова, в якій визначено широке коло заходів, спрямованих на впорядкування публікацій джерел, усунення певних труднощів у вивченні архівних документів і користуванні науково-довідковим апаратом до них, поліпшення системи взаємної інформації, порядку і якості копіювання архівних матеріалів, відзначалася велика роль Московського державного історико-архівного інституту як традиційного центру підготовки істориків-архівістів, чия кваліфікована допомога є такою важливою і необхідною для радянських істориків. На сьогодні ряд передбачених спільною постановою заходів успішно виконується. Обговорені і схва-

⁹ Див.: *Вопр. исторни*, 1982, № 8, с. 70—82.

лені основні напрями публікації джерел і підготовки довідково-інформаційних видань на 1986—2000 рр., вирішене питання про організацію видання «Литовської метрики». Головархів СРСР позитивно відреагував на побажання істориків внести в діючі «Правила роботи дослідників у читальних залах держархівів СРСР» доповнення, якими передбачено, зокрема, чітко сформульовані не лише обов'язки, а й права дослідників, забезпечення ширших можливостей для вчених, що працюють за завданнями наукових установ і вузів, у користуванні документами та науково-довідковим апаратом до них, а також у їх копіюванні.

Та ще більше питань належить розв'язати. Серед них — збільшення видавничих лімітів на публікацію джерел, видання окремих унікальних документів і матеріалів методами оперативної поліграфії, організація випуску науково-інформаційного бюлетеня про нові надходження документів у держархіві СРСР, відновлення спеціального періодичного видання для публікації історичних джерел і наукових описів архівних документів та ін. В інтерв'ю з начальником Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР професором Ф. М. Вагановим, опублікованому в газеті «Правда» від 13 листопада 1984 р., знову підкреслена велика заінтересованість у широкому використанні істориками багатств, що зберігаються в архівах.

Радянські історики в останні роки досягли певних успіхів у пропаганді здобутків радянської історичної науки, а також у галузі критики антимарксистських концепцій історичного процесу та виявленні наукової неспроможності буржуазної історіографії у висвітленні історії нашої Батьківщини і всесвітньої історії. Однак у цілому стан роботи, що проводиться в цьому напрямі, ще не в усьому відповідає завданням, які випливають із сучасного міжнародного становища. Так, критичні виступи істориків не завжди оперативні. Іноді на їх ґрунтовності, гостроті і злободенності негативно позначаються недостатнє знання зарубіжної історіографії, захоплення дискусіями з її представниками по окремих конкретних фактах, без з'ясування головного — зв'язку хибного трактування цих фактів із соціальним замовленням сучасного імперіалізму. Дається взнаки й відсутність єдиної класифікації всіх антимарксистських шкіл, течій, концепцій, чіткого уявлення про них. виправлення такого стану справ дало б можливість критикувати не окремо взяті філософські, економічні, історичні основи антимарксистських праць (як це у нас робиться дуже часто), а всю сукупність вчення тієї чи іншої школи, напряму, концепції. Наприклад, на Заході значного поширення набула школа так званої «соціальної історії», яка своєю увагою до економічного боку історичного процесу може породжувати ілюзію про вплив на неї марксизму. Тим часом її представники виходять з нього головне — боротьбу класів, революційне перетворення суспільства.

Матеріали і рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС визначили найважливіші напрями дальшої роботи радянських істориків. Вивчення цих документів, а також розгляд пропозицій і зауважень, висловлених на сесії Загальних зборів АН СРСР по Секції суспільних наук 20 грудня 1983 р., дали можливість Відділенню історії АН СРСР виробити конкретний план удосконалення всієї практичної роботи в галузі історичних досліджень з ряду актуальних напрямів. Положення цього плану дістали своє відображення у постановках Загальних зборів Бюро Відділення АН СРСР від 20 вересня 1983 р. «Про завдання Відділення історії АН СРСР у світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС»; від 18 жовтня 1983 р. «Про дослід планування та організації наукових досліджень в Інституті воєнної історії та Інституті сходознавства АН СРСР»; від 1 листопада 1983 р. «Про перспективний план роботи Відділення історії АН СРСР

по реалізації постанови загальних зборів, присвячених завданням Відділення історії АН СРСР у світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС»; від 27 грудня 1983 р. «Про діяльність наукових рад Відділення історії»; від 29 травня 1984 р. «Про стан, розвиток і вдосконалення організації наукових дискусій у Відділенні історії АН СРСР»; від 25 червня 1984 р. «Про організацію історичних досліджень з комплексних програм на період до 2000 р.»; від 27 листопада 1984 р. «Про розвиток наукових досліджень проблем молоді у світлі постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» та в ряді інших рішень.

Згаданий план був всебічно обговорений у наукових колективах і конкретизований у рішеннях дирекцій і партійних організацій інститутів. Визначальна його риса — ще більша активізація зусиль наукових колективів у висвітленні корінних проблем, що стосуються змін, які відбуваються в ході будівництва і вдосконалення соціалістичного суспільства в нашій країні, у вивченні головних напрямів соціально-політичного, ідеологічного й культурного розвитку соціалістичних країн, дослідженні проблем, пов'язаних з боротьбою СРСР за мир і співробітництво, із впливом світової соціалістичної системи на міжнародні відносини, в осмисленні соціально-політичної еволюції різних країн світу. Велика увага приділена в плані вдосконаленню теоретико-методологічних основ історичних досліджень, підвищенню ролі історичних знань в ідейно-політичному вихованні радянського народу, у контрпропаганді, посиленню критики антимарксистських концепцій історичного процесу, а також поліпшенню роботи всього механізму організації історичних досліджень.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС націлив наукові сили і засоби на розв'язання ключових завдань, що стоять перед радянським суспільством, на рішуче подолання проявів дрібнотем'я, розширення програмно-цільового планування розвитку науки. В ході обговорення матеріалів Пленуму у Відділенні історії визнано за необхідне розробити і здійснити довгочасні цільові комплексні програми, кожна з яких була б присвячена певній актуальній проблемі історії людства. Виділено шість таких програм: 1) «Історія будівництва розвинутого соціалістичного суспільства» (керівник акад. М. П. Кім); 2) «Революція і соціальний прогрес» (керівник акад. І. І. Міц); 3) «Проблема війни і миру в XX столітті» (керівник акад. О. М. Самсонов); 4) «Історичний вклад народів СРСР у культуру радянського суспільства та в загальносвітову культуру» (керівник акад. Б. О. Рибаків); 5) «Етногенез і етнічні процеси сучасності у народів світу» (керівник акад. Ю. В. Бромлей); 6) «Загальні закономірності і специфічні особливості розвитку суспільних формацій» (керівник чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцова).

Широкі дослідження в рамках цих шести перспективних програм мають сприяти розв'язанню одного з найважливіших завдань — вихованню будівника комуністичного суспільства з притаманним йому впевненістю в завтрашньому дні, історичним оптимізмом, вірністю революційним, бойовим і трудовим традиціям Комуністичної партії й радянського народу, непримиренним ставленням до буржуазної ідеології та ін. Ці програми важливі й у власне науковому відношенні: їх виконання забезпечить дальшу розробку марксистського погляду на історію як єдиний закономірний процес прогресивного розвитку людства, сприятиме з'ясуванню співвідношення між формаційними закономірностями та їх особливостями в різних регіонах, глибшому розумінню ролі різних народів у всесвітній історії, дасть можливість всебічно охарактеризувати процеси, пов'язані з формуванням суспільної свідомості і т. д. Все це стане тією необхідною науковою ба-

зою, яка посилить політичний та ідеологічний вплив історичних досліджень. Праці, що будуть виконані в межах зазначених програм, дадуть можливість широко показати миролюбну інтернаціоналістську зовнішню політику Радянської держави, всієї соціалістичної співдружності, переконливо викривати курс імперіалістичних держав, спростовувати домисли антикомуністичної, націоналістичної, опортуністичної, лівацької історіографії і пропаганди.

Втілення названих програм у життя вимагає комплексного підходу як в організаційному, так і в науковому відношеннях. На наш погляд, для цього необхідно підготувати серію досліджень різних рівнів, пов'язаних єдиною магістральною концепцією, що відповідає кожній з виділених проблем. Так, з програми «Проблеми війни і миру в ХХ столітті» передбачається, зокрема, розробка таких тем, як «Країни, що розвиваються: міжнародні конфлікти і проблеми безпеки», «Гонка озброєнь і розвиток людства» (Інститут сходознавства); «Антивоєнна боротьба народних мас Європи й Америки в епоху імперіалізму» (Інститут загальної історії). З програми «Революції і соціальний прогрес» намічається підготовка монографій «Національно-демократичні революції: проблеми їх розвитку і переростання в народно-демократичні» (Інститут сходознавства); «Еволюція характеру і рушійних сил національно-визвольної боротьби в історії Африки» (Інститут загальної історії).

Таким чином, усі шість програм дадуть можливість намітити комплекс праць з більш часткових тем, сюжетів, питань, об'єднаних однією проблемою. Це усьне випадковість у плануванні наукових розробок в межах установ Відділення історії АН СРСР, оскільки, по-перше, теми частини наукових праць будуть визначені виходячи з необхідності висвітлення тих чи інших сюжетів відповідної програми і, по-друге, всі пропозиції інститутів, які стосуються короточасних і довгочасних планів, будуть розглядатися насамперед з точки зору їх відповідності тематичі шести комплексних програм. До їх детальної розробки, а згодом і до здійснення намічено залучити і спеціалістів з вузів.

Вже сформовано робочі групи (авторські колективи), які мають визначити весь комплекс проблем і тем у межах відповідних програм. У 1985 р. з кожної програми будуть проведені координаційні наради за участю представників союзних і республіканських міністерств вищої і середньої спеціальної освіти, а також міністерств освіти. Безпосередня робота над конкретними темами, передбаченими в програмах, розпочнеться вже в наступній п'ятиріччі.

Згідно з рішеннями червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС в установах Відділення історії було проведено коригування планів науково-дослідних робіт, спрямоване на посилення досліджень з проблем удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, а також з питань історії соціалістичної економічної інтеграції, світової економіки, країн, що розвиваються, світового революційного процесу. В плани науково-дослідних робіт включені, зокрема, нові актуальні теми: а) по Інституту історії СРСР — «Основні проблеми історії розвинутого соціалізму в СРСР», «СРСР і братні соціалістичні країни Європи в 70-і роки», «Радянський Союз у боротьбі за мир і безпеку в Європі. 1966—1975 рр.», «Освоєння росіянами Далекого Сходу в 1887—1917 рр.», «Солідарність народів у національно-визвольному і революційному русі (на матеріалах Казахстану XVIII — початку XIX ст.)», «Суспільно-політичне життя радянського села в умовах розвинутого соціалізму», «Питання історії соціалістичного будівництва в СРСР у творах В. І. Леніна 1921—1923 рр.», «Національні відносини в СРСР на сучасному етапі»; б) по Інституту сходознавства — «Політичні партії буржуазного типу в країнах Сходу»; «Історія соці-

лістичної економіки МНР», «Історія народів Східної та Центральної Азії», «Проблеми та генезис китайської думки»; в) по Інституту загальної історії — «Рух Опору в Західній Європі», «Історія зовнішньої політики і дипломатії США» та ін.; г) по Інституту слов'янознавства і балканістики — «З історії російсько-румунських та радянсько-румунських відносин»; д) по Інституту воєнної історії — «Визвольна місія Радянської Армії на Балканах у другій світовій війні», «На варті миру і соціалізму. Бойова співдружність Збройних Сил СРСР і Болгарської Народної Армії. 1944—1984 рр.»; е) по Інституту етнографії — «Житло народів СРСР».

У відповідь на рішення червневого Пленуму були скорочені строки роботи над рядом тем і прискорені підготовка й вихід таких книг, як «Социально-культурный облик советских наций», «Современные этноязыковые процессы в СССР» та ін.

Згідно з вимогою Загальних зборів АН СРСР про посилення участі вчених-суспільствознавців у пропаганді і контрпропаганді в усіх установах Відділення історії АН СРСР створено контрпропагандистські групи, які успішно виконують поставлені перед ними завдання, а також розроблено перспективний план участі установ Відділення у здійсненні довгострокових заходів пропагандистського і контрпропагандистського характеру.

Розроблено й розпочато реалізацію планів заходів, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, у зв'язку з 1000-літтям християнства в Росії. В керівні інстанції передані пропозиції, що стосуються й ряду інших знаменних і пам'ятних дат, які наближаються.

Відділення історії знайшло за необхідне створити комісію з проблем історичної освіти та виховання молоді.

Серед запланованих досліджень, присвячених ідейно-теоретичним основам антимарксистських концепцій всесвітньо-історичного процесу, можна назвати спільну радянсько-чехословацьку працю «Критика буржуазних фальсифікацій історії соціалістичних країн і соціалістичної співдружності в Європі» (Інститут слов'янознавства і балканістики), колективну монографію «Сучасна зарубіжна ентологія» (Інститут етнографії), монографії «Англійська буржуазна історіографія другої світової війни», «Методологічні проблеми буржуазної історіографії США. 1945—1980 рр.», колективна праця «Сучасна зарубіжна немарксистська історіографія» (Інститут загальної історії), дослідження з проблеми «Ідеологічна боротьба з питань соціальної природи і призначення соціалістичної армії» (Інститут воєнної історії), збірник статей «Критика буржуазної історіографії радянського суспільства. Теоретичні і методологічні проблеми», «Утворення СРСР і сучасна ідеологічна боротьба» (Інститут історії СРСР), колективну монографію «Критика теорії і практики впливу буржуазного Заходу на культуру країн Азії і Африки, що розвиваються» (Інститут сходознавства).

В ряді інститутів Відділення історії відбулися розширені засідання вчених рад з порядком денним «Ідеологічна боротьба на міжнародній арені і завдання підрозділів інституту щодо посилення контрпропагандистської спрямованості в галузі наукових досліджень». Пленарне засідання Наукової ради «Історія історичної науки» було спеціально присвячене стану критики антимарксистських концепцій історичного процесу в нашій країні.

Нині розгорнуто роботу над виданням досліджень радянських істориків іноземними мовами. Серед них книги «Народна соціальна утопія в Росії», «Що і як вирішувалося у Ялті», «На шляху до Великої Перемоги», «Боротьба СРСР за мир і безпеку. 1917—1981», «Раси і суспільство», збірники «Геноцид», «Західна ентологія: школи, ідеї,

концепції», «Імперіалізм і кризові етнічні ситуації в країнах, що розвиваються», «Расизм в ідеології і практиці сучасного імперіалізму» та ін. Для радянських і зарубіжних військових представництв розроблені й опубліковані матеріали «Найбільші битви Великої Вітчизняної війни», «Визвольна місія Радянських Збройних Сил у Європі». Зараз видаються матеріали «Битва під Ленінградом», «Білоруська операція», «40 років великої Перемоги».

Колективами установ Відділення історії розроблено і здійснюється широкий план участі науковців у лекційній пропаганді, насамперед через товариство «Знання», у прес-конференціях, «телемостах», міжнародних наукових форумах. Зокрема, за участю істориків проведено прес-конференцію в МЗС СРСР для радянських та іноземних журналістів «40 років розгрому німецько-фашистських військ під Ленінградом» та підготовлені матеріали для інших аналогічних прес-конференцій «40 років розгрому німецько-фашистських військ у Білорусії», «40-річчя Белградської операції», «1944 рік — рік вирішальних перемог», розгорнуто роботу над підготовкою конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Інститут слов'янознавства і балканістики організував цикл проблемно-країнознавчих лекцій «Актуальні питання розвитку країн соціалістичної співдружності». В Інституті загальної історії у 1984 р. проведено «круглий стіл» з питань ідеологічної боротьби і контрпропаганди. Нині установи Відділення історії ведуть підготовку до конгресу історичних наук у Штутгарті (1985 р.).

У травні 1984 р. Бюро Відділення історії АН СРСР спеціально розглянуло питання про стан, розвиток і вдосконалення організації наукових дискусій у Відділенні. В ході його обговорення, зокрема, було затверджено примірний список дискусійних тем, рекомендований інститутам, журналам, науковим радам для включення їх у програми наукових конференцій, симпозіумів, семінарів та в плани журнальних публікацій.

Розглянувши у грудні 1983 р. діяльність наукових рад, Бюро Відділення історії затвердило заходи, спрямовані на її вдосконалення. В ході обговорення визнано недоцільним змінювати систему рад, що склалася. Однак згідно з рекомендаціями Бюро Відділення структура ряду з них була скоригована. Зокрема, в межах Наукової ради з координації сходознавчих досліджень створені такі секції: Південної Азії, китайістики, Близького та Середнього Сходу. В межах Наукової ради «Закономірності історичного розвитку суспільства і переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої» організовані дві нові секції «Домонополістичний капіталізм» та «Історія капіталізму в епоху загальної кризи». Крім того, Наукова рада з історичної географії і картографії для активізації досліджень з історії народонаселення була перетворена у Наукову раду з історичної демографії та історичної картографії. Керівництву наукових рад було запропоновано розробити на основі типового положення конкретні положення про кожну наукову раду. На сьогодні ця робота вже закінчена і найближчим часом згадані положення будуть розглянуті на Бюро Відділення історії. Згідно з рекомендаціями останнього з метою впорядкування взаємовідносин між науковими радами і головними інститутами було розроблено і направлено в Президію АН СРСР типові положення про головний інститут історичного профілю.

В ряді установ Відділення історії проведені структурні зміни. В Інституті загальної історії створено сектори історії культури зарубіжних країн та історії Африки, а в Інституті воєнної історії — відділ воєнно-мемуарної літератури, на який покладено науковий контроль за воєнною мемуаристикою, що видається. Ряд істотних структурних змін здійснено в Інституті історії СРСР. Тут, зокрема, створено сек-

тор з історії розвинутого соціалізму. В Інституті слов'янознавства визнано за необхідне організувати відділ історії та культури країн Центральної і Південно-Східної Європи періоду соціалізму.

Проаналізувавши досвід планування і організації наукових досліджень в Інституті воєнної історії та Інституті сходознавства, Бюро Відділення історії з метою раціонального й максимально ефективного використання наукового потенціалу та посилення координації наукових досліджень рекомендувало інститутам ширше вдаватися до створення міжсекторальних та міжвідділівських проблемних груп. У ряді установ вони вже існують. Так, в Інституті сходознавства успішно функціонують проблемні групи «Культурна спадщина народів Сходу і сучасна ідеологічна боротьба», «Іслам і сучасна ідейно-політична боротьба», «Азія і Китай», «Критика західних теорій модернізації афро-азіатських суспільств». В Інституті етнографії проблемна група з дослідження етнокультурних процесів у малих народностей та етнічних груп розпочала підготовку праці «Культурно-побутові процеси у малих етнічних груп народів СРСР».

Говорячи про актуальні проблеми радянської історичної науки, доцільно хоча б у загальних рисах спинитися на стані підготовки і атестації наукових кадрів в інститутах Відділення історії АН СРСР.

У даний час гостро стоїть питання про дефіцитні спеціальності. В галузі загальної історії відчувається недостача фахівців з економічної історії країн Західної Європи й Америки, історії Німеччини, Португалії, Великобританії, малих країн Європи, нової та новітньої історії Греції, Румунії, Угорщини, новітньої історії Афганістану, Ірану, Пакистану, Туреччини, з історії радянсько-американських, радянсько-японських, радянсько-китайських відносин. В галузі археології потрібні спеціалісти з енеоліту, античної, скіфо-сарматської археології, археології Західної Європи, Африки, зарубіжної Азії, Латинської Америки. В галузі етнографії відчувається нестача кадрів з таких нових напрямів, що виникли на стику етнографії, соціології і демографії, як етносоціологія і етнодемографія. Бажаємо збільшення кількості спеціалістів із сучасної англо-американської, французької, західнонімецької, китайської і японської історіографії радянського суспільства. Інтереси вітчизняної науки і підвищення її міжнародного престижу вимагають постійного поповнення нечисленних кадрів спеціалістів у галузі допоміжних історичних дисциплін — палеографії, геральдики, нумізматики, сфрагістики, метрології.

Відчувається необхідність дальшого вдосконалення всього процесу, пов'язаного з підготовкою і атестацією наукових кадрів істориків. У цьому зв'язку привертають увагу питання, що стосуються критеріїв, за якими можна встановити практичне значення дисертаційних досліджень з історії. Вони, на наш погляд, полягають у суворій методологічній та джерельній обгрунтованості висновків, що містяться в дисертації, відповідності цих висновків назрілим завданням ідеологічної, політико-виховної роботи, вимогам часу в цілому. Форми реалізації результатів наукової праці можуть бути найрізноманітнішими. У Відділенні історії АН СРСР, наприклад, їх практичним впровадженням визнані: 1) підготовка інформації, аналітичних довідок, доповідних записок, розробок-прогнозів для партійних, радянських, державних органів; 2) участь у науково-практичних конференціях, спільно з заінтересованими господарськими та іншими організаціями; 3) участь у кіно, радіо- і телепередачах; 4) подання науково-методологічної допомоги вищій і середній школі у підготовці програм, підручників, кадрів викладачів, а також допомога музеям, видавництвам тощо; 5) власне видання монографічних досліджень.

Слід всемірно добиватися, щоб з результатами дисертаційних досліджень була ознайомлена громадськість, тобто, щоб ці дослідження

вийшли в світ,— краще до захисту. При цьому, враховуючи видавничі можливості наукових установ, і особливо вузів, можливо, не варто жорстко пов'язувати такі публікації, в тому числі й ті, що мають відношення до захисту докторських дисертацій, лише з виданням монографії.

Що ж до визначення характеру наукової проблеми і повизни наукового завдання, достатніх для присудження ступеня доктора і кандидата наук, то тут, очевидно, слід брати до уваги цілу сукупність обставин. Темі дисертації не виникають самі собою. Вони є або вимогою часу, або ж відповідають потребам самої науки, яка постійно вдосконалює і свої методи, і своє розуміння тієї чи іншої проблеми. Тому критерії важливості тем і проблем, обраних для дисертаційного дослідження, не можуть бути незмінними, перебуваючи в руслі тих завдань, які вирішуються на рівні державних планів. Саме узгодження тематики дисертації з тематикою державного плану наукових досліджень відкриває шлях до вдосконалення всієї процедури роботи над дисертаціями. Нині вибір тем для них нерідко ще визначається в одних випадках науковим профілем та інтересами керівника, в інших — інтересами дисертанта. Тим часом виправданим і доцільним має бути підхід до дисертації як до роботи, що є хай невеликою, але органічною складовою частиною досліджень, які проводяться або установою, де здійснюється дисертаційна підготовка, або установою, в якій працює дисертант.

Впорядкувати вибір тем для дисертацій можна шляхом централізації його в координаційній раді з історичних наук при ВАК з активним залученням до цієї роботи головних інститутів і наукових рад АН СРСР, провідних вузів країни. З цією метою головним інститутам, науковим радам і кафедрам вузів було б доцільно згідно із своїм профілем визначати перелік проблем для докторських і кандидатських праць. Цей перелік можна публікувати у бюлетені ВАКу, періодично інформуючи в ньому про те, хто і яку тему взяв для розробки в той чи інший строк. Очевидно, такий порядок певною мірою сприяв би усуненню дублювання тем дисертаційних досліджень, активнішій розробці актуальної проблематики, підвищенню ролі в цьому головних інститутів та наукових рад АН СРСР, кафедр провідних вузів країни.

Важливим моментом у процесі підготовки й атестації кадрів є кваліфікаційна оцінка праці особи, яка бажає здобути вчений ступінь. Вона певною мірою залежить від якості попередньої експертизи дисертацій до захисту, а також від активної участі членів спеціалізованих рад у їх обговоренні.

Потребує вдосконалення й система присвоєння вчених звань. Існує розрив у можливості одержати наукове звання «професор» у вищих навчальних закладах і в науково-дослідних інститутах, у тому числі в Академії наук СРСР. Доктор наук, що викладає у будь-якому вузі, одержує це звання майже автоматично. До осіб, що мають такий самий ступінь, але працюють у системі АН СРСР, ставляться принципово інші, незрівнянно вищі вимоги для одержання професорського звання. Така практика навряд чи виправдана. Вона деякою мірою навіть ускладнює міжнародні наукові контакти. У багатьох, якщо не в більшості зарубіжних країн звання професора розглядається як більш високе, ніж ступінь доктора (до того ж доктором там рівною мірою іменуються і наш кандидат, і наш доктор наук). В результаті на міжнародних наукових конференціях і конгресах, в процесі роботи, що виконується по лінії міжнародного співробітництва, між радянським доктором наук і зарубіжним професором виникає значна дисстанція у статусі, що нерідко йде на шкоду справі.

Назріла необхідність у тому, щоб, по-перше, уточнити умови, за яких звання професора може бути присвоєно керівним працівникам

науково-дослідних установ (зараз ці умови розпливчасті, і число наукових кадрів із ступінню, які мають бути підготовлені цими працівниками, визначається кожною науковою установою на свій розсуд); по-друге, зробити доступним це звання для відомих спеціалістів — докторів наук, що не займають керівних посад, але ведуть підготовку наукових кадрів або беруть активну участь у створенні науково-навчальної літератури; по-третє, ще раз продумати питання про те, наскільки обов'язково жорстко пов'язувати одержання професорського звання з підготовкою наукових кадрів. Термін «професор» характеризує спеціаліста високої кваліфікації і, отже, до дослідника застосовний не меншою мірою, ніж до педагога.

Багатох не задовольняє й звання «молодший науковий співробітник», що побутує нині. Адже переведення в старші наукові співробітники ще дуже ускладнене. Нерідко це стає можливим лише в 50—60 років, після захисту працівником докторської дисертації та опублікування кількох монографій. Таким чином, ВАК СРСР варто було б розглянути питання про зміну системи вчених звань, зокрема про запровадження проміжного звання «науковий співробітник».

Таким є коло актуальних проблем, що стоять перед радянською історичною наукою на сучасному етапі. Їх розв'язання сприятиме здійсненню величких планів партії у справі комуністичного творення, стане важливим вкладом радянських істориків у комуністичне виховання трудящих, у гідну зустріч XXVII з'їзду КПРС та у втілення в життя його рішень.

Академик С. Л. Тихвинский

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПОДГОТОВКИ
И АТТЕСТАЦИИ НАУЧНЫХ КАДРОВ**

Резюме

В статье в свете решений XXVI съезда КПСС и последующих пленумов ЦК КПСС раскрыт комплекс проблем, связанных с идеологической, политико-воспитательной, теоретико-методологической и научно-познавательной ролью советской исторической науки в обществе, с обновлением, обогащением и актуализацией тематики и содержания исторических исследований. Автор показывает работу, проводимую в этом направлении институтами Отделения истории АН СССР, характеризует состояние и подчеркивает необходимость дальнейшего совершенствования процесса подготовки и аттестации кадров исторической науки.

Ю. В. ШИЛОВЦЕВ (Київ)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО УТВЕРДЖЕННЮ ЛЕНІНСЬКОГО СТИЛЮ РОБОТИ**

Ленінський стиль роботи є неодмінною умовою успіху партійного керівництва, питанням, важливим для всієї партії, для всього народу, підкреслив XXVI з'їзд КПРС¹. Відбиваючи природу, характер, мету Комуністичної партії, він формувався і розвивався на основі непохитної єдності марксистської теорії і революційної практики. Саме тому найважливішими рисами ленінського стилю є комуністична партій-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 87.

ність, науковий, творчий підхід до справи, зміцнення зв'язків з трудящими масами і опора на них, демократичний централізм, колегіальність і персональна відповідальність, висока організованість і дисципліна, революційний розмах і діловитість в роботі, критичність і самокритичність в усій діяльності, необхідність дієвого контролю, добору, розстановки та виховання кадрів на основі ленінських принципів.

Незмінні в своїй основі риси ленінського стилю збагачуються в ході практики, творчо застосовуються в залежності від характеру і завдань роботи.

В сучасний період стиль та методи керівництва набули особливо-го значення. Це пов'язано з необхідністю вдосконалення розвинутого соціалізму. Саме тому і ставиться нині завдання не просто вдосконалювати, а докорінно поліпшити стиль керівництва, утверджувати ленінський стиль у роботі всіх установ і кадрів, на всіх ділянках комуністичного будівництва. На це спрямована діяльність Центрального Комітету КПРС після XXVI з'їзду партії. У грудні 1983 р. ЦК КПРС прийняв спеціальну постанову про вдосконалення стилю роботи партійної організації Молдавії². «Партія добивається, — вказував Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — щоб ленінський стиль в усій його різноманітності й усьому багатстві став потребою душі, незамінним робочим інструментом кожного партійного, радянського, господарського керівника»³.

В матеріалах XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів Центрального Комітету партії, працях та виступах товаришів К. У. Черненка⁴, В. В. Щербицького⁵, інших керівників КПРС і Радянської держави знайшла розвиток творча думка партії, узагальнений досвід партійних організацій по утвердженню ленінського стилю в роботі партійного, державного і господарського апарату. В працях К. У. Черненка переконливо показано багатогранну роботу Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету по вдосконаленню стилю і методів керівництва. В книзі В. В. Щербицького на підставі аналізу діяльності партійних організацій України зроблені висновки про шляхи дальшого вдосконалення стилю роботи. З цього питання в останні роки видано ряд праць партійних працівників і науковців⁶.

В даній статті зроблено спробу висвітлити сучасну практику парт-організації республіки по втіленню в життя деяких найважливіших рис ленінського стилю.

Керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК КПРС, Центрального Комітету Компартії України, партійні організації і комітети республіки ведуть багатопланову, цілеспрямовану роботу по вдосконаленню стилю і методів керівництва. «Вона, — відзначав товариш В. В. Щербицький, — стосується не тільки окремих ланок партійного або державного апарату, а охоплює систему керівництва і управління в цілому»⁷. Дуже важливе значення в цій роботі має те,

² О работе ЦК Компартии Молдавии по совершенствованию стиля и методов деятельности партийных организаций в свете решений ноябрьского (1982 года) Пленума ЦК КПРС: Постановление ЦК КПРС. — Партийная жизнь, 1984, № 1, с. 21—25.

³ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського округу м. Москви 2 березня 1984 р. — К., 1984, с. 19.

⁴ Черненко К. У. Некоторые вопросы творческого развития стиля партийной и государственной работы. — М., 1978. — 254 с.; его же. Утверждать ленинский стиль в партийной работе. — М., 1983. — 574 с.

⁵ Щербицький В. В. Оволодіти ленінським стилем роботи. К., 1978. — 282 с.

⁶ Ленінський стиль в діяльності партійних організацій. — М., 1980. — 284 с.; Стиль роботи партійного комітету. — К., 1982. — 239 с.; Стиль роботи — на рівні сучасних вимог. — К., 1983. — 179 с. та ін.

⁷ Доповідь товариша В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України 6 березня 1984 р. — Комуніст України, 1984, № 4, с. 25.

що Центральний Комітет Компартії України щорічно за кінцевими підсумками всебічно аналізує діяльність кожного з 25 обкомів та Київського міськкому партії і на цій основі вживає необхідні заходи до підвищення ефективності партійного керівництва. ЦК Компартії України спеціально розглянув і здійснив ряд додаткових заходів до поліпшення роботи райкомів і міськкомів партії як органів політичного керівництва⁸. На зборах партійно-господарського активу у травні 1984 р. відзначалось, що в республіці є чимало партійних комітетів, які зміло застосовують ленінський стиль у своїй роботі⁹.

Вдосконаленню стилю та методів керівництва велику увагу приділяють обкоми, міськкоми і райкоми Компартії України. Це питання було одним з центральних на звітно-виборних партконференціях в республіці наприкінці 1983 — початку 1984 років. Влітку — восени 1984 р. в республіці всі райкоми, міськкоми та обкоми партії на своїх пленумах обговорили завдання по дальшому вдосконаленню стилю і методів роботи в світлі рішень XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС. Обговорення показало, що партійні комітети, первинні парторганізації республіки стали проявляти більше принциповості, діловитості, цілеспрямованості в своїй роботі, вживати заходів до скорочення кількості засідань, паперів. Центр ваги в повсякденній роботі переноситься в трудові колективи, їх низові ланки. Здійснюються заходи по підвищенню ролі і активності Рад народних депутатів, господарських органів і громадських організацій.

Разом з тим на цих пленумах партійних комітетів відзначалося, що вдосконалення стилю вимагає більшої уваги. Ще зустрічаються подекуди прояви дублювання, підміни господарських і державних органів партійними. Так, на пленумі Одеського обкому партії наводився факт: партком виробничого об'єднання «Пресмаш» на 17 засіданнях, проведених після звітно-виборних зборів, не розглянув жодного питання партійно-політичної роботи в колективі¹⁰.

В діяльності партійних організацій по утвердженню ленінського стилю роботи найважливіше значення має втілення в життя такої його риси, як комуністична партійність. Вона є виразом високої політичної культури, відповідальності, принциповості кадрів. Партійність у роботі виявляється в політичному, класовому підході до справи, у пріоритеті інтернаціональних і загальнодержавних інтересів над місцевими, у здійсненні політики й рішень КПРС і Радянської держави. А це вимагає глибокого розуміння лінії партії, вміння перекласти її на конкретні завдання своєї повсякденної роботи, переконання та організації трудящих мас і творчого підходу в роботі — правильного врахування конкретних умов і можливостей, подолання проявів місництва, відомчості або бездумного виконавства.

Здійснюючи політичний підхід, партійні, державні, господарські органи, громадські організації діють властивими їм способами. Для партійних організацій і комітетів політичний підхід означає застосування не адміністративно-господарських, а партійно-політичних методів роботи: активної участі в розробці політики партії, визначення тактики її здійснення в своєму регіоні, політичної і організаторської роботи в масах через комуністів, первинні парторганізації, підвищення їх авангардної ролі і боєздатності через засоби масової інформації і пропаганди, керівництва роботою державних органів та громадських організацій, добору, розстановки і виховання кадрів на основі ленінських принципів, постійного контролю за ходом справ.

⁸ Совещание в ЦК КПСС.— Партийная жизнь, 1983, № 18, с. 19.

⁹ Матеріали зборів партійно-господарського активу Української РСР 25 травня 1984 року.— К., 1984, с. 96.

¹⁰ Бабенко В. Не подменяй, а направляй: Заметки с пленума Одесского обкома партии.— Правда Украины, 1984, 10 июля.

Виключно важливе значення має чітке розмежування функцій і одночасно повна узгодженість діяльності партійних, державних, господарських органів. Ця об'єктивна необхідність зростання керівної ролі КПРС, успішного розвитку соціалізму, обумовлена його суспільно-політичним устроєм, характером соціалістичного будівництва. В. І. Ленін підкреслював необхідність «...розмежувати далеко точніше функції партії (і Цека її) і Радвлади; підвищити відповідальність і самостійність радпрацівників і радустанов, а за партією залишити загальне керівництво роботою всіх держорганів разом...»¹¹.

Нині ця проблема стала більш складною. Зросли масштаби, динамізм і складність завдань комуністичного будівництва, зросла роль партійного керівництва. Відповідно до вказівок XXV з'їзду партії на партійну роботу висувалися спеціалісти народного господарства. Але частина спеціалістів, відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, не має достатнього політичного досвіду, приносить іноді в партійні органи адміністративно-господарські методи¹².

Ленінський Центральний Комітет, Політбюро ЦК приділяють значну увагу питанням удосконалення роботи державного апарату, поліпшенню стилю партійного керівництва. «Одне з них, — відзначав товариш К. У. Черненко, — чітке розмежування функцій партійних комітетів із завданнями державних і господарських органів, усунення дублювання в їх роботі... Практика підміни... таїть у собі небезпечність ослаблення ролі партійного комітету як органу політичного керівництва»¹³.

Партійна організація республіки послідовно проводить лінію на викорінення проявів підміни, на підвищення ролі партійних комітетів як органів політичного керівництва. На це спрямовані рішення Пленумів, постанови та практичні заходи ЦК Компартії України. «Конкретно йдеться, — говорив товариш В. В. Щербицький у доповіді на березневому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України, — про необхідність зосередити зусилля партійних комітетів насамперед на найважливіших, вузлових питаннях організаційної і ідеологічної роботи, зв'язаних з проведенням у життя економічної, соціальної, кадрової, національної політики партії, посиленням виховання трудящих, зміцненням партійних рядів»¹⁴.

Підвищуючи рівень партійного керівництва, партійні комітети турбуються про навчання кадрів, про здійснення настанов щодо чіткого розмежування функцій керівних органів. Так, Житомирський міськом партії привчає державних, господарських працівників до відповідальності і творчого виконання своїх прямих обов'язків. Кожний факт підміни партійним апаратом інших органів тут аналізується, одержує принципову оцінку. З тими керівниками, які намагалися перекласти свої завдання на партійні органи, провели співбесіди. Ці та інші заходи дали позитивні наслідки¹⁵. У Києві питання стилю роботи, у тому числі факти підміни, обговорюються в міському і райкомах партії на щомісячних нарадах з керівниками виконкомів Рад народних депутатів, профспілок і комсомолу.

Політичний підхід органічно пов'язаний з науковою обґрунтованістю і системністю в роботі. Для партійного керівництва це означає глибоке володіння теорією і методологією марксизму-ленізму, революційним досвідом. В справах партійного і державного керівництва, говорив В. І. Ленін, нічого не можна зробити нахрапом, натиском, енер-

¹¹ Ленін В. І. Лист В. М. Молотову для Пленуму ЦК РКП(б) з планом політдоповіді на XI з'їзді партії. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 57.

¹² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 85.

¹³ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 10.

¹⁴ Комуніст України, 1984, № 4, с. 25.

¹⁵ Яковенко Е. Чем занят апарат. — Правда, 1984, 12 мая.

гією чи будь-якою кращою людською якістю взагалі. Тут потрібна наука і культура¹⁶. Для виконання своїх складних обов'язків сучасний партійний, радянський працівник повинен мати фундаментальну марксистсько-ленінську освіту і самостійно поглиблювати її, а також володіти знаннями основ майже півтора десятка наук — партійного і радянського будівництва, соціології, економіки, психології, педагогіки, юриспруденції, управління тощо¹⁷. В складі партійних комітетів та їх апаратів зростає кількість спеціалістів, у тому числі й тих, хто має вчений ступінь. Разом з тим партійна організація республіки піклується про їх партійно-політичну освіту. Нині в республіці половина всіх секретарів обкомів, майже дві третини секретарів міськкомів і райкомів партії, близько половини голів міськ- і райвиконкомів, багато інших працівників партійних, радянських, комсомольських органів та ідеологічних установ мають партійно-політичну освіту¹⁸.

Якісний склад кадрів створює можливості для поглиблення наукового підходу і тим самим для підвищення ефективності партійної і всієї суспільно-політичної роботи. Республіканська партійна організація звертає особливу увагу на впровадження партійними комітетами систематичного і самокритичного аналізу стану справ, тенденцій, що складаються в економічному і соціальному житті. Без цього, підкреслював товариш В. В. Щербицький, «неможливо бачити головне, чітко визначати першочергові заходи, організовувати ефективну роботу»¹⁹.

Конкретною допомогою партійним комітетам і кадрам на місцях в оволодінні методами наукового пізнання являється робота комплексних груп у складі відповідальних партійних, радянських і господарських працівників на чолі з одним із секретарів ЦК Компартії України. Ці групи вивчають стан справ в областях та сприяють його поліпшенню. Таким методом за останні роки було надано допомогу Волинському, Кіровоградському, Миколаївському, Одеському та іншим обласним комітетам партії²⁰.

В усіх обкомах, більшості міськкомів, райкомів Компартії України йде планомірна робота по узагальненню кращого досвіду з партійного керівництва економікою, організаційно-партійною та ідеологічною роботою. Особлива увага приділяється його впровадженню в практику.

Цілеспрямовану роботу по узагальненню практики партійних комітетів ведуть вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. Так, кафедра партійного будівництва ВПШ допомагає партійним комітетам з ряду питань. Тільки у 1983—1984 рр. у результаті такого співробітництва розроблені і застосовуються рекомендації у Донецьку — по роботі з кадрами, у Запоріжжі — по плануванню, контролю, роботі з виборним партактивом та застосуванню професіограм при доборі кадрів, у Харкові — по підвищенню авангардної ролі комуністів. Разом з Закарпатським та Дніпропетровським обкомами партії розпочато роботу по виробленню рекомендацій щодо підвищення партійного впливу на життя трудових колективів та на прискорення науково-технічного прогресу. Партійні комітети республіки після XXVI з'їзду КПРС

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Краще менше, та краще.—Повне зібр. творів, т. 45, с. 369—370.

¹⁷ Детальніше див.: Цалобанов В. Педагогика и психология в практике партийной работы.—Л., 1984, с. 71—91.

¹⁸ Оволодівати мистецтвом політичного керівництва: Виступ товариша В. В. Щербицького при врученні Вищої партійної школи при ЦК Компартії України ордена Жовтневої революції.—Рад. Україна, 1984, 30 червня.

¹⁹ Мера требовательности.—Правда, 1984, 5 авг.

²⁰ Пелих А. Становление и учеба кадров.—Партийная жизнь, 1984, № 15, с. 24.

провели понад 700 науково-практичних конференцій, в більшості з них брали участь викладачі ВПШ при ЦК Компартії України²¹.

Партійні комітети республіки все ширше застосовують в своїй роботі рекомендації та висновки конкретних наук, особливо з питань організації виробництва, економіки, залучають до вирішення практичних завдань наукові установи, вчених і спеціалістів. При ЦК Компартії України на чолі з товаришем В. В. Щербинським, а при обкомах, міськкомах і райкомах партії на чолі з першими секретарями цих партійних комітетів діють ради сприяння науково-технічному прогресу. Рекомендації цих рад партійні чи радянські органи закріплюють при необхідності своїми рішеннями. В республіці виконуються розроблені вченими під керівництвом партійних комітетів, шість цільових комплексних програм («Метал», «Енергокомплекс», «Матеріаломісткість», «Агрокомплекс», «Праця», «Цукор»), понад 300 галузевих і регіональних цільових програм, а також комплексні системи управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів. На XII п'ятирічці в республіці формується єдина система програмно-цільового управління науково-технічним прогресом²². Економічний ефект від застосування в народному господарстві країни розробок учених України становить близько 3 млрд. крб. на рік²³.

За прикладом Дніпропетровської, Харківської, Запорізької партійних організацій у республіці розгорнулась робота по атестації кожного робочого місця, посиленню зв'язків науки з виробництвом, ліквідації важкої та ручної праці²⁴. Ефективно організує впровадження досягнень науки у виробництво Львівська обласна парторганізація. Для виконання цільових програм тут створено міжвідомчі науково-виробничі об'єднання, а то й цілі такі комплекси. Ними керують колегії на чолі з провідними вченими, а їх заступниками є відповідальні партійні працівники²⁵.

З метою кращого використання в усіх сферах життя досягнень науки Київський міськомом та інші партійні комітети республіки широко впроваджують у практику договори між науковими установами та трудовими колективами²⁶. Організуючи здійснення Продовольчої програми СРСР, Київська, Кримська, Полтавська, Харківська, Черкаська та інші обласні партійні організації досягають успіху саме тому, що проводять роботу на науковій основі. Найактивнішої участі спеціалістів, широкого застосування найновіших науково-технічних досягнень, відзначалося на листопадовому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України, вимагає і виконання широкомасштабної Довгочасної програми меліорації земель, схваленої жовтневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС²⁷.

Все більшої уваги приділяють партійні комітети впровадженню у своїй роботі рекомендацій суспільних наук, педагогіки, психології, соціології. Зокрема цікаві питання про використання у партійній роботі соціології були порушені на науково-практичній нараді з проблем

²¹ Грущенко І. Овладевать искусством политического руководства.— Партийная жизнь, 1984, № 19, с. 43.

²² Ляшко О. П. Реализация цільових комплексних програм — повсякденну роботу і увагу.— Комуніст України, 1984, № 11, с. 50; Прискорити створення системи науково-технічних програм. Семінар у ЦК Компартії України.— Рад. Україна, 1984, 20 груд.

²³ Важнейшая, ключевая задача.— Правда Украины, 1984, 8 авг.

²⁴ Бойко В. Аттестация рабочих мест.— Правда, 1984, 8 декаб.

²⁵ Добрик В. Партийный комитет и внедрение научно-технических достижений.— Партийная жизнь, 1984, № 11, с. 24—25.

²⁶ Реконструкция: опыт и проблемы. «Деловой клуб «Правды». (Выступление И. Сергеева).— Правда, 1984, 30 июля.

²⁷ Щербинський В. В. Про підсумки жовтневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійної організації республіки, які випливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненко на Пленумі: Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України.— Рад. Україна, 1984, 3 листопада.

розвитку соціологічних досліджень, яка була проведена за участю працівників ЦК КПРС, місцевих партійних комітетів та учених у Києві 20—21 листопада 1984 р.²⁸ Науковий підхід дозволяє партійній організації республіки вдосконалювати систему та підвищувати якість і ефективність внутріпартійної інформації.

У повсякденній роботі партійних комітетів науковість проявляється у перспективному, комплексному підході до справи, у зосередженні зусиль на найголовніших питаннях. Перспективність досягається глибоким аналізом тенденцій соціально-економічного розвитку областей, міст, районів, трудових колективів, врахуванням загальних закономірностей суспільного розвитку. Найскладніша сторона цієї роботи — вміння з'ясувати в суті процесів властиві їм суперечності та правильно накреслити і здійснити їх розв'язання. Що ж стосується комплексності, то вона забезпечується спрямуванням діяльності всього партійного комітету і його апарату на виконання головних на даний період завдань. Кожний відділ партійного комітету, виконуючи свої специфічні функції, домагається розв'язання загальних найважливіших для всієї парторганізації завдань відповідними йому засобами організаційно-партійної, ідеологічної роботи. При цьому партійні комітети турбуються про те, щоб у своїй діяльності кожний партактивіст, партійний орган активно втілював в життя ленінський принцип єдності ідеологічної, політичної, організаторської і господарської роботи.

Одним з важливих елементів наукового підходу в партійній роботі, як і в усякій іншій галузі життя нашого суспільства, є наукова організація праці (НОП). В більшості партійних комітетів продумані регламенти, а також положення, пам'ятки, рекомендації з питань організації контролю, інформації, роботи з кадрами тощо. Практика більшості партійних комітетів республіки (Київської, Донецької, Дніпропетровської, Закарпатської, Запорізької, Полтавської, Харківської та інших областей) свідчить про значні резерви підвищення ефективності партійної роботи. Йдеться про кращу організацію бюджету часу, робочого місця партпрацівника, його відряджень, телефонних переговорів, опрацювання документів, використання позаштатного партактиву та технічних працівників партійних комітетів.

Рисом ленінського стилю є революційний розмах і комуністична діловитість. Саме так — в органічній єдності обох сторін — слід розглядати цю рису стилю роботи комуністів. Комуністична діловитість — це організованість, єдність слова і діла у виконанні партійних рішень і планів, конкретність і ефективність в повсякденній роботі, підкорення її величній справі побудови комунізму.

Місцеві партійні комітети після листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, зустрічі товариша К. У. Черненка з апаратом ЦК КПРС²⁹ провели цілий ряд заходів по підвищенню діловитості в роботі всіх керівних органів і кадрів. Увага парторганізацій зосереджується на пошуку найефективніших форм і методів роботи і, одночасно, на боротьбі проти формалізму, бюрократизму. Так, на пленумі Київського міськкому партії в червні 1984 р. підкреслювалося: «Адже бюрократи тепер теж інші, — говорив у своєму виступі перший секретар міськкому партії Ю. Н. Єльченко, — здебільшого вони не грубують, не підвищують голосу. Але від цього не міняється їх суть, тобто байдуже ставлення до людини, її запитів, потреб...»³⁰.

На пленумах Ворошиловградського, Миколаївського, Полтавського, Херсонського, Чернівецького та інших обкомів партії, на яких об-

²⁸ Підвищувати ефективність соціологічних досліджень. — Рад. Україна, 1984, 22 листоп.

²⁹ В ЦК КПСС. — Партийная жизнь, 1984, № 9, с. 2—5.

³⁰ Єльченко Ю. Н. Удосконалювати стиль роботи, підвищувати організованість: Виступ на пленумі Київського міськкому партії. — Прапор комунізму, 1984, 27 черв.

говорювалися в 1984 році питання про вдосконалення стилю роботи, гострій критиці були піддані факти, коли деякі партійні комітети приймають по 10 і більше постанов на місяць, застосовують кабінетний стиль, «вольові» методи керівництва³¹. Формалізм, бюрократизм у своїх проявах багатолікий, та суть їх одна: зміст справи приноситься у жертву формі, нехтуються інтереси людей, перекреслюється та партійна ідея, заради якої ведеться робота. Причини цих явищ, вказував товариш К. У. Черненко, в притупленні політичної, соціальної, моральної відповідальності окремих керівників³². Причина і в інертності, надто великому потягу до звичних методів, тривалих засідань, численних постанов тощо³³. Але від цього шкідливе, негативне значення вказаних проявів не міняється.

Цілком правильно поступають ті партійні комітети, які рішуче, наполегливо ведуть боротьбу проти будь-яких проявів формалізму і бюрократизму. Рішеннями багатьох партійних комітетів Компартії України обмежено інформацію, що вимагається з місць, заборонено проведення занять у робочий час, непотрібні виклики працівників. У формі місячних календарних планів районні, міські партійні комітети координують проведення основних заходів радянськими, господарськими та громадськими органами. Предметно аналізується необхідність і ефективність різного роду нарад, зборів, засідань, комісій, штабів тощо. Виправдовує себе і метод обговорення цього питання і в ході, або зразу ж після закінчення того чи іншого заходу.

Діловитість вимагає компетентності, дисципліни, творчості. Ось один з прикладів. У Нікопольському райкомі партії Дніпропетровської області спробували чітко з'ясувати, в чому конкретно повинні виявлятися кінцеві результати в роботі, скажімо, керівника РАПО, голови колгоспу, бригадира або рядового колгоспника. Така постановка питання значно сприяла поліпшенню всієї діяльності кадрів, її результатів.

Прикладом діловитості може бути і робота по наданню допомоги відстаючим колективам, яку проводять партійні комітети Запоріжжя, Криму, Одеси, Харкова та ін. Вона полягає в поглибленому аналізі причин відставання, обговоренні з працівниками колективу шляхів ліквідації прориву, здійсненні цілої системи необхідних організаційно-політичних заходів, а іноді і створенні на такому підприємстві тимчасової партійної групи на чолі з одним з секретарів райкому чи міському партії³⁴. Такі заходи вживаються, поки не буде забезпечено поліпшення справ.

Виключного значення партія надає в сучасний період втіленню в життя принципу демократичного централізму, який становить невідмінну рису лєнінського стилю роботи. Заходи вживаються одночасно в двох напрямках: по лінії зміцнення партійної дисципліни і розвитку внутріпартійної демократії.

Нині особливо актуальні слова В. І. Леніна про те, що коли ми вчимо дисципліні робітників і селян, то повинні почати з самих себе і що серед членів партії ми не можемо терпіти жодного, який би не

³¹ Жарких А., Фоменко В. Это емкое слово — стиль: с пленума Ворошиловградского обкома партии. — Правда Украины, 1984, 21 июля; Селли Г. Больше доверия, строже спрос: с пленума Николаевского обкома партии. — Правда Украины, 1984, 19 июля; Лис В. Справа і вимогливість: з пленуму Полтавського обкому партії. — Робітнича газета, 1984, 4 серп.; Дубовик Е. Кабінетному стилю — відставку: з пленуму Харківського обкому партії. — Рад. Україна, 1984, 31 лип.; Красномоевський В. Як про кадри дбаєш...: з пленуму Чернівецького обкому Компартії України. — Рад. Україна, 1984, 12 липня.

³² Див.: Черненко К. У. Авангардная роль партии коммунистов. — Коммунист, 1982, № 6, с. 38.

³³ Мера требовательности. — Правда, 1984, 5 авг.

³⁴ Калитш В. Спроси с самого себя. — Правда Украины, 1983, 8 янв.

виконував свого завдання³⁵. Партійні комітети значно підвищили вимогливість до комуністів, у першу чергу до активу, до керівників, а також до тих, хто вступає в партію. При цьому парторганізації керуються вказівкою Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка про те, що лише особистою організованістю і дисципліною для комуніста мало. «Сьогодні,— підкреслює товариш К. У. Черненко,— надзвичайно важливим критерієм партійності є не тільки те, як працює і поводить себе комуніст, а й наскільки рішуче, активно він бореться з недоліками, добивається загального поліпшення стану справ»³⁶.

Питання про дисципліну партійні комітети республіки розглядали на засіданнях бюро, а первинні парторганізації — на партійних зборах. Впроваджується практика, коли за виконання свого партійного обов'язку кожний комуніст щорічно звітує перед своєю парторганізацією на її зборах чи на засіданні партбюро, на партгрупі або під час співбесіди.

Партійні комітети добиваються, щоб у зміцненні дисципліни активну участь брали всі комуністи, щоб у первинних парторганізаціях було створено обстановку принципової взаємовимогливості. Допомогає цьому відверта партійна критика і самокритика. Прикладом того, як така критика впливає на виправлення стану справ, на виховання комуністів, може бути лист у «Правду» комбайнера колгоспу ім. К. Маркса Хмельницької області І. Мандебури. Збори комуністів колгоспу, що обговорили цей лист, прийшли до висновку: комуністам необхідно частіше і суворіше питати один одного за виконання своїх обов'язків³⁷. ЦК Компартії України, як вказував у своєму виступі в газеті «Правда» товариш В. В. Щербинський, прийшлося підправляти ряд партійних комітетів Ворошиловградської, Одеської, Херсонської областей в зв'язку з тим, що стягнення на керівників накладалися без обговорення в первинних парторганізаціях³⁸.

Партійні комітети добиваються додержання норм демократичного централізму — виборності, звітності, дисципліни, безумовного виконання рішень, здійснення принципу колегіальності і персональної відповідальності. В їх глибокому втіленні в життя важливу роль відіграла постанова ЦК КПРС «Про основні підсумки звітів і виборів у партії»³⁹. У республіканській парторганізації послідовно втілюються заходи до підвищення ролі райкомів, міськкомів, обкомів партії як колегіальних органів політичного керівництва. Так, у березні 1984 р. з новообраними першими секретарями міськкомів і райкомів партії ЦК Компартії України провів семінар з теми «Партійний комітет — орган політичного керівництва». В практику ввійшли засідання бюро партійних комітетів, на яких відбувається самокритичний обмін думками щодо стилю роботи комітету і його керівників. У 1984 р. в усіх областях були проведені зустрічі членів бюро обкомів партії з членами бюро міськкомів і райкомів⁴⁰.

Особлива увага приділяється посиленню партійного контролю і перевірки виконання. Партійні комітети домагаються тут підвищення ролі первинних парторганізацій, партгруп і всіх комуністів, головну увагу приділяють злиттю контролю з організацією виконання. Партійний контроль за діяльністю адміністрації та роботою апарату є дієвим засобом виховання ленінського стилю у керівних кадрів. У здійсненні контролю активізувалася роль ревізійних комісій парторганіза-

³⁵ Див.: Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). Промова про кооперацію 3 квітня (1920 р.). — Повне зібр. творів, т. 40, с. 270.

³⁶ Черненко К. У. Гідно завершити п'ятирічку, прискорити інтенсифікацію економіки. — Рад. Україна, 1984, 16 лист.

³⁷ Золін А., Одинец М. По строгому счету. — Правда, 1984, 2 декаб.

³⁸ Див.: Мера требовательности. — Правда, 1984, 5 авг.

³⁹ Рад. Україна, 1984, 30 берез.

⁴⁰ Партийная жизнь, 1984, № 10, с. 27—32.

цій, пленумів і бюро партійних комітетів та парткомісій при них, роль секретаріатів обкомів партії. Дієвість контролю забезпечується його глибиною і принциповістю, всебічністю і системністю, координацією партійними комітетами всієї контрольної роботи державних, відомчих, громадських органів, широкою гласністю, застосуванням проміжного контролю, коли не очікують кінцевого строку, а перевіряють хід виконання рішень⁴¹.

Яскравим свідченням втілення ленінського стилю є робота з кадрами. У цій роботі республіканська партійна організація керується партійними документами з даного питання, зокрема рішенням Політбюро ЦК КПРС, яке в листопаді 1984 р. обговорило пропозиції товариша К. У. Черненко з деяких питань кадрової політики⁴².

Сучасний період, новина і складність завдань, що вирішуються в процесі вдосконалення розвиненого соціалізму, зрослий рівень освіти і культури радянських людей — усе це ставить більш високі вимоги до кадрів, їх політичних, ділових та моральних якостей. Визначальними рисами для політичного керівника, вказував товариш В. В. Щербицький, сьогодні повинні бути комуністична ідейність, високе моральне обличчя, глибоке оволодіння марксистсько-ленінською теорією і методологією, політичний підхід до оцінки явищ суспільного життя, прийнятих рішень та їх виконання, компетентність, освіченість і ерудиція, широкий кругозір, уміння кваліфіковано, своєчасно і конкретно розв'язувати економічні і соціальні завдання, наявність відповідних професійно-психологічних якостей, здатність бути вихователем мас⁴³. Як відзначив XXVI з'їзд КПРС, республіканська партійна організація має певний позитивний досвід роботи з кадрами⁴⁴.

У роботі з кадрами важливе значення має правильна, принципова характеристика працівника. Партійні комітети стежать за тим, щоб характеристика об'єктивно відбивала його морально-політичні і ділові якості та індивідуальні особливості, була обґрунтованою, всім своїм змістом і формою сприяла його вихованню, щоб у характеристиці відзначалося вміння спостерігати людей, розпізнавати їх якості і у зв'язку з цим розставляти на пости та організовувати їх дружню співпрацю. В. І. Ленін називав це вміння головним талантом організатора, підкреслюючи неосяжно велике значення практичних керівників для перемоги справи комунізму⁴⁵.

Не менш важливе значення має ретельне з'ясування, чи придатний працівник саме до даної посади, до даної роботи. Тут партійні комітети, зокрема, Запорізький, застосовують при доборі кадрів розроблену разом з кафедрою партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України професіограму, тобто перелік вимог до працівника даної посади^{45-а}.

Партійні комітети республіки враховують, що складна справа пізнання і вивчення працівників потребує від партійних керівників відповідних психолого-педагогічних знань, системної організації роботи з кадрами та резервом, а також вмілого застосування в комплексі таких методів ознайомлення з людьми, як спостереження, експеримент, доручення, співбесіда, аналіз результатів діяльності працівника, вивчення матеріалів його особової справи, врахування оцінки його з боку підлеглих, колег і керівників.

⁴¹ Щербицький В. В. Контроль и проверка исполнения — важнейшая функция партийного руководства. — Коммунист, 1983, № 10, с. 17—30.

⁴² Улучшать работу с кадрами. — Правда, 1984, 19 нояб.

⁴³ Щербицький В. В. Оволодівати мистецтвом політичного керівництва. — Рад. Україна, 1984, 30 черв.

⁴⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 84.

⁴⁵ Ленінський збірник XXXIX, с. 222.

^{45-а} Стиль работы партийного комитета, с. 201—204.

На місцях вже є чималний досвід організації кадрової роботи, зокрема, в Донецькому міськкомі партії⁴⁶. Практично в усіх партійних комітетах республіки раз, а то і два рази на рік планомірно і предметно обговорюються характеристики на кадри номенклатури партійного комітету та його резерву, відпрацьовується система роботи з ними⁴⁷, персоналізована відповідальність секретарів і членів бюро партійних комітетів за стан роботи з певними категоріями кадрів і резерву; згідно рішення ЦК КПРС посилена роль первинних партійних організацій у їх вихованні.

У роботі з кадрами партійні організації керуються ленінським положенням про те, що необхідно якомога обережніше і терпеливіше випробовувати і розпізнавати справжніх організаторів⁴⁸⁻⁴⁹.

Вирішальним фактором успіху в роботі з кадрами є обов'язкове дотримання і неформальне проведення в житті ленінських принципів їх добору, розстановки та виховання за політичними, діловими і моральними якостями на основі демократичного централізму. Слід виявляти при цьому довіря та вимогливість, постійну турботу про поліпшення їх якісного складу, стабільності і разом з тим оновлення, органічно поєднувати досвідчених і молодих, перспективних працівників. Висока вимогливість, суворий контроль за станом кадрової роботи в усіх ланках державного і господарського управління, її відкритість, гласність — обов'язкові умови успішного здійснення кадрової політики партії.

Особливе значення партійні органи надають моральному обличчю керівника. Партійний, радянський керівник уособлює в собі наші ідеали. Партійні комітети республіки домагаються, щоб кожний керівник був зразком для підлеглих в усьому, регулярно звітував перед ними, вмів працювати з людьми, виховував їх і вчився у них. Найнадійніша запорука цьому — розвиток у колективі принципової критики і самокритики. Партійні комітети ретельно слідкують за тим, щоб розвивалась критика знизу, щоб була правильною реакція на критичні зауваження, щоб не припускалося жодного випадку утиску за критику.

Постійну турботу проявляють партійні організації про виховання у кадрів такої морально-політичної якості, як особиста, партійна, державна, громадська відповідальність. Перш за все це висока виконавча дисципліна, творчий підхід до справи. Вона формується в обстановці принциповості, контролю зверху і знизу, постійного піклування про політичну культуру кадрів, вимогливості.

Рішуче проводиться лінія партії на звільнення з керівних посад тих, хто порушує норми нашого способу життя. Такі працівники не можуть бути знову висунуті на керівні пости, поки не доведуть на низовій роботі, що зробили для себе необхідні висновки. В минулу звітно-виборчу кампанію в Компартії України до керівництва прийшли 80 нових перших секретарів райкомів і міськкомів партії і 20% — секретарів первинних партійних організацій. За 1981—1983 рр. звільнено з посад як таких, що не справилися з дорученою ділянкою роботи, більше 50 господарських, партійних і радянських працівників номенклатури ЦК Компартії України⁵⁰.

Партійна організація республіки приділяє увагу навчанню кадрів ленінському стилю роботи. У ВПШ при ЦК Компартії України, на

⁴⁶ Миронов В. П. Виховання ділом. — *Комуніст України*, 1984, № 10, с. 46—53.

⁴⁷ Харченко Г. Работа с резервом кадров. — *Партийная жизнь*, 1984, № 21, с. 43—47.

⁴⁸⁻⁴⁹ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — *Повне збір. творів*, т. 36, с. 182.

⁵⁰ Щербіцкий В. В. Контроль и проверка исполнения — важнейшая функция партийного руководства. — *Коммунист*, 1983, № 10, с. 25; Мера требовательности. — *Правда*, 1984, 5 авг.

міжреспубліканських та обласних курсах підвищення кваліфікації партійних і радянських працівників, у школах партійно-господарського активу значне місце відводиться питанням вдосконалення стилю роботи. Акцент зроблено на активні форми навчання — семінари і зустрічі по обміну досвідом, практичні і виїзні заняття, диференційовану підготовку, стажування тощо⁵¹. Але оволодіння ленінським стилем не можна звести до засвоєння певних знань. Правильний стиль виробляється перш за все у школі життя, під час роботи, шляхом осмисленого, на основі знань, критичного аналізу практики. Партійні комітети привчають кадри до такого аналізу.

Складовою частиною роботи по оволодінню кадрами ленінським стилем є принципова боротьба проти його антиподів. Ще зустрічається так званий «директивний» стиль керівництва, коли робота по переконанню, вихованню та організації людей підмінюється наказами, коли нехтуються знання, ініціатива, сумлінність підлеглих. Мають місце прояви і так званого «номінального» стилю, коли керівник не виконує своїх складних обов'язків, покладається на «авось» або, в крайньому разі, виконує роль лише бездумного виконавця розпоряджень⁵². ЦК Компартії України, партійні комітети республіки використовують подібні прояви.

Таким чином, в роботі партійної організації республіки по корінному поліпшенню стилю і методів керівництва в світлі вимог XXVI з'їзду партії і наступних постанов ЦК КПРС складається певна система. Її основними елементами є додержання ленінських принципів і норм партійного життя; аналіз стилю роботи керівних органів і кадрів у республіці та на місцях; обговорення на пленумах партійних комітетів завдань підвищення рівня партійного керівництва, вдосконалення стилю роботи всіх ланок партійного і державного апарату, господарських органів і громадських організацій; навчання кадрів вмінню на ділі забезпечувати при вирішенні всіх питань політичний і науковий підхід, самокритичність і високу діловитість, працювати колегіально, постійно зміцнювати зв'язки з трудящими. Партійні організації республіки ведуть боротьбу проти формалізму, бюрократизму, недисциплінованості і неорганізованості. Все це — неодмінна умова успішного здійснення поставлених партією завдань, підготовки до чергового XXVII з'їзду КПРС.

Ю. В. Шиловцев

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ ПО УТВЕРЖДЕНИЮ ЛЕНИНСКОГО СТИЛЯ РАБОТЫ

Резюме

В статье раскрывается содержание важнейших черт ленинского стиля работы и деятельность партийных организаций республики по их воплощению в жизнь в соответствии с решениями XXVI съезда партии, последующих пленумов и постановлений ЦК КПРС.

* * *

⁵¹ Пеллих А. Указ ст., с. 23—27.

⁵² Крупномасштабные эксперименты.— Правда, 1984, 23 нояб.

О. А. ПИРІГ (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ ТОРГІВЛІ У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ

У невичерпній скарбниці ленінської теоретичної спадщини важливе місце займають проблеми економічної політики Комуністичної партії у перехідний період. Перемога соціалістичної революції в Росії поставила перед першою в світі правлячою пролетарською партією небачені доти за масштабами і складністю завдання. Розробляючи стратегію соціалістичного будівництва, В. І. Ленін — глибокий діалектик і сміливий новатор — творчо підійшов до вирішення фундаментальних теоретичних і практичних проблем. Одна з них полягала у визначенні ролі торгівлі в системі господарських і розподільчих відносин нового суспільного ладу.

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що за соціалізму, в умовах загальнонародної власності на засоби виробництва не буде необхідності у товарно-грошових відносинах, у торгівлі. «...Коли весь капітал, усе виробництво, весь обмін будуть зосереджені в руках нації, — вказували вони, — тоді приватна власність відпаде сама собою, гроші стануть зайвими...»¹, оскільки «безпосередньо суспільне виробництво, як і прямий розподіл, виключає всякий товарний обмін...»². Разом з тим К. Маркс і Ф. Енгельс добре розуміли, що відразу ж після встановлення диктатури пролетаріату скасувати товарно-грошові відносини неможливо, що деякі елементи їх будуть використані у перехідний період. «...Кредитна система, — вважав, зокрема, К. Маркс, — буде могутньою підмогою під час переходу від капіталістичного способу виробництва до способу виробництва асоційованої праці...»³. Ці положення творців наукового комунізму є принципово правильними, але в конкретно-історичному плані вони в той час, звичайно, не ставилися.

Як відомо, В. І. Ленін у дореволюційний період також поділяв ці положення, однак після перемоги Великого Жовтня, спираючись на досвід перших революційних перетворень, творчо розвиваючи марксизм, він дійшов висновку про необхідність використання торгівлі у соціалістичному будівництві. Автор даної статті ставить за мету розкрити діяльність В. І. Леніна по теоретичному обґрунтуванню ролі торгівлі в нових історичних умовах та її практичному використанню як важливого засобу піднесення соціалістичної економіки, зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Слід зазначити, що ця важлива проблема розроблена ще недостатньо. У брошурі Г. С. Григор'яна, статтях В. М. Дорошева, Т. Л. Артемчук, В. К. Бобакова та Л. Ф. Гайдукова висвітлені лише окремі її аспекти, що стосуються в основному періоду непу⁴. Цілісне ж дослідження поглядів В. І. Леніна на роль торгівлі в соціалістичному будівництві поки що відсутнє. На наш погляд, ця багатогранна і актуальна

¹ Енгельс Ф. Принципи комунізму. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 322.

² Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом. — Там же, т. 20, с. 302.

³ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії. — Там же, т. 25, ч. II, с. 145.

⁴ Григор'ян Г. С. В. И. Ленин о торговле. — М., 1969. — 95 с.; Дорошев В. М. В. И. Ленин о роли торговли в переходный период от капитализма к социализму. — В кн.: Сборник научных работ кафедр политэкономии вузов г. Харькова, вып. 3, 1960, с. 163—172; Артемчук Т. Л. В. И. Ленин о роли торговли в создании социалистической экономики. — В кн.: Вопросы политической экономики социализма в трудах В. И. Ленина и современность. Куйбышев, 1970, с. 62—76; Бобаков В. К., Гайдуков Л. Ф. Вопросы развития торговли в трудах В. И. Ленина. — В кн.: Экономические проблемы товарного производства и обращения. — Киев, 1974, с. 59—66.

тема потребує комплексної розробки, спільних зусиль учених-суспільствознавців, насамперед істориків та економістів.

Вивчаючи процес розвитку поглядів В. І. Леніна на роль торгівлі в соціалістичному будівництві, слід мати на увазі, що в його працях, написаних до революції, ці питання мають характер теоретичних, наукових передбачень. Після перемоги Великого Жовтня домінуючим фактором розробки ленінського вчення про радянську торгівлю стали соціальна практика, корінні потреби розвитку соціалістичної економіки, зміцнення політичної системи диктатури пролетаріату.

Чимало ленінських праць свідчать про те, що тривалий час Володимир Ілліч дотримувався думки про несумісність соціалізму з товарним виробництвом. В одній з найвідоміших ранніх своїх праць «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» він писав: «...Для організації великого виробництва без підприємців потрібне, поперше, знищення товарної організації суспільного господарства і заміна її організацією общинною, комуністичною, коли б регулятором виробництва був не ринок, ...а самі виробники, сама громада робітників...»⁵. У період підготовки першої програми партії В. І. Ленін вважав, що при соціалізмі не буде місця товарному виробництву, а значить і торгівлі⁶. У брошурі «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття», написаній у 1908 р., також підкреслюється ця думка: «Щодо соціалізму, то відомо, що він полягає в знищенні товарного господарства»⁷.

Безперечно, в той період В. І. Леніну важко було передбачити темпи революційних перетворень після взяття влади пролетаріатом, конкретні можливості використання товарно-грошових відносин. Пізніше, у травні 1918 р. на першому Всеросійському з'їзді рад народного господарства він говорив з цього приводу: «...Ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати в цьому відношенні вирішальні вказівки...»⁸.

Новий етап у становленні ленінських поглядів на роль товарно-грошових відносин за соціалізму пов'язаний з глибоким і всебічним аналізом Володимиром Іллічем вищої стадії капіталізму — імперіалізму та розробкою теорії соціалістичної революції. Саме на основі цих важливих теоретичних досліджень він дійшов остаточного висновку про необхідність використання у перехідний період деяких форм економічного зв'язку, елементів товарно-грошових відносин та фінансового апарату старого суспільства (гроші, банки, кооперація). У першу чергу це було потрібно для організації всенародного обліку, контролю над виробництвом та розподілом продуктів.

У статті «Чи вдержать більшовики державну владу?» В. І. Ленін відзначав, що капіталізм створив і такий апарат, як банки, синдикати, кошти, споживчі товариства. Цей апарат, на його думку, слід відібрати у буржуазії і поставити на службу соціалізму, зробивши його «ширшим, всеосяжнішим, всенароднішим»⁹.

Одним з таких інститутів капіталістичного суспільства, які Володимир Ілліч вважав за необхідне використати для розв'язання першочергових економічних проблем, була буржуазна кооперація. У червні 1917 р. конференція фабзавкомів прийняла ленінську резолюцію про економічні заходи боротьби з розрухою. В ній, зокрема, вказувалося, що з огляду на повний розлад фінансової системи і всієї грошової справи в країні необхідно налагодити в обласному, а потім і в загальнодержав-

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 236.

⁶ Див.: Ленін В. І. Проект програми нашої партії.— Там же, т. 4, с. 208; Ленін В. І. Проект програми Російської соціал-демократичної робітничої партії.— Там же, т. 6, с. 192; Ленін В. І. Дві утопії.— Там же, т. 22, с. 111—112.

⁷ Там же, т. 17, с. 120.

⁸ Там же, т. 36, с. 358.

⁹ Там же, т. 34, с. 291.

ному масштабі обмін «...сільськогосподарських знарядь, одягу, взуття і т. п. продуктів на хліб та інші сільськогосподарські продукти»¹⁰. У рішеннях VI з'їзду РСДРП була висунута вимога налагодження «...правильного обміну між містом і селом, який спирається на кооперації і на продовольчі комітети...»¹¹. При цьому, як підкреслювалося у фундаментальній ленінській праці «Держава і революція» (вересень 1917 р.), за умов, коли засоби виробництва стануть всенародними, розподіл продуктів буде проводитися без грошей, без торгівлі¹².

На наш погляд, ці положення свідчать про безпосередню розробку і обґрунтування В. І. Леніним питань розподільчих відносин після утвердження диктатури пролетаріату. Безперечно, торгівля, як несумісна за тогочасними його поглядами з соціалізмом, не могла бути використана з цією метою.

Перемога Жовтня поставила вирішення питання про роль і місце торгівлі у перехідний період від капіталізму до соціалізму в практичну площину. Вивчення ленінських праць перших місяців Радянської влади, в яких був розроблений план початку соціалістичних перетворень, свідчить про глибоку переконаність Володимира Ілліча у необхідності заміни торгівлі прямим товарообміном. Вже у відозві до робітників, солдатів і селян, написаній ним 25 жовтня 1917 р., підкреслювалося, що влада Рад «...подбає про доставку хліба в міста і предметів першої потреби на село...»¹³. Через декілька днів В. І. Ленін знову наголошував: «Обмін продуктів обробної промисловості на хліб, суворий контроль і облік виробництва — ось початок соціалізму»¹⁴. Питання про запровадження товарообміну неодноразово ставилося в цей час у ленінських працях¹⁵.

Вважаючи, що безпосередню організацію товарообміну повинна взяти на себе кооперація, Володимир Ілліч розробив принципові умови її використання з цією метою. Стара буржуазна кооперація мала стати більш широкою, справді народною. Передбачалося, що споживчо-виробничі комуні охоплять усе населення країни, візьмуть на себе складні завдання проведення товарообміну, обліку і розподілу продуктів. У проекті декрету про споживчі комуні В. І. Ленін писав: «Перевезення продуктів, а так само купівля-продаж допускалися б тоді *тільки* від одного постачальнику до другого, при забороні всякого індивідуального збуту»¹⁶.

Здійснення товарообміну було зумовлене цілою низкою обставин. По-перше, багатуоукладністю економіки перехідного періоду, господарською розрухою, хронічною нестачею основних видів продуктів і товарів; по-друге, необхідністю забезпечити державне регулювання виробництва і розподілу продуктів та завданнями витіснення капіталістичної торгівлі; по-третє, товарообмін відповідав тогочасним уявленням марксистів про шляхи переходу до соціалізму. В. І. Ленін назвав організацію товарообміну «кроком до соціалістичного продуктообміну»¹⁷.

¹⁰ Там же, т. 32, с. 191—192.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978, т. 1, с. 474.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 88.

¹³ Ленін В. І. Робітникам, солдатам і селянам!: Другий Всерос. з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, 25—26 жовт. (7—8 листоп.) 1917 р.— Там же, т. 35, с. 11.

¹⁴ Ленін В. І. Промова і резолюція з приводу заяви групи народних комісарів про вихід з Раднаркому: Засідання ВЦВК 4 (17) листоп. 1917 р.— Там же, с. 57.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Доповідь Раді Народних Комісарів 13 (26) січня: Надзвичайний Всерос. залізничний з'їзд, 5—30 січ. (18 січ.— 12 лют.) 1918 р.— Там же, с. 292; Ленін В. І. До проекту декрету про проведення в життя націоналізації банків і про необхідні в зв'язку з цим заходи.— Там же, с. 411; та ін.

¹⁶ Там же, с. 200.

¹⁷ Ленін В. І. План доповіді про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції.— Там же, т. 44, с. 455.

Хід ленінських думок про місце торгівлі в системі розподільчих відносин перехідного періоду в концентрованому вигляді передає написаний Володимиром Іллічем на початку березня 1918 р. «Чорновий начерк проекту програми». У ньому зазначається: «...Розподіл (спочатку державна монополія «торгівлі», потім заміна, повна і остаточна, «торгівлі» — планомірно організованим *розподілом* через спілки торгово-промислових службовців, під керівництвом Радянської влади)»¹⁸. Курс на неухильну «заміну торгівлі планомірним, організованим в загальнодержавному масштабі, розподілом продуктів» був підтверджений і в «Проекті програми РКП(б)» (1919 р.)¹⁹.

В. І. Ленін добре розумів, що в країні, де переважало дрібнотоварне виробництво, заборонити торгівлю неможливо, що на певному етапі, зберігаючи обіг грошей, слід дозволити окремі угоди купівлі-продажу через споживчо-виробничі комуні²⁰. В умовах, коли майбутнє економічне життя тісно пов'язувалося з організацією всього населення в «один загальний кооператив»²¹, налагодження товарообміну в загальнодержавному масштабі уявлялося цілком реальною справою.

Товарообмін між містом і селом здійснювався після перемоги Жовтневої революції шляхом обміну товарів на хліб та сільськогосподарську сировину по лінії окремих промислових підприємств, місцевих органів Радянської влади. 26 березня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет РНК «Про організацію товарообміну для посилення хлібних заготівель»²², який поклав початок широкому запровадженню товарообміну в загальнодержавному масштабі. Його здійсненням займалися також кооперативні організації під контролем Народного Комісаріату продовольства²³.

В. І. Ленін брав найактивнішу участь в організації цієї життєво важливої справи. Він особисто готував проекти відповідних документів, дбав про збільшення випуску товарів для села та прискорення їх доставки до споживача. Особливо уважно стежив Володимир Ілліч за дотриманням класового підходу до проведення товарообміну. «Від розподілу хліба і мануфактури,— підкреслював він,— треба, щоб виграла біднота...»²⁴. Цим же цілям відповідало й проведене влітку 1918 р. підвищення цін на хліб. Воно мало сприяти зростанню матеріальної заінтересованості трудового селянства у збільшенні виробництва зерна.

Комуністична партія, В. І. Ленін вживали енергійних заходів для зміцнення класової бази розподільчого апарату, зокрема кооперації. На це Володимир Ілліч вказував 25 грудня 1918 р. у виступі на II Всеросійському з'їзді раднаргоспів²⁵. Того ж дня у телеграмі раді комун Північної області він поставив вимогу «...всемірно використовувати кооперативний апарат у справі заготівлі і розподілу...»²⁶. На початку лютого 1919 р. В. І. Ленін у листі, надісланому в наркомати продовольства, фінансів та у ВРНГ, виклав заходи для переходу від буржуазно-кооперативного до пролетарськи-комуністичного постачання і розподілу. Відповідно до ленінських вказівок був прийнятий декрет РНК «Про споживчі комуні». Передбачалося, що кооперація охопить усе населення країни, візьме на себе організацію постачання і розподілу²⁷.

¹⁸ Ленін В. І. Чорновий начерк проекту програми: Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 берез. 1918 р.— Там же, т. 36, с. 71.

¹⁹ Там же, т. 38, с. 96.

²⁰ Див.: Там же, с. 96—97.

²¹ Ленін В. І. Промова на III з'їзді робітничої кооперації 9 грудня 1918 р.— Там же, т. 37, с. 331.

²² Декреты Советской власти.— М., 1959, т. 2, с. 23—24.

²³ Там же, с. 307—308.

²⁴ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді 5 липня: V Всерос. з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів. 4—10 лип. 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 488.

²⁵ Див.: Там же, т. 37, с. 383.

²⁶ Там же, т. 50, с. 226.

²⁷ Ленін В. І. Про заходи переходу від буржуазно-кооперативного до пролетарськи-комуністичного постачання і розподілу.— Там же, т. 37, с. 449—450, 590.

Однак, незважаючи на значні зусилля, перша спроба організації товарообміну між містом і селом у 1918 р. не дала бажаних результатів. Нав'язана молодій Радянській державі громадянська війна, тривала господарська розруха, інфляція змусили Комуністичну партію і Радянський уряд вдатися до системи надзвичайних заходів — політики воєнного комунізму. Як відомо, в галузі економічній найхарактернішими її рисами були: запровадження продрозверстки, різке згортання товарно-грошових відносин, натуралізація господарського життя, централізація розподілу продуктів та ін.

Теоретичні висновки про несумісність торгівлі з соціалізмом, про необхідність налагодження прямого продуктообміну між містом і селом, класові завдання диктатури пролетаріату визначили політику Радянської влади щодо капіталістичної та приватної торгівлі. Ця політика розроблялася під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Була здійснена ціла система заходів, спрямованих на ліквідацію великих торговельних і капіталістичних підприємств, обмеження й витіснення приватної торгівлі. Головний з них полягав у запровадженні державної монополії на найважливіші продовольчі та промислові товари. Декретом Раднаркому РСФРР від 22 квітня 1918 р. була монополізована зовнішня торгівля²⁸. 16 грудня того ж року В. І. Ленін підписав декрет про заборону торгівлі нерухомістю та землею в містах²⁹. З прийняттям 27 січня 1918 р. закону про соціалізацію землі було проголошено державну монополію на торгівлю хлібом, насінням, сільськогосподарськими машинами³⁰. У травні 1918 р. ВЦВК підтвердив непорушність хлібної монополії держави³¹. Згодом були монополізовані такі важливі види товарів, як тканини, шкіра, метал, нафтопродукти.

Послідовну цілеспрямовану роботу в галузі націоналізації великої капіталістичної торгівлі проводив один з перших радянських наркоматів — торгівлі і промисловості. 29 червня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет РНК, яким підтверджувалися його контрольні функції щодо торгово-промислових підприємств і приватної торгівлі³². Черговим рішенням кроком на шляху обмеження приватної торгівлі став декрет РНК «Про організацію постачання населення всіма продуктами особистої необхідності і домашнього господарства», прийнятий у листопаді 1918 р. Націоналізації підлягали склади, елеватори, торговельні підприємства³³.

Ці заходи разом з націоналізацією банків та великої промисловості дали Радянській владі можливість позбавити фінансових засобів такої значний загін капіталістів, як торговельна буржуазія, поступово завоювати командні висоти в галузі внутрішнього обороту, передати наявні матеріальні ресурси у монопольне володіння держави.

Підіб'ємо деякі попередні підсумки розвитку поглядів В. І. Леніна на роль торгівлі у планах соціалістичного будівництва. Як свідчить аналіз сукупності лєнінських праць, після перемоги Жовтня Володимир Ілліч вважав, що торгівля й соціалізм несумісні. Однак, плануючи здійснення соціалістичних перетворень з урахуванням своєрідності економіки країни, він виходив з марксистського положення про необхідність використання товарно-грошових відносин у перехідний період. Була вироблена і проводилася лінія на розвиток прямого товарообміну між містом і селом, але питання про цілковиту заборону торгівлі ні в процесі тріумфальної ходи Радянської влади, ні в період «воєнного комунізму» В. І. Ленін не ставив. Він підкреслював: «...Заборонити, замкнути зовсім всякий розвиток приватного, недержавного обміну, тобто торгів-

²⁸ Декреты Советской власти, т. 2, с. 158—160.

²⁹ Декреты Советской власти.— М., 1957, т. 1, с. 240.

³⁰ Там же, с. 409.

³¹ Там же, т. 2, с. 262.

³² Там же, с. 518.

³³ Декреты Советской власти.— М., 1968, т. 4, с. 41—46.

лі... Така політика була б дурістю і самогубством...»³⁴. В той же час Володимир Ілліч різко виступав проти вільної торгівлі хлібом і товарами першої необхідності, оскільки в умовах розрухи та інфляції це, за його словами, було б не що інше як капіталізм, «повернення до всевлаштя багатих...», «колчаківщина»³⁵.

У період «воєнного комунізму» ще досить значним залишався сектор ненаціоналізованої дрібної та середньої промисловості, який породжував приватний ринок.

Слід відзначити, що протягом усього періоду громадянської війни приватна торгівля відігравала значну роль у товарних відносинах багатокладної економіки країни, активно впливала на співвідношення класових сил.

Здійснювана Комуністичною партією, Радянською державою система заходів по регулюванню товарного обігу в країні, максимальна централізація ресурсів дала можливість молодій робітничо-селянській республіці вистояти у боротьбі проти внутрішнього і зовнішнього ворога, відстояти Радянську владу. Проте в умовах мирного часу ця політика вже не відповідала завданням соціалістичного будівництва, розвитку продуктивних сил, інтересам зміцнення союзу робітничого класу та селянства.

Під керівництвом В. І. Леніна була розроблена нова економічна політика, яка ставила за мету створення нових господарських відносин, піднесення продуктивності сільського господарства і промисловості, зміцнення економічної основи союзу робітничого класу й селянства. Вона передбачала заміну продрозверстки продподатком, скасування хлібної монополії, надання селянам можливості вільно розпоряджатися продуктивними надлишками в межах місцевого обороту. У доповіді на X з'їзді РКП(б) Володимир Ілліч підкреслював, що задовольнити дрібного землероба можна двома речами: «По-перше, потрібна певна свобода обороту, свобода для приватного дрібного господаря, а по-друге, треба дістати товари і продукти»³⁶.

Під час розробки нової економічної політики та на початковому етапі її здійснення В. І. Ленін ще не вважав торгівлю головною формою зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Передбачалося, що держава буде одержувати хліб та інші сільськогосподарські продукти шляхом продподатку та в обмін на промислові товари. В резолюції X з'їзду РКП(б) відзначалося, що лишки продовольства можуть бути використані для обміну «...на продукти фабрично-заводської і кустарної промисловості...»³⁷. Ідея товарообміну між містом і селом, яка була обгрунтована В. І. Леніним і впроваджувалася під його керівництвом у 1918 р., тепер дістала дальший розвиток. У цей час Володимир Ілліч вважав товарообмін головним засобом збору продовольства, основною підмогою нової економічної політики³⁸. Він наголошував, що від того, наскільки організовано буде проведено збір продподатку і налагоджено товарообмін, залежатиме успіх соціалістичного будівництва у загально-російському масштабі³⁹.

³⁴ Ленін В. І. Про продовольчий податок: (Значення нової політики і її умови).— Повне збір. творів, т. 43, с. 203.

³⁵ Ленін В. І. План статті «Про вільну торгівлю хлібом».— Там же, т. 39, с. 424.

³⁶ Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: X з'їзд РКП(б), 8—16 берез. 1921 р.— Там же, т. 43, с. 54.

³⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 247.

³⁸ Див.: Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради праці і оборони) місцевим радянським установам: Проект.— Повне збір. творів, т. 43, с. 254; Ленін В. І. Проект резолюції в питаннях нової економічної політики: X Всерос. конференція РКП(б), 26—28 трав. 1921 р.— Там же, с. 308.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради праці і оборони) місцевим радянським установам: Проект.— Там же, с. 246.

Після X з'їзду РКП(б) питання організації товарообміну між містом і селом зайняли надзвичайно важливе місце в діяльності В. І. Леніна. Він проводить наради з працівниками Раднаркомів РСФРР і України, активно листується з відповідальними господарськими працівниками, контролює закупку товарів за кордоном⁴⁰. Проект наказу від РПО місцевим радянським установам, розроблений В. І. Леніним, наочно свідчить, наскільки глибоко вникав він у деталі організації товарообміну, яке виняткове значення приділяв цьому питанню⁴¹.

Однак уже влітку 1921 р. стало очевидним, що налагодити правильний товарообмін не вдасться. Цьому були вагомі причини: занепад промисловості, відсутність необхідних для селянства товарів, значна частина ненаціоналізованих середніх і дрібних промислових підприємств, одвічне тяжіння селян до ринку та ін.

Глибоко проаналізувавши становище, що склалося, В. І. Ленін дійшов висновку про несвоечасність здійснення товарообміну, про об'єктивну необхідність допущення свободи обороту, торгівлі. Наприкінці жовтня 1921 р. в доповіді про нову економічну політику, виголошеній на VII Московській губпартконференції він визнав: «З товарообміном нічого не вийшло, приватний ринок виявився сильнішим за нас, і замість товарообміну вийшла звичайна купівля-продаж, торгівля»⁴².

В. І. Ленін розумів, що в умовах непу товарно-грошові відносини, торгівля наповнюється новим змістом, виступають як економічна основа союзу робітничого класу і селянства, зміцнення диктатури пролетаріату. «Раз ця спроба (товарообміну.— О. П.) не вдалася, то не може бути іншого економічного зв'язку між селянством і робітниками, тобто землеробством і промисловістю, як обмін, як торгівля»,— підкреслював він у грудні 1921 р. на IX Всеросійському з'їзді Рад у доповіді про внутрішню і зовнішню політику республіки⁴³.

Проблеми внутрішньої торгівлі виступають відтепер у теоретичній і практичній діяльності В. І. Леніна на передній план. Підкреслюючи значення торгівлі, він відзначав, що питання про неї «стало практичним питанням партії»⁴⁴, що «...торгівля є зараз стрижнем нашого економічного життя...»⁴⁵.

Завдяки глибоко діалектичному підходу до проблем господарського розвитку країни В. І. Ленін зумів побачити в торгівлі могутній засіб зміцнення нових соціалістичних виробничих відносин. Він довів, що неп, торгівля, як «економічно-перехідні форми», можуть і повинні бути з успіхом використані для вирішення великомасштабних завдань соціалістичного будівництва: оживлення економіки, підвищення продуктивності сільського господарства і піднесення промисловості.

В. І. Ленін вказував, що розвиток торгівлі є важливим фактором зміцнення фінансово-кредитної системи, стабілізації радянських грошей. На початку 1922 р. в листі до Наркомату фінансів він наголосив: «У центрі всього тепер — торгівля, в першу чергу внутрішня, потім зовнішня; у зв'язку з торгівлею, на базі торгівлі відновлення карбованця»⁴⁶.

Взагалі В. І. Ленін вважав торгівлю тією «ланкою» в історичному ланцюгу подій, у перехідних формах соціалістичного будівництва початку 1920-х років, «за яку треба всіма силами ухопитися». «А інакше,—

⁴⁰ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника— М., 1979, т. 10, с. 200, 201, 209, 211, 230—231, 234 та ін.

⁴¹ Див.: Ленин В. І. Наказ від РПО (Ради праці і оборони) місцевим радянським установам: Проект.— Повне збір. творів, т. 43, с. 246, 254—255, 256 та ін.

⁴² Там же, т. 44, с. 198—199.

⁴³ Там же, с. 294.

⁴⁴ Ленин В. І. Заключне слово 29 жовтня: VII Московська губпартконференція, 29—31 жовт. 1921 р.— Там же, с. 207.

⁴⁵ Ленин В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня: IX Всерос. з'їзд Рад, 23—28 груд. 1921 р.— Там же, с. 308.

⁴⁶ Ленин В. І. Г. Я. Сокольникову.— Там же, т. 54, с. 133.

підкреслював він, — нам усім ланцюгом не оволодіти, фундаменту соціалістичних суспільно-економічних відносин не створити»⁴⁷.

В. І. Ленін довів, що неп, свобода торгівлі є тимчасовим, але неминучим відступом у даній конкретно-історичній обстановці⁴⁸. «Тепер ми опинилися в умовах, — говорив він у доповіді на VII Московській губпартконференції, — коли повинні відійти ще трохи назад... Лише таким, ще більш тривалим, ніж передбачали, шляхом можемо ми відбудовувати економічне життя»⁴⁹. Нову економічну політику Володимир Ілліч неодноразово порівнював з тимчасовим відступом під час Брестського миру⁵⁰.

Історична заслуга В. І. Леніна полягає не тільки у виробленні нової економічної політики, а й у тому, що він зумів переконати керівних працівників Комуністичної партії, Радянської держави, делегатів X з'їзду РКП(б) у необхідності саме такої політики, одним з головних елементів якої була свобода торгівлі.

Це було надзвичайно складне питання. Адже з перших років Радянської влади ставлення до торгівлі визначалося уявленням про її несумісність з соціалізмом, проводилась політика на її поступове витіснення товарообміном, а потім і заміну соціалістичним продуктообміном. Особливо утвердилися такі погляди на товарно-грошові відносини, торгівлю в період політики «воєнного комунізму». Відомий партійний і радянський діяч І. І. Скворцов-Степанов писав у 1922 р.: «Ще порівняно так недавно, років півтора тому, ми хотіли витравити з мови самі слова «товар», «товарообмін», «товарний обіг». Нам здавалося, що сфера безпосереднього соціалістичного розподілу буде швидко розширюватися, що стихійна влада ринкових відносин відходить у минуле»⁵¹.

Не дивно, що ленінська постановка питання про торгівлю здавалася для багатьох незрозумілою, лякала перспективою реставрації капіталізму. В. І. Ленін у своїх працях і виступах підкреслював безпосередній зв'язок торгівлі з соціалістичним будівництвом, показував її значення для зміцнення союзу робітничого класу і селянства. «...Ніякого іншого виходу для поступового розвитку могутнього союзу робітників і селян, — наголошував він, — крім як шлях торгівлі і поступового піднесення землеробства і промисловості над їх теперішнім станом, під керівництвом і контролем робітничої держави...», немає⁵².

В той же час Володимир Ілліч чітко уявляв небезпеку, що її таїла в собі свобода обороту, і вказував на це на X з'їзді РКП(б)⁵³. Допущення капіталістичних відносин висувало на порядок денний питання «хто — кого?». Або нова буржуазія, використовуючи сприятливий ґрунт дрібнобуржуазного середовища, зімкнувшись із залишками експлуататорських класів, зміцніє і спробує повалити Радянську владу, або ж Радянська держава, спираючись на політичну владу пролетаріату, командні висоти в економіці, визначить допустимі межі розвитку капіталістичних відносин, повністю оволодіє ними і спрямує на службу соціалістичному будівництву. В. І. Ленін підкреслював, що рамки для капіталізму «...поставлені у нас (експропріацією поміщиків і буржуазії

⁴⁷ Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. — Там же, т. 44, с. 215.

⁴⁸ Ленін В. І. Заключне слово 29 жовтня: VII Московська губпартконференція, 29—31 жовт. 1921 р. — Там же, с. 207.

⁴⁹ Там же, с. 199.

⁵⁰ Ленін В. І. Заключне слово 29 жовтня: VII Московська губпартконференція, 29—31 жовт. 1921 р. — Там же, с. 210; Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. — Там же, с. 213.

⁵¹ Див.: Вопр. истории КПСС, 1968, № 1, с. 68.

⁵² Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня: IX Всерос. з'їзд Рад, 23—28 груд. 1921 р. — Повне зібр. творів, т. 44, с. 294.

⁵³ Див.: Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня: X з'їзд РКП(б), 8—16 берез. — Там же, т. 43, с. 22—23.

в економіці, робітничо-селянською владою в політиці) досить вузькі, досить «помірні»⁵⁴.

Питання про межі і форми вільного обороту в умовах переходу від капіталізму до соціалізму можна було вирішувати тільки на основі практичного досвіду. XI Всеросійська конференція РКП(б) так визначила основну лінію партії в галузі економіки: «...Шляхом систематичних, строго обдуманих і побудованих на точному врахуванні процесу ринку економічних заходів узяти у свої руки регулювання ринку і грошового обігу»⁵⁵.

В. І. Ленін був переконаний, що «оволодіти торгівлею, дати їй напрям, поставити її в певні рамки пролетарська державна влада може»⁵⁶. Саме в державному регулюванні ринкових відносин, торгівлі вбачав він головні важелі контролю над розвитком капіталістичних відносин. «Вчитися державного регулювання комерційних відносин», «навчитися розуміти комерційні відносини і торгівлю» — таке завдання ставив Володимир Ілліч перед комуністами⁵⁷.

Роз'яснюючи значення торгівлі у піднесенні господарського життя, В. І. Ленін різко критикував тих працівників, які не розуміли важливості нового підходу до питань економічного будівництва. «Відмахуватися від цього тим, що «нас у тюрмах торгівлі не вчили», — значить піддатися зневір'ю недопустимому, значить свого економічного завдання не виконувати», — говорив він⁵⁸.

Ленінський лозунг «вчитися торгувати» означав необхідність оволодіння тонкощами товарного обігу, організації державної та кооперативної торгівлі. В. І. Ленін підкреслював, що це — справа нелегка, однак цілком реальна і посильна. «Держава повинна навчитися торгувати так, щоб промисловість задовольняла селянство, щоб селянство торгівлею задовольняло свої потреби», — підкреслював він⁵⁹.

В. І. Ленін першим порушив питання про культуру радянської торгівлі. Саме цей бік справи, на думку Володимира Ілліча, виступає важливим фактором успішної боротьби з приватнокапіталістичною торгівлею. «Нам потрібні не старі бюрократичні засоби, — вказував він, — а потрібне врахування торговельних умов, нам потрібне точне їх знання, вміння швидко всякі зміни враховувати»⁶⁰. В. І. Ленін дав ряд практичних порад з питань організації державної торгівлі. Зокрема, він наголошував на необхідності знати потреби дрібних землеробів, враховувати особливості певної місцевості. В заключному слові на X Всеросійській конференції РКП(б) Володимир Ілліч обґрунтував необхідність вивчати запитів покупців. «...У торгівлі, — говорив він, — доводиться зв'язати на те, чого питають. Питають помади, ми повинні дати»⁶¹. Більш повне задоволення потреб населення сприяло підвищенню авторитету державної торгівлі, зростанню прибутків від неї, зміцненню соціалістичного сектора в економіці.

В. І. Ленін закликав запозичувати і впроваджувати прогресивні форми капіталістичної торгівлі, «не боятися «вчення» комуністів у буржуазних спеців, у тому числі і у торговців...»⁶². «Розумний комуніст не

⁵⁴ Ленін В. І. Про продовольчий податок: (Значення нової політики і її умови). — Там же, с. 212.

⁵⁵ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 291.

⁵⁶ Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. — Повне зібр. творів, т. 44, с. 216.

⁵⁷ Ленін В. І. Заключне слово 29 жовтня: VII Московська губпартконференція, 29—31 жовт. 1921 р. — Там же, с. 208, 207.

⁵⁸ Там же, с. 207.

⁵⁹ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт: Доповідь на II Всерос. з'їзді політосвіт 17 жовт. 1921 р. — Там же, с. 159.

⁶⁰ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р. — Там же, т. 43, с. 329.

⁶¹ Там же, с. 301.

⁶² Ленін В. І. Про продовольчий податок: (Значення нової політики і її умови) — Там же, с. 224.

побоїться вчитися у капіталіста...»,— підкреслював він⁶³. Незважаючи на надзвичайну зайнятість, Володимир Ілліч постійно цікавився станом розвитку державної торгівлі, створенням її підприємств. За його посередньою участю був відкритий перший в країні універсальний магазин у Москві (нині ГУМ). В. І. Ленін особисто листувався з його директором А. Беловим, подавав йому підтримку⁶⁴. Саме у створенні універсального Володимир Ілліч зумів розгледіти перші паростки нової, радянської торгівлі.

В. І. Ленін постійно тримав у полі зору питання зміцнення органів державної торгівлі. З його ініціативи у травні 1922 р. при Раді праці і оборони була створена Комісія у справах внутрішньої торгівлі, яка спочатку займалася вивченням ринку та регулюванням товарообороту в усупільненому секторі. Згодом на її базі був створений Наркомат внутрішньої торгівлі⁶⁵.

Великого значення у справі регулювання торгівлі В. І. Ленін надавав Державному банку. В листі у Наркомат фінансів він писав: «Торговому відділові Держбанку повинно бути поставлене ясне *практичне* завдання: розвивати внутрішню торгівлю і забирати її під свій контроль»⁶⁶. Володимир Ілліч запропонував А. Д. Цюрупі поставити вивчення ролі банків у розвитку торгівлі на наукову основу, «...засадити парочку наших «фінучених»... за це питання». На його думку, Держбанк повинен був згодом охопити $\frac{9}{10}$ усієї суми торгового обороту⁶⁷.

Одним з важливих факторів успішної організації державної торгівлі В. І. Ленін вважав її *кадрове забезпечення*, висунення на керівні пости в ній талановитих *представників робітничого класу й селянства*, людей, які мають у цій справі практичний досвід. «Наш обов'язок тепер,— писав Володимир Ілліч,— уміти знайти ці таланти і приставити їх до роботи»⁶⁸, спрямувати всю увагу й сили «...на добір *людей*... і на *перемогу над приватною торгівлею*»⁶⁹. Критикуючи недоліки у доборі кадрів радянської торгівлі, він відзначав: «...Суть в тому, що люди посаджені неправильно, що відповідальний комуніст, який чудово проробив усю революцію, приставлений до тієї торгово-промислової справи, у якій він нічого не розуміє...»⁷⁰. У зв'язку з цим В. І. Ленін неодноразово вимагав «...шукати і *новолі* знаходити (сто разів випробовуючи й перевіряючи) *людей*, здатних... ставити торгівлю, перевіряти торгівлю...»⁷¹.

В. І. Ленін високо оцінював роль і значення торгівлі у розв'язанні першочергових економічних і політичних завдань. У доповіді на IV конгресі Комінтерну (листопад 1922 р.) він вказував, що завдяки розвитку товарного обороту вдалося оживити сільськогосподарське виробництво, виконати план задачі продподатку, дещо стабілізувати паперовий карбованець, зняти невдоволення селянства, зміцнити його союз з робітничим класом. «Уже тепер ми маємо доказ того,— наголошував В. І. Ленін,— що ми як держава спроможні вести торгівлю, зберегти за собою міцні позиції сільського господарства та індустрії і йти вперед»⁷².

⁶³ Там же, с. 222.

⁶⁴ Див.: Ленін В. І. А. А. Белову.— Там же, т. 54, с. 42; Ленін В. І. Н. П. Горбунову.— Там же, с. 146; Ленін В. І. Г. Я. Сокольникову.— Там же, с. 159 та ін.

⁶⁵ Тринадцятий съезд РКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1963, с. 832.

⁶⁶ Ленін В. І. Г. Я. Сокольникову.— Повне зібр. творів, т. 54, с. 167.

⁶⁷ Ленін В. І. Цюрупі О. Д.— Там же, с. 172—173.

⁶⁸ Ленін В. І. Підсумки партійного тижня в Москві і наші завдання.— Там же, т. 39, с. 220.

⁶⁹ Ленін В. І. Лист В. О. Тихомирову і доручення секретареві.— Там же, т. 54, с. 195.

⁷⁰ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: XI з'їзд РКП(б), 27 березня—2 квіт. 1922 р.— Там же, т. 45, с. 105.

⁷¹ Ленін В. І. А. Л. Шейнману.— Там же, т. 54, с. 189.

⁷² Ленін В. І. Пять років російської революції і перспективи світової революції: Доповідь на IV конгресі Комінтерну 13 листопада: IV конгрес Комуністичного інтернаціоналу, 5 листоп.—5 груд. 1922 р.— Там же, т. 45, с. 275.

Діяльність партії по керівництву розвитком державної торгівлі в перші роки непу узагальнив XIII з'їзд РКП(б). Це було одне з головних питань порядку денного з'їзду. Доповіді і виступи делегатів засвідчили, що в питаннях торговельної політики партія неухильно керувалася ленінськими вказівками. На з'їзді було глибоко проаналізовано стан державної торгівлі, розроблено заходи, спрямовані на її подальше поліпшення й розвиток. Спроба опортуністичних елементів переглянути основи торговельної політики партії закінчилася цілковитим провалом. З'їзд підкреслив, що основним методом витіснення приватного капіталу має бути посилення позицій державної торгівлі та кооперації. Було прийнято рішення про зміцнення місцевих торговельних органів комуністами. З'їзд продемонстрував вірність партії ленінським положенням про важливу роль торгівлі в соціалістичному будівництві⁷³.

У творах В. І. Леніна немає прямих вказівок на місце торгівлі при соціалізмі. Однак останні його праці, в яких накреслено геніальний план соціалістичного будівництва в нашій країні, дають підстави стверджувати, що В. І. Ленін прийшов до визнання необхідності товарно-грошових відносин не лише в перехідний період. Саме йому належить постановка принципово нового питання про запровадження господарського розрахунку на державних підприємствах. Володимир Ілліч відзначав, що «...в найближчому майбутньому неминує цей тип стане переважаючим, коли не виключним»⁷⁴. Він вказував також, що золото повинно зберігати своє значення грошового матеріалу аж до перемоги соціалізму в усьому світі⁷⁵. На початку 1923 р., аналізуючи роль кооперативних підприємств у системі господарських відносин, Володимир Ілліч зробив такий висновок: «...Кооперація в наших умовах часто цілком збігається з соціалізмом»⁷⁶.

Як бачимо, останні ленінські праці, створені на основі глибокого аналізу господарської практики початкового періоду непу, містять надзвичайно важливі положення про можливість використання товарно-грошових відносин, а значить і торгівлі, в соціалістичній економіці.

Спроба цілісного розгляду теоретичного обґрунтування В. І. Леніним ролі та місця торгівлі в соціалістичному будівництві, його практичної діяльності, спрямованої на створення системи радянської торгівлі, дають можливість простежити головні етапи розвитку ленінських поглядів на це питання. В дореволюційний період Володимир Ілліч вважав, що торгівля несумісна з соціалізмом. Виходячи з цього, він у перші роки соціалістичного будівництва відстоював курс на заміну її прямим товарообміном. З розробкою і втіленням у життя нової економічної політики В. І. Ленін дійшов висновку про необхідність допущення торгівлі в інтересах створення економічних основ нового ладу. На цьому етапі торгівля розглядалася ним ще як історично-перехідна форма. Останні ленінські праці містять теоретичне обґрунтування необхідності використання при соціалізмі товарно-грошових відносин, у системі яких торгівля виступає одним з важливих інструментів соціалістичного господарювання. Такий розвиток поглядів В. І. Леніна на торгівлю став закономірним результатом наукового аналізу економічної практики перших років Радянської влади, глибокого розуміння діалектики соціалістичного суспільства.

Розробка В. І. Леніним питань становлення радянської торгівлі — важливий внесок у творчий розвиток марксизму, збагачення економічної теорії соціалізму та в господарську практику Країни Рад. Виконуючи

⁷³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 3, с. 61—64.

⁷⁴ Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 327.

⁷⁵ Див.: Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму.— Там же, с. 215.

⁷⁶ Ленін В. І. Про кооперацію.— Там же, т. 45, с. 357.

ленінські настанови, Комуністична партія забезпечила успішний розвиток радянської державної та кооперативної торгівлі, перетворення їх у невід'ємну складову частину соціалістичного народного господарства. Вивчення і творче використання ленінської теоретичної спадщини з питань розвитку радянської торгівлі має важливе значення в сучасних умовах, коли під керівництвом КПРС в нашій країні розгорнулася наполеглива робота по вдосконаленню розвинутого соціалізму, розв'язанню широкого кола завдань, які, за словами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко, «...забезпечують тісний зв'язок економічної і соціальної політики, підвищення життєвого рівня радянських людей, формування розумних потреб»⁷⁷.

А. А. Пирог

В. И. ЛЕНИН О РОЛИ ТОРГОВЛИ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ.

Резюме

В статье на основе анализа ленинского теоретического наследия раскрывается деятельность В. И. Ленина по обоснованию роли торговли в условиях переходного от капитализма к социализму периода, ее практическому использованию для подъема социалистической экономики, укрепления союза рабочего класса и крестьянства.

⁷⁷ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Вибрані промови і статті.— К., 1984, с. 363.

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЛІСОВИХ РЕСУРСІВ ТРУДОВИМИ КОЛЕКТИВАМИ КАРПАТСЬКОГО ЛІСОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

С. І. ВАСЮТА (Львів)

Лісові ресурси є одним з найцінніших природних багатств нашої країни. В умовах бурхливого розвитку соціалістичної економіки, прискорення науково-технічного прогресу та зростання народонаселення їх раціональне використання, охорона й відтворення є важливою складовою частиною комуністичного будівництва. «Ми наполегливо боремося за те,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС К. У. Черненко на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— щоб колосальні можливості нашої економіки, науки, культури, наші природні ресурси використовувались якомога повніше й ефективніше»¹.

У розв'язанні проблем оптимізації взаємовідносин суспільства і природи радянські люди керуються екологічною політикою КПРС, яка спрямовує активність трудящих на комплексне розв'язання питань раціонального використання трудових і природних ресурсів, як єдиного процесу інтенсифікації суспільного виробництва, формує «творчий пошук шляхів, які ведуть до найкращого кінцевого народногосподарського результату при найменших затратах»².

Комуністична партія науково обґрунтовувала необхідність комплексного використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва й висунула завдання кардинально змінити характер його технології, щоб шляхом планомірного розвитку продуктивних сил забезпечити збереження природи.

Впровадження маловідходного і безвідходного суспільного виробництва, яке не порушує екологічної рівноваги, є важливим напрямом раціонального природокористування в умовах зрілого соціалізму. Це питання постійно знаходиться в центрі уваги Комуністичної партії й Радянського уряду. Воно неодноразово обговорювалося на засіданнях Політбюро ЦК КПРС. У серпні 1984 р. Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про поліпшення використання лісосировинних ресурсів»³, яка націлює партійні, радянські й господарські органи, трудові колективи на дальше піднесення ефективності технології глибокої переробки деревини та зменшення кількості відходів, створення широкої мережі комплексних лісових підприємств. Тому узагальнення й поширення передового досвіду роботи колективів комплексних лісових підприємств Карпатського регіону, що діють там уже понад 20 років, має велике наукове і практичне значення, сприяє ідеологічному забезпеченню піднесення ефективності використання лісових ресурсів в інших регіонах нашої країни.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 28.

² Там же, с. 38.

³ Про поліпшення використання лісосировинних ресурсів: Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1984 р.— Рад. Україна, 1984, 23 верес.

У другій половині 40-х — до кінця 50-х років лісокористування в Карпатах мало екстенсивний характер. Нестача багатьох матеріалів компенсувалася високоякісною деревиною, що об'єктивно вело до загострення невідповідності між постійно зростаючими потребами народного господарства у деревині та можливостями їх задоволення шляхом її екстенсивної заготівлі й переробки.

В кінці 1959 р. на території Закарпатської, Івано-Франківської й Чернівецької областей були створені комплексні лісові підприємства — лісокомбінати Міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР, які об'єднали весь технологічний цикл, починаючи з посадки лісу і кінчаючи його глибокою переробкою⁴. Партія поставила перед ними завдання інтенсифікувати виробництво, зосередити свої зусилля на досягненні високих кінцевих результатів при щораз менших витратах сировини.

Лісокомбінати регіону розгорнули велику роботу по збільшенню виробництва промислової продукції й товарів широкого споживання, задоволенню постійно зростаючих потреб народного господарства і населення у деревині та продуктах її переробки при одночасному скороченні обсягів лісозаготівель, тобто на основі переведення лісопромислового виробництва на інтенсивний шлях розвитку.

Партія спрямовує творчу активність трудових колективів на розв'язання чотирьох основних аспектів комплексного використання сировини та зменшення її витрат у деревообробці — механізація й автоматизація основних технологічних процесів, впровадження економічних конструкцій виготовлюваної продукції, організація виробництва нових прогресивних матеріалів, широке впровадження ресурсозберігаючої техніки. Ці питання часто обговорювалися в партійних і господарських органах, на зборах трудових колективів та їх громадських організацій.

Лісокомбінати домагалися скорочення строків введення в дію й дострокового освоєння нових виробничих потужностей по випуску прогресивних матеріалів. Приклад у цьому показав колектив Свалявського лісокомбінату, який першим у країні освоїв проектну потужність нового цеху деревностружкових плит на вітчизняному устаткуванні⁵. В 1967 р. він перекрив його проектну потужність з 25 до 36 тис. кубометрів плити на рік. Немала заслуга в цьому належала колективу раціоналізаторів цеху, який очолював заслужений раціоналізатор УРСР М. І. Брудняк⁶.

В 1972 р. став до ладу перший у регіоні завод по виробництву деревноволокнистої плити у Вигоді, розширювалися потужності по випуску гнотоклеєних деталей, технологічної тріски та інших виробів⁷. У квітні 1975 р. дав першу продукцію збудованій силами трудівників Надвірнянського лісокомбінату найбільшій у республіці завод по виробництву деревностружкових плит. Творчий пошук новаторів цього підприємства дав змогу на тринадцять місяців раніше нормативного строку освоїти його проектну потужність. Тирса, стружка і деревний пил були зведені до 15% від перероблюваної сировини. По суті, на цьому підприємстві вперше у галузі було практично створено маловідходне виробництво⁸. У роки десятиріччя п'ятирічки колектив повністю перейшов на випуск плит пониженої товщини, що дало змогу щороку економити не менш як 7,8 тис. кубометрів деревини, або десятки гектарів незрубаних лісів⁹.

⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3032, арк. 25.

⁵ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 291, арк. 9.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 18, спр. 291, арк. 79; Об'єднаний архів Закарпатської облпрофради, ф. 18, оп. 1, спр. 159, арк. 26.

⁷ Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 331, оп. 1, спр. 669, арк. 31.

⁸ Економ. газ., 1979, № 40, с. 7; Лесная промышленность, 1981, 10 февр.; Робітнича газ., 1976, 20 жовт.; Прикарп. правда, 1975, 1 трав.

⁹ Деревообрабатывающая промышленность, 1981, № 7, с. 16.

Неодмінною умовою раціонального використання лісосировини було впровадження в лісову індустрію ресурсозберігаючої техніки та поліпшення організації праці. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що «для Радянської влади саме організація праці... є найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадського життя»¹⁰.

Творчий пошук шляхів раціональної організації лісозаготівель зумовив появу малих комплексних бригад з оплатою праці по кінцевих результатах. Вперше форма бригадної організації праці поширилася серед лісозаготівельників Берегометського лісокомбінату на Буковині¹¹. Ініціатором її впровадження на Прикарпатті виступив у 1959 р. колектив Вигодського лісокомбінату. В 1962 р. у ньому налічувалося вже 72 такі бригади¹². За цим методом почали працювати і багато лісозаготівельних колективів республіки. Даліше вдосконалення бригадної форми організації й стимулювання праці партія вважає одним з важливих шляхів піднесення ефективності лісопромислового виробництва.

Трудовітники підприємств регіону вели цілеспрямовану роботу по вдосконаленню нормування праці та посиленню матеріального стимулювання раціонального використання лісосировинних ресурсів. Передовики виробництва часто виступали ініціаторами підвищення норм виробітку за рахунок організації раціонального використання ресурсів. У 1965—1966 рр. 131 робітник Мукачівського меблевого комбінату переглянув і підвищив індивідуальну норму виробітку в середньому на 10%, за рахунок чого колектив комбінату зібрав додатково 79 одиниць матеріалів меблевих наборів. До кінця 1966 р. норми виробітку переглянули 487 робітників цього підприємства¹³.

Впровадження технічно обґрунтованих норм витрати сировини і матеріалів на підприємствах лісової й деревообробної промисловості республіки дало змогу в 1966 р. зекономити більше 75 тис. кубометрів пиломатеріалів¹⁴.

Важливими формами залучення широких мас трудящих до вдосконалення організації праці стали громадські огляди, конкурси, конференції, виставки тощо. Плідну роботу в цьому напрямі проводили партійні і профспілкові організації Берегівського, Хустського й Мукачівського меблевих комбінатів, Іршавського комбінату гнутих меблів, Берегометського, Свалявського, Рахівського, Вигодського, Болехівського лісокомбінатів, Вишницького деревообробного комбінату та багатьох інших лісопромислових підприємств регіону¹⁵.

З ініціативи партійних організацій колективів підприємств при ряді обласних, районних і міських комітетів партії у роки восьмої п'ятирічки були створені ради наукової організації праці. Однією з перших така Рада була організована при Закарпатському обкому Компартії України. До її складу ввійшли заслужений раціоналізатор УРСР, механік цеху деревностружкових плит Свалявського лісокомбінату М. І. Брудняк, слюсар Берегівського меблевого комбінату К. А. Борчик, апаратник Перечинського лісохімічного комбінату А. С. Готра та представники інших галузей промисловості. Значну увагу Рада приділяла питанням організації раціонального використання лісових ресурсів радянських Карпат¹⁶.

Одним з вирішальних напрямів розв'язання цього питання було посилення режиму економії лісових ресурсів. «Комунізм,— писав В. І. Ле-

¹⁰ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 139.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3309, арк. 118—119.

¹² Бумажная и деревообрабатывающая промышленность, 1962, № 2, с. 37, 38.

¹³ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 302, оп. 1, спр. 36, арк. 119.

¹⁴ Лісова, паперова і деревообробна промисловість, 1966, № 5, с. 19.

¹⁵ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 13, оп. 11, спр. 557, арк. 92; спр. 600, арк. 148; Молодий Буковинець, 1967, 5 квіт.

¹⁶ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 32, арк. 126, 139.

нин,— починається там, де з'являється самовіддана, перемагаюча тяжку працю, турбота *рядових робітників* про збільшення продуктивності праці, про охорону *кожного пуда хліба, вугілля, заліза* та інших продуктів»¹⁷.

У багатьох трудових колективах широко розгорнулося соціалістичне змагання за економію і бережливість. Однією з найбільш масових форм колективної творчої праці стали громадські огляди економії лісосировинних ресурсів. Важливу роль у цьому відіграв Республіканський громадський огляд раціонального використання лісосировинних ресурсів (липень 1968 р. — січень 1970 р.), під час якого колективи лісокомбінатів організували регіональний огляд-конкурс раціонального використання продукції лісу. На 1 лютого 1969 р. трудівники лісової індустрії Буковини записали у свій рахунок 180 кубометрів зекономленої деревини, додатково залучили у виробництво 14,5 тис. кубометрів раніше невикористовуваних її видів¹⁸.

Плідна робота була проведена й під час Всесоюзного громадського огляду раціонального використання лісосировинних і матеріальних ресурсів (червень 1970 р. — січень 1971 р.). На Закарпатті у нього включилися колективи ордена Трудового Червоного Прапора Свалявського та Хустського лісокомбінатів, Мукачівського і Хустського меблевих комбінатів, Чинадієвського й Тересвянського деревообробних комбінатів та багато інших трудових колективів¹⁹. Рух за економію лісової сировини став одним з важливих напрямів повсякденної діяльності партійних, радянських, господарських, профспілкових і комсомольських організацій.

Багато цінних ініціатив народилося в трудових колективах Івано-Франківщини. У роки дев'ятої п'ятирічки з передовим почином виступили трудівники Вигодського лісокомбінату. Проаналізувавши свої резерви, цей колектив взяв соціалістичне зобов'язання досягти до кінця п'ятирічки 90% використання лісових ресурсів і збільшити за рахунок цього випуск продукції у 1,5 раза без додаткового залучення сировини²⁰. Дотримуючи свого слова, він за роки п'ятирічки 22 рази виходив переможцем всесоюзного та республіканського соціалістичного змагання, а в 1972 р. став учасником ВДНГ СРСР, демонструючи успіхи Карпатського лісопромислового комплексу в раціональному використанні та розширеному відтворенні лісових ресурсів радянських Карпат²¹.

Борючись за раціональне використання деревини, рамник Солотвинського деревообробного комбінату В. І. Зав'ялов першим в об'єднанні «Прикарпатліс» виступив з почином виробляти з неї максимум продукції і закликав робітників рамних потоків лісопиларно-деревообробного виробництва підтримати його приклад. В авангарді соціалістичного змагання йшли Герої Соціалістичної Праці — бригадир верстатників Надвірнянського лісокомбінату В. С. Портейчук, пилотправ лісокомбінату «Осмолода» Л. В. Штоковецький та багато інших передовиків виробництва²².

Повсякденний творчий пошук резервів раціонального використання лісових ресурсів дав змогу нарощувати випуск промислової продукції з меншими витратами сировини. За 1960—1975 рр. лісові підприємства регіону збільшили випуск товарної продукції в середньому більше ніж

¹⁷ Ленін В. І. Великий почин.— Повне збір. творів. т. 39, с. 21.

¹⁸ Об'єднаний архів Чернівецької облпрофради, ф. 2375, оп. 1, спр. 947, арк. 3, 7.

¹⁹ Об'єднаний архів Закарпатської облпрофради, ф. 5, оп. 1, спр. 15, арк. 2, 3, 5, 7, 8, 12—13.

²⁰ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 38, спр. 24, арк. 37—38.

²¹ Прикарп. правда, 1973, 28 жовт.

²² Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 331, оп. 1, спр. 714, арк. 84; спр. 721, арк. 8.

у два рази, а деякі лісокомбінати — більш як у 6 разів, в тому числі продукції деревообробки — в 3,8 раза при одночасному скороченні обсягу лісозаготівель майже втричі²³. Економія деревини стала невід'ємною складовою частиною поступового переведення Карпатського лісопромислового комплексу на інтенсивний шлях розвитку.

Досвід лісгосподарської діяльності в Карпатах ще до утворення комплексних лісових підприємств засвідчив, що для забезпечення інтенсивного використання лісів необхідно більше уваги приділяти їх розширеному відтворенню²⁴. Організація лісокомбінатів створила набагато кращі умови для виконання широкої програми лісокультурних та лісгосподарських робіт і на цій основі забезпечення постійного використання лісу.

До весни 1963 р. карпатські лісоводи заліснили останні площі, остаточно ліквідували розрив між вирубкою та лісовідновленням і на майже 70 тис. гектарах створили насадження з швидкоростучих і технічно цінних лісокультур²⁵.

Питанням розширеного відтворення лісових ресурсів багато уваги приділяли партійні органи. Завдяки їх допомозі колективи лісокомбінатів домоглися значних успіхів у переведенні лісовирощування на сучасну агроіндустріальну основу. Заслужений лісовод УРСР А. Й. Островський з лісокомбінату «Осмолода» на базі трактора ТДТ-40 сконструював механічну лопату і хрестовину для підготовки ґрунту під культури у перезеленому гірських умовах, вдосконалив установку для заліснення кам'янистих гірських схилів. Заслужений лісовод УРСР М. І. Затварницький з Івано-Франківського лісокомбінату створив спеціальний плуг для підготовки ґрунту під лісокультурні роботи на нерозкорчованих лісосіках тощо²⁶.

Вагомий вклад у справу розширеного відтворення лісових багатств внесли трудівники зеленої ниви, які проводили важливі науково-практичні дослідження. Так, лісничий Делятинського лісокомбінату, кандидат сільськогосподарських наук Ю. Ю. Боберський відібрав більше сотні кленів різних порід і на базі них шляхом щеплення щорічно вирощував цінний посадковий матеріал, передаючи його для створення елітних лісонасінневих плантацій. Лісівники Коломийського та Ворохтянського лісокомбінатів М. І. Кудляк і Т. М. Олексів створили на значних площах дендрарій, де здійснювали інтродукцію деревинних та чагарникових порід. Лісничий Міжгірського лісокомбінату І. Д. Лой досліджував розведення явора хвилястого на Закарпатті, що мало велике практичне значення у справі розширення сировинної бази меблевого виробництва²⁷.

Велика любов до природи і творчий пошук втілювались у науково-практичні дослідження багатьох досвідчених карпатських лісоводів, що сприяло вирішенню таких важливих проблем розширеного відтворення карпатських лісів, як терасування та заліснення крутих гірських схилів, переведення лісонасінневої справи на селекційну основу, впровадження науково обґрунтованої сівозміни, створення якісного насінневого фонду з швидкоростучих і технічно цінних культур, застосування добрив, штучного зрошення та ін.

Вирішальним фактором інтенсифікації розширеного відтворення лісових ресурсів був розвиток трудової активності лісоводів, який зумо-

²³ Там же, ф. 40, оп. 1, спр. 59, арк. 67, 101.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3032, арк. 28; ЦДАЖР УРСР, ф. 5105, оп. 2, спр. 79, арк. 25.

²⁵ Лесная промышленность, 1964, № 1, с. 26.

²⁶ Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість, 1976, № 3, с. 21.

²⁷ Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 40, оп. 1, спр. 59, арк. 110, 111, 291.

вив зростання ролі лісовідтворення у Карпатах. Так, на Закарпатті у 1946—1955 рр. було вирубано і посаджено ліси приблизно на однаковій площі, а вже у 1961—1971 рр. посаджені ліси зайняли у два рази більшу площу, ніж вирубані, а їх приживлюваність зросла за той період з 92,6 до 97,2%²⁸. Успіхи закарпатських лісоводів у справі інтенсифікації розширеного лісовідтворення, вирощування посадкового матеріалу, підвищення продуктивності й якості карпатських лісів демонструвалися в 1972 р. на Виставці досягнень народного господарства СРСР²⁹.

Великих успіхів у розширеному відтворенні лісів Карпат домоглися лісоводи Прикарпаття. За даними лісовпорядкування, загальні запаси деревини в області у 1970 р. перевищили 93 млн. кубометрів, а їх площа досягла більше 42% її території³⁰. У роки дев'ятої п'ятирічки лісівники об'єднання «Прикарпатліс» не раз виходили переможцями всесоюзного і республіканського соціалістичного змагання. Високий агротехнічний рівень робіт дав змогу їм добитися високої приживлюваності та якості створюваних лісів. У трудовому рапорті колективу об'єднання XXV з'їзду Компартії України підкреслювалося, що трудівники зеленої ниви за п'ятирічку посадили близько 14 тис. гектарів лісу, виростили більше 176 млн. штук саджанців і провели ряд важливих лісгосподарських заходів, які забезпечили підвищення продуктивності лісів за той період майже на 10%³¹.

Комплексні лісові підприємства приділяли велику увагу збереженню і примноженню тваринного світу Карпат — важливого фактора нормального функціонування лісових екосистем. Це питання не раз обговорювалося на зборах парторганізацій підприємств. Трудівники лісокомбінатів добивалися раціонального використання, збереження та примноження фауни Карпат³². За 1960—1975 рр. у регіоні було створено 7 державних мисливських й 17 форелевих господарств. Трудівники лісокомбінатів розчистили за цей період більше двох тисяч кілометрів гірських річок і потоків, у які випускали мальків, вирощених у форелевих господарствах³³.

Постійна увага до питань охорони фауни з боку партійних і господарських органів на місцях, проведення різних акліматизуючих, біотехнічних та селекційних заходів дали змогу трудівникам лісопромислового комплексу домогтися значного збільшення чисельності тварин. За 1960—1975 рр. щільність оленів на кожну тисячу гектарів лісових угідь у Карпатах збільшилася в 4,3, косуль — в 3,5, кабанів — в 1,4, рисей — в 15,5 разів, ведмедів — у 3, фазанів — більш як у 10 разів. Колективи мисливських господарств «Буковинське» і «Зубровицьке» створили необхідні умови для раніше вимираючих патріархів лісу — зубрів, завезених сюди з Оського заповідника, що на Рязанщині, та Беловезької Пущі з Білорусії й успішно провели їх акліматизацію³⁴.

У діяльності трудових колективів Карпатського лісопромислового комплексу знайшла яскраве відображення науково обґрунтована екологічна політика КПРС, її комплексний підхід до розв'язання важливих проблем соціалістичного, раціонального лісокористування. Розвиток глибокої переробки усіх видів лісосировини дав змогу забезпечувати

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 5105, оп. 3, спр. 770, арк. 1, 2.

²⁹ Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 40, оп. 1, спр. 59, арк. 279; Рідна природа, 1973, № 1, с. 17.

³⁰ Прикарп. правда, 1970, 29 лип.

³¹ Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 331, оп. 1, спр. 689, арк. 31; спр. 721, арк. 5; Рідна природа, 1976, № 2, с. 12, 13; Прикарп. правда, 1975, 21 верес.; 1977, 18 верес.

³² ПЛ ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 126, арк. 146.

³³ Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 40, оп. 1, спр. 59, арк. 113, 285—286.

³⁴ Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість, 1976, № 2, с. 14, 15.

постійно зростаючі потреби народного господарства та населення у деревних матеріалах і товарах широкого споживання при одночасному зменшенні заготівель лісу. Саме такий комплексний підхід дав змогу зберегти карпатські ліси й посилити їх властивості біологічного захисту від постійно зростаючого антропогенного впливу. Поєднання функцій використання та відтворення лісів у діяльності комплексних лісових підприємств регіону повністю виправдало себе.

Соціально-економічний потенціал, створений до середини 70-х років, підготував умови до переходу на новий етап у розвитку галузі, коли її провідною тенденцією стало широке впровадження прогресивних мало-відходних і безвідходних технологій переробки й розширеного відтворення лісових ресурсів.

Необхідність забезпечення постійного (невиснажливого) лісокористування на основі прогресивних технологічних процесів знайшла своє відображення у багатьох документах Комуністичної партії і Радянської держави, зокрема у прийнятому в грудні 1979 р. одинадцятю сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання Лісовому кодексі УРСР³⁵. Партія поставила завдання кардинально змінити характер розвитку промислової технології та її матеріально-технічної основи і шляхом планомірного розвитку продуктивних сил забезпечити збереження високої продуктивності лісів та їх різноманітних корисних властивостей.

У розв'язанні цих питань важливу роль відіграли цільові комплексні програми і територіальні комплексні схеми охорони природи. У роки десятиї п'ятирічки почалося здійснення 10 важливих науково обґрунтованих програм раціонального використання природних ресурсів Радянської України. Чільне місце серед них займає програма «Карпати», реалізація якої сприяє дальшому розвитку народного господарства, поліпшенню здоров'я та добробуту трудящих³⁶. Нині у Карпатах щороку відпочиває 2 млн. чол., а найближчими роками їх кількість зросте у кілька разів³⁷.

Комплексні лісові підприємства як форма раціонального використання і розширеного відтворення лісових ресурсів в умовах розвинутого соціалізму перетворилися на підприємства постійно діючого типу. Це означає, що вони щороку використовують тільки ту кількість деревини, яка приростає на закріплених за ними лісових площах³⁸. Впровадження прогресивних технологічних процесів її глибокої, комплексної переробки дає змогу добиватися високих кінцевих результатів при менших витратах сировини і на цій основі забезпечувати постійне (невиснажливе) використання лісових ресурсів унікального гірського масиву, сприяти створенню там одного з найперспективніших рекреаційних районів країни³⁹.

У роки десятиї п'ятирічки більшість підприємств об'єднання «Прикарпатліс» впровадили маловідходні технології, які дали можливість за п'ятирічку використати 2,5 млн. кубометрів деревних відходів і зберегти 1,3 млн. кубометрів ділової деревини⁴⁰. За 1959—1981 рр. колектив об'єднання скоротив обсяг лісозаготівель у 5,5 раза, а випуск промислової продукції збільшив у 3,5 раза. Запаси лісу в області за ці роки зрос-

³⁵ Лесной кодекс Украинской ССР.— К., 1982, с. 43; Рад. Україна, 1979, 14 груд.

³⁶ Экологические проблемы в современной идеологической борьбе: Критика идеологии и политики антикоммунизма.— К., 1984, с. 51.

³⁷ Нижник М. Основні напрями ведення лісового господарства в Карпатах.— Економ. Рад. України, 1984, № 6, с. 70.

³⁸ Лесной комплекс в Карпатах: Из опыта работы Прикарпатского производственного лесозаготовительного объединения имени 60-летия Советской Украины.— М., 1983, с. 229.

³⁹ Долішній М., Нудельман М. Рекреаційний комплекс Карпат і його розвиток.— Економ. Рад. України, 1984, № 6, с. 54—61.

⁴⁰ Лесная промышленность, 1980, 30 авг.

ли більш як на 30%, а його середньорічний приріст найвищий у країні ⁴¹.

У серпні 1980 р. ЦК КПРС схвалив досвід роботи об'єднання «Прикарпатліс» по раціональному використанню лісосировинних ресурсів і зазначив, що досягнуті успіхи — результат піднесення творчої активності трудящих у вирішенні актуальних проблем раціонального лісокористування ⁴². На базі об'єднання було проведено Всесоюзний семінар та засідання Ради уповноважених країн — членів РЕВ і СФРЮ з проблеми «Комплексне використання деревної сировини» ⁴³. Раціональне використання місцевих лісових ресурсів на Прикарпатті, зазначалося в редакційній статті газети «Правда», — приклад для багатьох підприємств інших лісових регіонів країни ⁴⁴.

У нинішній п'ятирічці трудівники об'єднання зобов'язалися збільшити обсяг виробництва на 53% і за рахунок підвищення його технічності рівня зекономити 600 тис. кубометрів високоякісної деревини. На охорону, відтворення й раціональне використання лісової фауни колектив витратить майже мільйон карбованців ⁴⁵. Трудівники ряду лісокомбінатів виступили з патріотичною ініціативою «Одинадцятій п'ятирічці — безвідходне виробництво» і закликали колективи суміжних підприємств наслідувати їх приклад.

На квітневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив: «Велінням часу стало створення і широке впровадження маловідходних і безвідходних технологій. І в республіці є добрі приклади. Відомий, наприклад, досвід використання відходів на підприємствах Мінліспрому і Мінлісгоспу УРСР, який схвалено ЦК КПРС. Зроблено добре діло і одержано непогані результати» ⁴⁶.

Таким чином, в умовах розвинутого соціалізму є широкі можливості для реалізації екологічної політики КПРС на основі неухильного зростання трудової активності трудящих. Комуністична партія постійно вдосконалює форми і методи мобілізації їх творчої енергії й трудової ініціативи на вирішення найважливіших проблем раціонального лісокористування. Досвід більш як двадцятирічної діяльності трудових колективів комплексних лісових підприємств регіону свідчить, що в умовах розвинутого соціалізму карпатські ліси стали не тільки важливим джерелом цінної деревини, технічної та лікарської сировини, а й визначним місцем оздоровлення трудящих і задоволення їх культурно-естетичних потреб. «Великим даром природи є ліс, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС К. У. Черненко на жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС. — Він відіграє величезну роль у збереженні водних і земельних ресурсів, у поліпшенні навколишнього середовища і, можна сміливо сказати, в оздоровленні всього життя на Землі» ⁴⁷. Які б багатогранні та складні завдання не доводилося розв'язувати нашій країні на шляху комуністичного будівництва, всі вони зводяться до одного — підвищення матеріального добробуту радянських людей. Про це яскраво свідчить і гуманістична спрямованість соціалістичного лісокористування.

⁴¹ Комуніст України, 1982, № 10, с. 86; Прикарп. правда, 1980, 31 серп., 17 жовт.

⁴² Правда, 1980, 2 сент.

⁴³ Комуніст України, 1981, № 12, с. 51.

⁴⁴ Правда, 1983, 21 марта.

⁴⁵ Комуніст України, 1982, № 10, с. 86; Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість, 1981, № 3, с. 27.

⁴⁶ Комуніст України, 1983, № 6, с. 7.

⁴⁷ Черненко К. У. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1984 року. — К., 1984, с. 11.

УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ НА СЕЛІ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

М. І. БУШИН (Черкаси), М. П. ІЩЕНКО (Черкаси)

Становлення соціалістичного способу життя — це тривалий і багатогранний процес, активність якого насамперед залежить від масштабів комуністичного будівництва. Він визначається конкретно-історичними умовами країни, характером і рівнем розвитку матеріального й духовного виробництва, а також національними традиціями, ступенем зрілості культури, моралі, форм побуту.

У цій статті зроблено спробу показати, як відбувається вдосконалення соціалістичного способу життя в умовах соціально-культурного розвитку сучасного села. Оскільки зазначена тема включає в себе надзвичайно широке коло питань, автори вважають за доцільне розглянути лише найголовніші з них. Це, зокрема, проблеми, пов'язані із зміцненням матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя та відповідними соціальними зрушеннями на селі, із змінами соціальної і професійно-кваліфікаційної структур сільського населення, розвитком соціального й культурно-побутового забезпечення трудівників колгоспів і радгоспів, підвищенням їх культурно-освітнього і професійно-технічного рівня, розвитком клубного будівництва, самодіяльної художньої творчості, діяльністю бібліотек тощо.

Провідною тенденцією вдосконалення соціалістичного способу життя на сучасному етапі є поглиблення єдності економічних, політичних і соціально-культурних основ життєдіяльності всіх класів та соціальних груп, у тому числі послідовне подолання відмінностей між розумовою і фізичною працею та ліквідація залишків економічного й соціально-культурного відставання села від міста. Особливого значення в умовах виконання Продовольчої програми СРСР, як одного з найважливіших завдань партії на 80-і роки, набуває прискорення інтеграційних процесів між визначальними компонентами виробничих, соціально-культурних, побутових і поселенських структур міста й села. На цій основі відбувається неухильне зближення міського та сільського способів життя, формування передумов комуністичного способу життя й комуністичного типу особистості.

Поглиблення виробничого кооперування, індустріалізація сільсько-господарського виробництва збагачують у соціально-економічному та організаційно-технічному відношеннях працю селян, справляють позитивний вплив на всі сфери їх життєдіяльності, на поліпшення матеріального добробуту та культурно-побутових умов трудівників села. Збулося ленінське передбачення про те, що виробниче кооперування і технічна реконструкція сільського господарства не тільки змінять умови виробництва, а й стануть могутнім знаряддям переробки психології і всього життя селянства¹.

З перших днів Радянської влади соціальна політика Комуністичної партії була спрямована на подолання протилежності між містом і селом. З огляду на те, що вона, як зазначав В. І. Ленін у проекті аграрного пункту програми партії, «...є однією з найглибших основ господарської і культурної відсталості села, ...РКП вбачає в знищенні цієї протилежності одне з корінних завдань комуністичного будівництва...»². Вирішальне значення для розв'язання цього завдання мала соціалістична перебудова села, яка була здійснена відповідно до ленінських вказівок. «Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства, — наголошується в Програмі КПРС, — означав велику рево-

¹ Див.: Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: Х з'їзд РКП(б) 8—16 берез. 1921 р. — Повне збір. творів, т. 43, с. 53.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 120.

люцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства. Колективізація назавжди визволила село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів. На основі ленінського кооперативного плану одвічне селянське питання було по-справжньому розв'язане»³. З ліквідацією протилежності між містом і селом зникла й протилежність між міським та сільським способом життя.

Утвердження і дальший розвиток соціалістичного способу життя нерозривно пов'язані з остаточним подоланням таких відмінностей між містом і селом: соціально-економічних (між двома формами соціалістичної власності, в соціально-класовій структурі сільського й міського населення та в їх життєвому рівні), техніко-виробничих (у рівні розвитку засобів виробництва, в характері і формах організації праці), культурно-побутових (у рівні освіти й культури, побутового обслуговування).

Одним з актуальних завдань удосконалення розвинутого соціалізму є дальший культурний розвиток села. Нсбувале його прискорення стало можливим лише завдяки створенню під керівництвом Комуністичної партії цілого комплексу соціально-економічних умов. Адже, як відомо, до Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі маси країни були духовно пограбованими. Аналізуючи наслідки перепису 1920 р., за яким більше половини населення Росії залишалося ще неписьменним, В. І. Ленін підкреслював, «...яка безліч роботи стоїть перед нами тепер для того, щоб на ґрунті наших пролетарських завоювань досягти справді хоч трохи культурного рівня»⁴.

Перехід величезної маси дрібних селянських господарств на соціалістичний шлях розвитку без культурної революції був би неможливий. Тільки підвищення культурного рівня та свідомості трудящого селянства давало йому можливість об'єктивно оцінити переваги виробничої кооперації, об'єднатися в трудові колективи і використовувати найновішу техніку в сільському господарстві. «...Культурна робота в селянстві, як економічна мета,— наголошував Володимир Ілліч,— переслідує якраз кооперування... Але ця умова повного кооперування включає в себе таку культурність селянства (саме селянства як величезної маси), що це повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»⁵. Він вказував також, що економічною основою культурної революції є «...організація промисловості на сучасній вищій технічній базі, на базі електрифікації, яка зв'яже місто і село, покінчить з розню між містом і селом, дасть можливість культурно піднести село, подолати навіть у найглухіших кутках відсталість, темноту, злидні, хвороби і здичавіння»⁶.

Розробляючи план побудови соціалізму в нашій країні, В. І. Ленін науково обґрунтував, а історичний досвід КПРС переконливо підтвердив, що культурна революція є однією з основних закономірностей будівництва нового суспільства. Її мета полягає в тому, щоб відкрити всім людям найширший доступ до скарбів науки і мистецтва, поставити їх на службу справі комуністичного виховання трудящих, виробленню в них нових поглядів і переконань, нової моралі, а в кінцевому підсумку — формуванню людини комуністичного суспільства. Культурна революція передбачає такі глибокі зміни в духовному житті суспільства, як ліквідація первин, що розділяла народ і культуру, піднесення загальноосвітнього й культурного рівня мас, і відкриває небагачний простір для розквіту талантів.

Досягнення в галузі освіти, культури, науки, літератури і мистецтва на етапі розвинутого соціалізму стали значною мірою можливими завдяки дбайливому ставленню до кращих здобутків попередніх поко-

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1977, с. 12.

⁴ Ленін В. І. Сторінки з щоденника.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 347.

⁵ Ленін В. І. Про кооперацію.— Там же, т. 45, с. 358.

⁶ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркомом на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р.— Там же, т. 40, с. 105.

лінь. Комуністична партія постійно піклувалася про збереження культурних надбань, вживала заходів для переходу в державну власність музеїв, організації нових та охорону існуючих бібліотек, для розвитку культури на селі. З цією метою ще на VIII з'їзді РКП(б) була прийнята резолюція про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі. «Партія, — наголошувалося в ній, — повинна всемірно сприяти Радянській владі й місцевому населенню у справі організації якомога багатшої мережі народних домів... Народні доми повинні бути селянськими клубами для відпочинку, розумної розваги і широкої освіти як загальної, так і комуністичної»⁷.

На виконання лєнінських вказівок в ході здійснення культурної революції в СРСР було створено розгалужену мережу культурно-освітніх закладів. Ліквідація неписьменності стала для культурного відродження села головною умовою, без якої, за словами В. І. Леніна, «...про політику говорити не можна. Неписьменна людина стоїть поза політикою...»⁸. Нині трудящі мають широкий доступ до скарбів культури. У 1982 р. кількість масових бібліотек у країні досягла 133 тис. (їх книжково-журнальний фонд становив 1935,6 млн. примірників), клубних закладів — 138,4 тис., музеїв — 1599, професійних театрів — 611, кіноустановок — 150,9 тис. Тоді ж на Україні налічувалося понад 26 тис. клубних закладів, більш як 26 тис. масових бібліотек, 168 музеїв, 87 професійних театрів. Кожна третя бібліотека, три чверті клубних закладів працювали у сільській місцевості⁹.

В процесі неухильного поліпшення таких якісних показників радянського способу життя, як культурний і освітній рівень трудящих, відповідно зростає рівень грамотності серед сільського населення СРСР (осіб віком від 9 до 49 років). На кінець 1926 р. він уже становив 50,6%, на початку 1939 р. — 84, в 1959 р. — 98,2, а в 1970 р. — 99,5%¹⁰. Таким чином, радянське село стало нині середовищем суцільної грамотності.

На сучасному етапі його розвитку питання соціально-культурного прогресу набувають дедалі більшого значення. Без належної уваги до них неможливо підвищити продуктивність праці, політичну активність трудящих, ширше залучити їх до опанування досягнень науки і мистецтва, до свідомого творення всіх форм нового життя. Ці питання у матеріалах XXVI з'їзду КПРС, червневого (1983 р.), квітневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС органічно пов'язані з теоретичною розробкою проблем комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини як суб'єкта культурно-історичної творчості, носія комуністичної свідомості.

Зміцнення матеріальних і духовних підвалин радянського способу життя є одним з найважливіших напрямів соціальної політики КПРС. Створення реальних передумов для постійного культурного зростання трудящих, розквіт культури всіх націй і народностей нашої Батьківщини — яскраве свідчення історичних переваг соціалізму. Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «соціалізм зумів розв'язати завдання справді історичного значення: озброїти досягненнями культури багатомільйонні маси людей праці, відкрити для кожної людини, незалежно від її соціального стану і національності, всі джерела знання. У країні створено широкі можливості для проявлення талантів і

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979, т. 2, с. 80—81.

⁸ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт. — Повне збір. творів, т. 44, с. 165.

⁹ Бушин М. І., Говорун Д. І. Соціальна значимість культури в суспільстві розвинутого соціалізму. — К., 1983, с. 20—21.

¹⁰ Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбилейный стат. ежегод. — М., 1977, с. 55.

обдаровань, розквіту культури всіх націй і народностей, для творчої діяльності мас у галузі науки і мистецтва»¹¹.

Вищою метою суспільства розвинутого соціалізму є благо людини, яке аж ніяк не зводиться лише до матеріальних здобутків і соціальних свобод. Самі ці здобутки і свобода є необхідною умовою збагачення духовного світу людини, формування її як всебічно розвинутої, гармонійної особи, в масі своїй здатної до творчої праці.

Сучасний сільський трудівник дедалі більше залучається до вироблення не тільки матеріальних, а й духовних цінностей. Він бере активну участь у створенні естетичних скарбів, творів мистецтва, здійснює відкриття в сільськогосподарській науці, збагачує радянський спосіб життя. В результаті на селі активізується духовна життєдіяльність, вдосконалюється розподіл і споживання духовних цінностей, взаємобмін ними, прискорюється формування високої культурної основи нових традицій, свят і обрядів, спілкування людей, особливо молоді.

Успіхові цих процесів сприяє постійне підвищення рівня професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів сільських закладів культури. Тільки за перший рік десятиї п'ятирічки кількість спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою серед директорів сільських будинків культури зросла в Українській РСР з 36,6% до 38,9%, а серед художніх керівників — з 48,6% до 51,0%¹². Відповідно підвищується й творча активність трудівників села, передусім молоді. Так, у 1983 р. в Бобринецькому районі Кіровоградської області у закладах культури було організовано 1200 тематичних вечорів, дано 1300 концертів і вистав, прочитано понад 1500 лекцій і доповідей, проведено багато інших культурно-масових заходів. Дальшого розвитку в районі набула художня самодіяльність. Нею охоплено понад 4 тис. учасників, об'єднаних у 242 різножанрових гуртках. Заклади культури активно включилися у проведення Всесоюзного огляду самодіяльних талантів, присвяченого 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні¹³.

Роль надійних і активних помічників партійних комітетів у вихованні трудящих на славних революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу дедалі успішніше виконують масові бібліотеки. Важливо відзначити також збільшення на селі кількості особистих бібліотек, що є показником усе глибшого проникнення культури в маси. Наприклад, у Волноваському районі Донецької області багато любителів книги, для яких вона стала джерелом знань, другом і порадиником. Власники особистих бібліотек нерідко дають змогу користуватися ними товаришам по роботі, сусідам, друзям, посилюючи серед них інтерес до книги. Добре відомий у районі книголюб Герой Соціалістичної Праці, бригадир комплексної бригади колгоспу імені XXII з'їзду КПРС М. Д. Капран. Він — член правління республіканського відділення Всесоюзного товариства книголюбів. Михайло Дем'янович зібрав багату бібліотеку, в якій широко представлені твори класиків, сучасних радянських письменників, інші видання, а також сільськогосподарська література. Прочитаним бригадир охоче ділиться з членами своєї бригади, радить їм, з якими книжковими новинками доцільно ознайомитися¹⁴. Такі приклади непоодинокі.

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко на позачерговому лютневому (1984 р.) Пленумі Центрального Комітету нашої партії відзначив: «Будувати новий світ — це означає безупинно дбати про формування людини нового світу, про її ідейно-моральне зростан-

¹¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 р. — К., 1982, с. 11.

¹² Архів Міністерства культури УРСР, ф. 7, оп. 8, спр. 397, арк. 102—103.

¹³ Честь хлібороба, 1984, 7 лют.

¹⁴ Знамя труда, 1983, 12 апр.

ня»¹⁵. Сьогодні сільські трудівники всебічно розвивають і збагачують свої творчі здібності, що відкриває перед ними можливості для активного втілення у власній життєдіяльності соціальних, етичних та естетичних ідеалів соціалізму. Одночасно з посиленням єдності процесів вироблення і засвоєння духовних цінностей безперервно прискорюється соціально-культурний розвиток села, розширюється його духовні горизонти, вдосконалюється спосіб життя особистості сільського трудівника.

На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалося, що праця колгоспного селянства поступово зближується з працею робітників. «На селі стає дедалі більше механізаторів, інших працівників, зв'язаних з найновішою технікою. Не дивно тому, що кількість колгоспників з середньою (повною і неповною) і вищою освітою збільшилась за десять років з 39 до 60 з лишком процентів»¹⁶. Це можна також проілюструвати на прикладі Черкащини. Тут протягом дев'ятої і десятої п'ятирічок загін сільських спеціалістів поповнили понад 6 тис. чол. У селах області тепер працює близько 18 тис. фахівців вищої і середньої кваліфікації, що становить приблизно 37 спеціалістів на кожне господарство¹⁷.

Однією з найважливіших складових частин Продовольчої програми СРСР є прискорення соціальної перебудови села. Після травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС у цьому напрямі вже зроблено немало. Зокрема, в Полтавській області, наприклад, прокладено 517 км внутрішньогосподарських шляхів з твердим покриттям. У 1982 р. тут на кожну тисячу сільських жителів збудовано по 242, а в 1983 р. — ще по 298 квадратних метрів житла. В області газифіковано понад 8 тис. сільських квартир, введено в дію шкіл на 5150 і дитячих дошкільних закладів — на 2030 місць, лікарень — на 380 ліжок¹⁸.

Природно, що в тих селах, де своєчасній реалізації соціально-культурних заходів приділяється належна увага, значно успішніше вирішуються й виробничі питання. Конкретизуючи завдання, пов'язані з соціально-економічним і культурним розвитком сучасного села, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський на липневому (1981 р.) Пленумі ЦК Компартії України зазначав: «Як показує практика, там, де створено необхідні умови праці, побуту, відпочинку і навчання, молодь закріплюється і працює добре. Наприклад, у колгоспі «Комуніст» Шполянського району Черкаської області на фермах високий рівень механізації праці, роботу організовано в дві зміни. Випускникам шкіл на перших порах забезпечено гарантовану заробітну плату, за ними закріплюються досвідчені наставники. У господарстві створено всі умови не тільки для творчої праці, а й для змістовного, цікавого відпочинку, підвищення професійного і культурного рівня»¹⁹.

Поглибленню соціально-культурних зрушень на селі максимально сприяє сучасна аграрна політика Комуністичної партії, розроблена березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС і розвинута далі в документах XXIII—XXVI з'їздів КПРС, наступних пленумів її Центрального Комітету. Вона включає в себе комплексну систему заходів, які передбачають створення умов для зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, економіки колгоспів і радгоспів, підвищення матеріальної зацікавленості трудівників села в результатах праці, поліпшення організації виробництва і управління ним, поглиблення спеціалізації й концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської концентрації та агропромислової інтеграції, вирішення

¹⁵ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 16.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 63.

¹⁷ Суховершко Г. В. Соціальні горизонти села. — К., 1983, с. 26.

¹⁸ Зоря Полтавщини, 1984, 24 трав.

¹⁹ Комуніст України, 1981, № 8, с. 21.

в нерозривній єдності питань соціального і культурного розвитку радянського села.

Істотні зміни, що їх зазнає сільський спосіб життя у найголовнішій своїй сфері — трудовій, — цілком закономірні. Адже обов'язок працювати є для соціалістичного суспільства непорушним правилом людського співжиття. У промові перед виборцями 2 березня 1984 р. тозариш К. У. Черненко зазначив: «Не може бути свідомим будівником нового світу людина, яку не привчили працювати»²⁰. Змінюються не тільки суспільні форми і соціальне значення праці, а й ставлення людей до неї, до своєї участі в трудовому процесі.

В умовах сучасної науково-технічної революції особливо зростає роль і значення школи у трудовому вихованні та профорієнтації сільської молоді. Школи Української РСР використовують великий арсенал форм, методів і засобів для розв'язання цих важливих завдань. У 1982 р. на селі діяли 248 міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, понад 7 тис. учнівських виробничих бригад і шкільних лісництв, за якими закріплено 174 га землі і 49 га лісу. Щороку 675 тис. старшокласників працюють влітку в таборах праці і відпочинку. В 5050 школах учні вивчають будову і принцип дії трактора, комбайна та інших сільськогосподарських машин²¹.

В результаті послідовного поліпшення профорієнтаційної роботи в сільських школах колгоспи й радгоспи систематично поповнюються випускниками загальноосвітніх шкіл. Кількість юнаків і дівчат, які прийшли в сільськогосподарське виробництво, збільшилася з 47 тис. у 1975 р. до 55 тис. у 1979 р. Тільки за 4 роки десятої п'ятирічки на 14 тис. зросла кількість молодих механізаторів і більш як на 9 тис. — чисельність молодих агрономів, зоотехніків, інженерів-механіків та інших спеціалістів²². У 1982 р. в республіці кожний четвертий механізатор мав комсомольський вік. На фермах, міжгосподарських комплексах налічувалося 4,5 тис. комсомольсько-молодіжних колективів. Загалом у республіці в сільському господарстві працював 200-тисячний загін молоді²³.

Далеко за межами республіки відомий досвід середньої школи ім. В. І. Леніна, розташованої в селі Богданівка Кіровоградської області. В ній уміло здійснюється трудове виховання, паростки якого започатковуються ще в дитячому садку. Якщо малюки вирощують розсаду для колгоспу «Батьківщина», то старшокласники, працюючи в шкільній майстерні, виготовляють навчальні посібники, іграшки. З четвертого класу учні починають вивчати тракторну і автомобільну справу, працюють на полях учнівської бригади, в літніх таборах праці і відпочинку. Продукція, яку щороку виробляють учні, оцінюється у 350 тис. крб. Найважливішим показником ефективності такої організації профорієнтаційної роботи є те, що серед вихованців цієї школи є майже всі спеціалісти колгоспного виробництва, вчителі, вчені, лікарі, діячі мистецтва²⁴.

У першому розділі «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалених Пленумом ЦК КПРС 10 квітня і Верховною Радою СРСР 12 квітня 1984 р., вказується, що «трудове виховання слід розглядати як найважливіший фактор формування особи і як засіб задоволення потреби народного господарства в трудових ресурсах... Виховання у кожної молодої людини усвідомленої потреби в праці об'єднаними зусиллями школи, сім'ї, виробничих колективів, засобів масової інформації, літератури і мистецтва, всієї нашої гро-

²⁰ Черненко К. У. Народ і партія єдині. — К., 1984, с. 16.

²¹ Рад. освіта, 1982, 7 верес.

²² Идеино-воспитательная работа на селе в современных условиях. — К., 1980; с. 219, 222.

²³ Молодь України, 1982, 25 квіт.

²⁴ Идеологическая работа: Опыт, проблемы. — К., 1982, вып. 1, с. 43.

мадськості становить завдання першорядної економічної, соціальної й моральної значимості»²⁵.

Дбаючи про посилення соціально важливих мотивів трудової життєдіяльності сільської молоді, партійні організації, педагогічні колективи, громадськість комплексно підходять до розв'язання проблем профорієнтації і вибору професії, адаптації юнаків та дівчат до сільськогосподарської праці, удосконалюють форми і методи трудового виховання. Головна мета цієї багатогранної роботи — формування комуністичного ставлення до праці. Щоб досягти її, потрібно виховати у школярів погляд на працю не тільки як на засіб до життя, а й як на змістовну творчу діяльність, першу життєву потребу, прищепити їм розуміння соціальної значимості сільськогосподарської праці для дальшого розквіту Батьківщини, особливо для успішної реалізації Продовольчої програми СРСР, а також усвідомлення цінності праці як вищого мірила гідності і соціального престижу особи. Питання про трудове виховання і професійну орієнтацію підростаючого покоління на селі постійно обговорюються на засіданнях бюро обкомів, райкомів партії, нарадах партійно-господарського активу. Це сприяє глибшому вивченню і впровадженню в життя передового досвіду. Заслугує на увагу почин випускників сільських загальноосвітніх шкіл Черкаської області, які, виявивши бажання працювати у тваринництві, звернулися в 1982 р. до всіх учнів випускних класів формувати і щороку направляти для роботи на фермах і комплексах обласний комсомольсько-молодіжний загін чисельністю 600 юнаків і дівчат. В усіх випускних класах за участю керівників, головних спеціалістів господарств пройшли відкриті комсомольські збори «Тваринництво — ударний фронт молоді!»²⁶. Обласна комсомольська організація за роки нинішньої п'ятирічки зобов'язалася направити за комсомольськими путівками у тваринництво 5 тис. юнаків і дівчат. Зараз на фермах і комплексах області працює понад 7 тис. молодих тваринників. З метою розширення участі молоді у виконанні Продовольчої програми СРСР в колгоспах, радгоспах і школах Черкащини пройшли відкриті комсомольські збори з порядком денним: «Про завдання комсомольських організацій по забезпеченню активної участі комсомольців і молоді у виконанні планів соціально-економічного розвитку господарств на період до 1990 року»²⁷.

У 1981 р. бюро Онуфріївського райкому Компартії України Кіровоградської області розглянуло й рекомендувало для поширення досвід спільної роботи партійного комітету та правління колгоспу «Шлях Леніна» і педагогічного колективу Успенської школи по трудовому вихованню й професійній орієнтації. І як результат за останні чотири роки в школах району підготовлено 920 механізаторів, 82 шофери, 40 будівельників, 60 майстрів машинного доїння. Майже 1300 юнаків і дівчат оволоділи потрібними для села спеціальностями²⁸.

Закономірно, що в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої та професійної школи» величезна увага поряд з удосконаленням навчального процесу приділена питанням трудового виховання і профорієнтації. Їх успішне вирішення можливе лише на основі тісного зв'язку навчання з продуктивною працею, підготовки кваліфікованих кадрів у професійно-технічних училищах, доповнення загальної середньої освіти молоді загальною професійною освітою.

Вироблення чіткої системи в цій загальнонародній справі сприятиме й зміцненню зв'язків школи з сільськогосподарським виробництвом, підготовці підростаючого покоління до праці, свідомому вибору професії, закріпленню молоді на селі. Велику роль у професійній орієнтації

²⁵ Рад. Україна, 1984, 14 квіт.

²⁶ Молодь України, 1982, 27 квіт.

²⁷ Черкаська правда, 1983, 1 квіт.

²⁸ Рад. школа, 1983, № 7, с. 86.

сільських школярів, вихованні у них любові до хліборобської праці відіграють учнівські виробничі бригади. Свідченням цього є, зокрема, досвід Чапаєвської середньої школи Тарашанського району Київської області, відомий далеко за межами республіки²⁹.

Соціалістичний спосіб життя забезпечує послідовне підвищення культури потреб сільських трудівників, гармонійне поєднання їх матеріальних і духовних запитів. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалося: «Формувати, підносити духовні потреби людини, активно впливати на ідейно-політичне і моральне обличчя особи — надзвичайно важлива місія соціалістичної культури»³⁰.

У цьому напрямі велику ідейно-виховну і науково-педагогічну роботу серед сільського населення республіки проводять народні музеї та музейні кімнати, створені за участю широкої громадськості. Щороку їх відвідує понад 5 млн. чол.³¹

Запровадження на селі нових, більш прогресивних форм організації праці і відпочинку дало можливість значно наблизити село до міста за кількістю та змістом вільного часу трудівників. І хоч істотні відмінності у формах використання позавиробничого часу на селі і в місті ще залишаються, його збільшення нині стало важливою умовою всебічного, гармонійного розвитку особистості жителя села.

Нині на селі дедалі більше розкривається соціальна значимість вільного часу, який, за висловом К. Маркса, є «саме багатство» суспільства³². Лише соціалізм створює умови для його раціонального використання. Важливе значення щодо цього, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, є скорочення частки домашньої праці. Це здійснюється і в місті, і на селі шляхом перенесення у сферу суспільного виробництва ряду найбільш трудомістких видів побутової праці, яку раніше виконувала сім'я, дальшого вдосконалення громадського харчування, комунального обслуговування, державної торгівлі, розвитку легкої і харчової промисловості тощо. Крім того, велику роль відіграє створення на селі розгалуженої мережі дитячих ясел і садків, шкіл-інтернатів тощо.

Невпинно поліпшується благоустрій сільських жител. Поряд з широким розмахом житлового будівництва на селі вдосконалюється комунальне обслуговування — електрифікація і газифікація сільських будинків, обладнання їх водопроводом, каналізацією, розширюється мережа сучасних шляхів. У 1980 р. кількість газифікованих квартир у сільській місцевості досягла 18,8 млн., проти 4,7 млн. в 1970 р. На кінець 1980 р. майже $\frac{2}{3}$ квартир були газифіковані. Практично всі будинки електрифіковані³³.

Справді історичне значення для прискорення соціально-побутової перебудови села мають рішення травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. В процесі виконання прийнятої на ньому Продовольчої програми СРСР активно здійснюються заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення. Зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, особливо на селі, дає змогу зменшити залежність людини від домашнього господарства, сприяє такому поєднанню індивідуальних, сімейних і суспільно організованих форм побуту, яке найбільшою мірою допомагає формуванню соціально зрілих потреб особистості і забезпечує найраціональніші способи їх задоволення.

²⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 44, спр. 33, арк. 18.

³⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року — К., 1983, с. 45.

³¹ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 8, оп. 1, спр. 533, арк. 7.

³² Див.: Маркс К. Теорії додаткової вартості: (IV том «Капіталу») — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 249.

³³ Володарський Л. М. На благо советского человека. — М., 1982, с. 178.

Вдосконалення соціалістичного способу життя на селі в процесі його соціально-культурного розвитку проходить під безпосереднім впливом зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, їх соціально-політичної та ідейної єдності. При цьому докорінні зрушення в соціальній структурі села та в його культурі відбуваються не ізольовано одне від одного, а являють собою єдиний процес соціалістичного перетворення соціально-культурних умов життєдіяльності сільських трудівників. Помітно посилюються соціальні функції соціалістичної культури, зростає її роль у зміцненні основ соціалістичного способу життя. Відбувається безперервний соціально-культурний прогрес села як необхідна суспільна умова формування там нового, комуністичного типу особистості.

До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

ВІЙСЬКОВО-МОБІЛІЗАЦІЙНА РОБОТА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1944—1945 рр.)

В. І. СІЛЕЦЬКИЙ (Івано-Франківськ)

Комуністична партія та Радянська держава протягом всієї Великої Вітчизняної війни, вирішуючи завдання захисту завоювань Жовтня, проводили великомасштабну роботу по всебічному зміцненню й посиленню Збройних Сил країни. Приділяючи основну увагу військово-мобілізаційній роботі, партія при цьому керувалася ленінською настановою про те, що «перемагає на війні той, у кого більше резервів, більше джерел сили, більше витримки в народній товщі»¹.

В 1945 р. у складі Червоної Армії налічувалося 13 450 тис. чол. Вона була оснащена першокласною технікою і зброєю². Однак їй протистояли ще досить боєздатні війська противника.

Користуючись відсутністю другого фронту, проводячи тотальні мобілізації, використовуючи для праці в тилу військовополонених і іноземних робітників, нацистське керівництво на початку 1944 р. змогло довести чисельність діючої армії до 6 682 тис. чол. — з них на радянсько-німецькому фронті — 4200 тис. (разом з військами країн-сателітів — 4906 тис.)³. Відчуваючи наближення своєї загибелі і неминучість відплати за скоєні злочини, гітлерівці чинили впертий опір.

Радянські війська у ході бойових дій мали втрати у живій силі. Тому їх склад постійно поповнювався, зокрема, за рахунок жителів визволених від ворога районів. Лише в лютому—березні 1944 р. у частини 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів влилося 76 тис. чол. з Волинської, Ровенської і Тернопільської областей⁴. Однак ці резерви через перевантаженість транспорту не завжди могли вчасно прибути до діючої армії. В спеціальній директиві фронтам і арміям йшлося про

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 221.

² КПСС — організатор великої перемоги. — М., 1975, с. 24.

³ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945: Краткая история. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1970, с. 318.

⁴ Денисенко П. Комуністична партія — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). — К., 1968, с. 156.

необхідність сформувати в них запасні полки для бойової і політичної підготовки прибуваючого поповнення⁵.

Військова рада 1-го Українського фронту 12 січня 1944 р., зокрема, прийняла постанову «Про перевірку армійських запасних стрілецьких полків і заходи щодо поліпшення стану бойової підготовки запасних частин»⁶.

Першочерговим завданням, від успішного розв'язання якого значною мірою залежали забезпечення своєчасної організованої мобілізації військовозобов'язаних та призов у Червону Армію, а також підготовка резервів, було відновлення і зміцнення на визволеній від противника території країни органів військового управління. 15 жовтня 1943 р. згідно з наказом наркома оборони СРСР знову було утворено Київський військовий округ⁷, а 16 травня 1944 р. — Львівський ВО. До 15 червня 1944 р. необхідно було сформувати управління цього округу в територіальних межах Волинської, Ровенської, Тернопільської, Чернівецької, а також Львівської і Дрогобицької областей. Керівні органи ЛьВО тимчасово перебували у Ровно, а із серпня 1944 р. — у Львові⁸.

Завчасно комплектувався й особовий склад військкоматів, співробітники яких прибули у визволені від гітлерівських окупантів райони і міста разом з передовими військовими частинами або слідом за ними. Спільно з оперативними групами партійно-радянських працівників вони займалися питаннями ліквідації наслідків окупації, готували списки призовників.

У Станіславській (нині — Івано-Франківській) області військові комісаріати відновили свою роботу протягом двох-чотирьох днів після звільнення міста або районного центру. До 30 серпня 1944 р. на її території вже діяли 33 військкомати. Наприклад, м. Тлумач було визволено 26 липня, а працівники райвійськкомату другого дня приступили до виконання своїх безпосередніх обов'язків. Спільно з представниками партійних і радянських органів вони взяли участь в організації мітингів, до 4 серпня провели наради голів сільрад з питань мобілізації, підготували списки військовозобов'язаних⁹.

Військові комісаріати перетворилися на бойові штаби. Їх роботу постійно контролювали ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми і райкоми партії, Військові ради КВО і ЛьВО. В зв'язку з тим, що військкомати на 80—90% були укомплектовані офіцерами, які поверталися з фронту після поранення й не мали практичного досвіду роботи, ЦК КП(б)У, парткоми, штаби військових округів подавали їм повсякденну допомогу¹⁰. ЦК КП(б)У, уряд республіки прийняли ряд постанов, в яких було накреслено конкретні заходи для забезпечення нормальних умов призову молоді до лав армії. ЦК Компартії України у вересні 1944 р. та лютому 1945 р. провів наради і семінари завідуючих військовими відділами обкомів партії з питань військово-мобілізаційної роботи¹¹. За рішенням РНК УРСР при сільських Радах і райвідділах міліції відновлювалися військово-облікові відділи¹².

⁵ Артемьев А. П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне. — М., 1975, с. 60.

⁶ ЦАМО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 126, арк. 96.

⁷ Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919—1979). — 2-е изд., испр. и доп. — К., 1979, с. 254.

⁸ Краснознаменный Прикарпатский: Краткий исторический очерк. — Львов, 1976, с. 65—66.

⁹ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), Ф. Р-753, оп. 1, спр. 3, арк. 218, 230.

¹⁰ Плахін В. М. Про діяльність військових комісаріатів на Україні (1943—1945 рр.). — УІЖ, 1979, № 10, с. 63.

¹¹ Кириченко С. Н. Военно-мобилизационная работа местных парторганизаций и армейских политорганов в освобожденных от фашистской оккупации районах Украины (1943—1945 гг.). — Вопросы общественных наук, вып. 8. — К., 1972, с. 98.

¹² Краснознаменный Киевский, с. 255.

В західних областях УРСР мобілізація розгорнулася і проводилася у складній політичній обстановці. Потрібно було враховувати, що в роки окупації гітлерівці та їх пособники—українські буржуазні націоналісти—розгорнули активну антирадянську діяльність, всіляко намагалися залякати населення «червоною загрозою», здійснювали наклепницькі пропагандистські акції з метою дискредитації радянського ладу. Червоної Армії. Відсталася частина населення, особливо вихідці з дрібнобуржуазних родин, деякою мірою піддалась на ці провокації. 21 липня 1944 р. під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції, коли передові підрозділи 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії ввійшли в село Тростянець Монастирського району Тернопільської області, воно виявилось безлюдним. Згодом з'ясувалося, що гітлерівці та націоналісти поширювали серед жителів чутки про те, що Червона Армія має намір їх не визволити а, навпаки, всіх «вбивати і вішати». Довелося роз'яснювати населенню, що все це — брехливі вигадки, що радянські воїни нікого і ніколи не вбивали¹³.

Тут слід сказати про те, що промисловий пролетаріат західних областей нашої республіки був нечисленним. Тому ворог і мав певні можливості для ведення пропагандистської роботи. Трудяще селянство, яке становило абсолютну більшість населення, не пройшло цієї школи бойового гарту. Достатньо впливовим було куркульство, що стало соціальною основою та джерелом формування збройних банд і націоналістичного підпілля.

Все це ускладнювало умови для ведення масово-політичної роботи у сільській місцевості.

Були й інші труднощі, пов'язані з нестачею кадрів, транспорту, засобів зв'язку, близькістю фронту, а також епідеміологічними та інфекційними захворюваннями.

Подібні обставини вимагали від місцевих партійних, радянських працівників, військового командування та політорганів концентрації всіх зусиль для проведення успішної військово-мобілізаційної роботи. У прифронтових районах, враховуючи складність обстановки і ступінь підготовленості резервів, військовозобов'язані за рішенням військових рад фронтів потрапляли до складу запасних полків. В Ровенській області, наприклад, протягом січня — лютого 1944 р. цими питаннями займався відділ комплектування 13-ї армії та 161-й армійський запасний стрілецький полк. Політвідділ армії виділив своїх працівників з метою допомоги призовним комісіям. Вони виконували значний обсяг робіт, роз'яснювали мобілізованим зміст військової присяги, Конституції СРСР, закону про загальний військовий обов'язок тощо. На збірних пунктах лектори політвідділу прочитали цикл лекцій про непорушну дружбу російського і українського народів, деякі аспекти Великої Вітчизняної війни. Демонструвалися й кінофільми «Сталінград», «Орловська битва» та ін. Призовні комісії 13-ї армії протягом січня—лютого 1944 р. підготували до призову 14 480 чол. З 1 березня почав працювати Ровенський облвійськкомат¹⁴. В Тернопільській області аналогічні органи розгорнули свою роботу в другій половині березня — у квітні 1944 р. За станом на 27 березня 1944 р., у Волинській, Ровенській, Тернопільській областях було мобілізовано 75 709 чол.¹⁵

Незважаючи на складні умови мобілізації, вона проходила успішно, в обстановці великого патріотичного піднесення. Про це, зокрема, свідчить значна кількість добровольців, які виявили бажання громити ворога на фронті. 20-річний К. Шепетько одним з перших прийшов на Володимирецький призовний пункт. Він був нагороджений медаллю «За

¹³ ЦАМО СРСР, ф. 572, оп. 56879, спр. 2, арк. 68.

¹⁴ ЦАМО СРСР, ф. 361, оп. 6079, спр. 126, арк. 96, 225.

¹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Документы и материалы.— К., 1980, т. 3, с. 123.

відвагу», війну закінчив у Берліні кавалером п'яти бойових нагород. Аналогічною була доля 18-річного Ф. Травського: брав участь у боях на Сандомирському плацдармі, за Берлін і Прагу, форсував Одер. Його груди прикрасили 7 урядових нагород.

На фронт йшли цілими сім'ями. Серед них були, зокрема, родини Івана Яковича Купченюка (рік народження 1895 — батько і два його сини — Петро, 1921 р. і Сава, 1923 р.); 52-річного А. Коваля (він та 2 сини) та ін.¹⁶ За даними на 1 квітня 1944 р., у діючу армію влилися 205 тис. чол. — жителів Волинської, Ровенської та Тернопільської областей¹⁷.

Особливу роль у проведенні мобілізаційної кампанії відіграли партійні та радянські органи, які підтримували тісний зв'язок з військовими органами й подавали їм постійну допомогу. Так, 1 липня 1944 р. Львівський обком КП(б)У прийняв постанову «Про першочергові заходи партійних, радянських і господарських організацій на перші 5—7 днів після визволення області від німецької окупації». В ній було визначено й конкретні завдання діяльності облвійськкомату¹⁸.

Місцеві партійні і радянські органи провели масштабну роботу по встановленню регулярного зв'язку із сільрадами, по обладнанню приміщень для мобілізаційних пунктів, укомплектуванню їх кваліфікованим медперсоналом, організації своєчасної відправки мобілізованих на місця призначення. Вони також розв'язували інші питання матеріально-побутового характеру. Обкоми партії закріплювали за збірними пунктами відповідальних працівників апарату, а райкоми — направляли своїх уповноважених у села для ведення масово-політичної роботи серед населення.

На засіданнях бюро, пленумах парткомів, зборах партійно-радянського активу розглядалися основні напрями діяльності, викривалися недоліки, які мали місце в ході мобілізації, визначалися заходи з метою їх усунення. Свого часу В. І. Ленін особливо наголошував, що в умовах війни «одним з головних предметів турбот повинна стати тепер робота серед мобілізовуваних, для допомоги мобілізації, серед мобілізованих»¹⁹.

5 квітня 1944 р. бюро Волинського обкому партії розглянуло питання «Про хід мобілізації в Червону Армію». Було зазначено, що, незважаючи на протидію буржуазних націоналістів, завдяки чітко спланованій організаторській і масово-політичній роботі серед місцевого населення, ця кампанія проходила успішно, в обстановці великого патріотичного піднесення. За даними на 1 квітня 1944 р., до лав армії було призвано 19 700 чол. Обком КП(б)У вимагав посилити політико-виховну роботу серед трудящих, особливо молоді, завершити мобілізацію до 20 квітня 1944 р. У постанові також йшлося про подання допомоги родинам фронтовиків²⁰. Станіславський обласний комітет партії у вересні 1944 — січні 1945 рр. прийняв аналогічні постанови²¹.

Партійні і громадські організації республіки дбали про ідейне та культурне виховання призовників. На збірному пункті у Львові, наприклад, працювала лекторська група обкому партії. Її члени організовували зустрічі з артистами львівських театрів²². У Дрогобичі, Самборі,

¹⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 389, арк. 12.

¹⁷ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977, с. 164—165.

¹⁸ Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1944—1945 рр.): 36 документів і матеріалів. — Львів, 1968, с. 259.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 44.

²⁰ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 29.

²¹ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 103, арк. 91—92; спр. 125, арк. 8.

²² ЦАМО СРСР, ф. 417, оп. 10597, спр. 93, арк. 203.

Старому Самборі, Стрию, Ходорові перед мобілізованими виступали колективи художньої самодіяльності та духові оркестри²³.

Успішному розв'язанню військово-мобілізаційних завдань заважали ворожі дії збройних банд українських буржуазних націоналістів, які оперували в гірських і прилеглих до них районах. Шляхом залякування, терору, облудної, брехливої пропаганди вони намагалися дискредитувати радянський суспільний лад, залучити на свій бік молодь і, таким чином, зірвати мобілізацію та призов до лав Червоної Армії. В одній з директив оунівського керівництва вказувалося: «Перешкоджати призову до Червоної Армії, знищувати партійно-радянський актив, не даючи можливості встановлення твердої Радянської влади»²⁴. Неписьменному селянинові, якого роками виховували в націоналістичному дусі, інколи було важко розібратися в провокаційних вигадках бандерівців.

Виконуючи вказівки керівників ОУН, збройні банди намагалися паралізувати роботу військкоматів, вбивали членів призовних комісій, партійних і радянських активістів, здійснювали напади на колони мобілізованих, які направлялись на збірні пункти. В Рівенській області протягом 7—18 березня 1944 р. бандити розстріляли 22 представників радянських органів, які займалися питаннями призову до лав Червоної Армії²⁵. В Більшівцівському районі Станіславської області у серпні 1944 р. оунівці вбили районного військового комісара, його помічника, секретаря райкому комсомолу та ін.²⁶ У с. Річка Косівського району вони знищили списки військовозобов'язаних, намагалися розігнати команди мобілізованих, які мали місцем свого призначення збірний пункт у Коломиї²⁷.

Комуністична партія та уряд, враховуючи, що не всі члени збройних банд були ідейними ворогами Радянської влади, вживали заходів щодо посилення агітаційно-пропагандистської роботи з метою викриття націоналістичної ідеології і ворожої діяльності оунівців.

Необхідно було визволити їх, передусім молодь, з-під отруйного впливу бандерівців, з полону націоналістичної брехні і повернути до мирної праці, своїх родин. Саме про це йшлося в зверненні Президії Верховної Ради, Раднаркомом УРСР, ЦК КП(б)У від 12 лютого 1944 р. до учасників так званих «УПА» і «УНРА» та ін. партійних документах. Вони гарантували учасникам банд, які перейдуть на бік Радянської влади, цілковите прощення²⁸.

Гуманна політика Радянської держави, рішучі оперативні дії армійських частин, яких підтримувало цивільне населення, принесли позитивні результати. Значна частина рядових членів банд з'явилася з повинною. Деякі з них, навіть не зареєструвавшись у місцевих військкоматах, пішли на фронт. У Волинській області, наприклад, за станом на 16 серпня 1944 р. понад 1 тис. колишніх учасників «УПА» і «УНРА» заявили про свій вихід з їхнього складу²⁹. «Були випадки, — доповідав на Пленумі ЦК КП(б)У (листопад 1944 р.) секретар Волинського обкому партії І. І. Профатілов — коли до колон військовозобов'язаних приєднувалося 20—30 чоловік, які внаслідок залякування бандами боялися з'явитися безпосередньо у свій військкомат»³⁰.

²³ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-2022, оп. 18, спр. 8, арк. 10, 11.

²⁴ Цит. за кн.: Правду не здолати. — Львів, 1974, с. 97.

²⁵ Масловський В. І. Жовто-блакитна мафія. Львів, 1975, с. 66.

²⁶ Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне 1942—1945 гг. Сб. документов и материалов. — М., 1976, с. 683.

²⁷ ЛОДА, ф. Р-1336, оп. 1, спр. 7, арк. 13, 14.

²⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 3, с. 119—182.

²⁹ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 13.

³⁰ Кириченко С. Н. Военно-мобилизационная работа местных парторганизаций и армейских политорганов в освобожденных от фашистской оккупации районах Украины (1943—1945 гг.), с. 100—101.

Потрібно відзначити й те, що в містах і районних центрах, де ворожі дії націоналістів мали обмежений характер, мобілізація проходила досить успішно. В більшості випадків одразу ж після її оголошення, навіть не чекаючи виклику, жителі йшли на призовні пункти. У Львові в серпні 1944 р. на збірний пункт Залізничного райвійськкомату щодня приходило 2—2,5 тис. чол.³¹ Якщо в Дрогобицькій області в цілому явка військовозобов'язаних — за станом на 1 листопада 1944 р. — становила 95%, то в Бориславі, Дрогобичі, Стрию, а також Дрогобицькому, Дублянському, Медикському, Мостиському, Сколівському, Стрийському і Хирівському районах — 100%³². Аналогічна ситуація спостерігалася в інших областях. Ці факти переконливо свідчать про те, що абсолютна більшість населення західноукраїнських земель підтримувала Радянську владу та заходи, які вона здійснювала для забезпечення нормальних умов життя трудящих.

Про здорові настрої, які панували в середовищі призовників, свідчить і те, що вони допомагали відповідним органам викривати ворожих шпигунів-оунівців, есесівців з дивізії СС «Галичина», які мали завдання проникнути в ряди Червоної Армії, поширювати брехливі, наклепницькі чутки серед молодих воїнів. На збірному пункті Львова у серпні 1944 р. було знешкоджено кілька бандитів³³.

Значну допомогу партійним, радянським органам подавали командування, політоргани бойових частин, які діяли на території західних областей УРСР. Військові ради і політоргани фронтів та армій відряджали своїх представників, які займалися питаннями мобілізації та призову молоді до лав армії, вирішували на місцях інші важливі проблеми. Навесні 1944 р. у районі, де розгорнули свої бойові операції війська 1-го Українського фронту, працювали 3445 агітаторів. Вони прочитали понад 10 тис. доповідей і бесід. У села Тернопільської області було направлено 600 політпрацівників 60-ї та 13-ї армій, а Ровенської області — 450 пропагандистів 13-ї армії³⁴.

Командування і політвідділ 1-ї гвардійської танкової армії подали допомогу Станіславському облвійськкомату у справі проведення мобілізаційної кампанії. Наприклад, у Снятинському районі працювали 15 офіцерів 1-ї гвардійської танкової бригади³⁵. Агітатори і пропагандисти політвідділу 18-ї армії в серпні 1944 р. прочитали на збірних пунктах Станіславської області 98 лекцій про історичні перемоги Червоної Армії, роботу радянського тилу, про контрреволюційну сутність українського буржуазного націоналізму³⁶.

Таким чином, незважаючи на винятково складну обстановку, завдяки спільним зусиллям партійних і радянських органів, штабів Київського і Львівського військових округів, військкоматів, командування і політорганів військ, патріотичному піднесенню населення мобілізація військовозобов'язаних у західних областях УРСР проходила організовано і, в основному, у визначені строки. Понад 100 тис. чол. було призвано лише у Волинській, Ровенській, Тернопільській, Станіславській областях³⁷. Усього ж у діючу армію було відправлено 750 тис. чол.³⁸

³¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 662, арк. 16.

³² ЛОДА, ф. Р-2022, оп. 18, спр. 8, арк. 13.

³³ ЦАМО СРСР, ф. 417, оп. 10597, спр. 93, арк. 238.

³⁴ Ткачова Л. І. Радянська Армія — українському народові. — К., 1971, с. 37—38.

³⁵ ЦАМО СРСР, ф. 299, оп. 3063, спр. 54, арк. 81, 267.

³⁶ Там же, ф. 371, оп. 6336, спр. 31, арк. 96, 397.

³⁷ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 33, арк. 73; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 53, спр. 7, арк. 276; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 23, арк. 1; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. — Ужгород, 1979, с. 312.

³⁸ За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939—1979. — К., 1979, с. 36.

Збройні банди буржуазних націоналістів, які не мали підтримки серед більшості населення, намагалися зірвати мобілізацію. Але їх спроби перешкодити громадянам виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною ганебно провалилися.

Патріотизм трудящих, цілеспрямована військово-мобілізаційна робота, яку серед них провели партійні організації, військово-адміністративні органи, стали запорукою успішного проведення призову молоді до лав Червоної Армії в західних областях УРСР.

ПРО ІДЕЙНО-ВИХОВНУ РОБОТУ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ВУЗІВ УКРАЇНИ В 1943—1945 рр.

Л. М. ЦИМБАЛ (Миколаїв)

У 1943—1945 рр. вища школа Української РСР розв'язувала складні завдання підготовки кадрів для народного господарства і потреб фронту. В цей період Комуністична партія приділяла значну увагу ідеологічній роботі у вищих навчальних закладах УРСР, що зумовлювалося рядом обставин. До аудиторій прийшла частина молоді, яка за умов тимчасової окупації території республіки фашистськими загарбниками не мала можливості прилучитися до скарбниці марксизму-ленінізму. Десятки мільйонів радянських людей протягом певного часу не одержували правдивої інформації про становище в країні та на фронтах і перебували під впливом фашистської ідеології. Як відомо, гітлерівці всіляко намагалися отруїти свідомість радянських людей, відродити в них релігійні передсуди, розпалити національну ворожнечу між народами СРСР. За таких умов ідейно-політична діяльність партійних організацій була спрямована на формування у трудящих, насамперед молоді, марксистсько-ленінського світогляду, виховання в них ідейної переконаності, політичної зрілості і високих моральних якостей. «Особливого значення і гостроти набуло завдання виховної роботи серед студентів», — підкреслювалося 2 жовтня 1944 р. у передовій статті газети «Правда».

Автор даного повідомлення робить спробу висвітлити основні напрями політичного виховання студентської молоді нашої республіки, узагальнити його найбільш ефективні форми, оскільки в історико-партійній літературі розкриті лише окремі аспекти цієї теми. Глибоке вивчення і висвітлення ідеологічної діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни набуває особливого значення в сучасних умовах, коли на міжнародній арені надзвичайно активізувалися найбільш реакційні, імперіалістичні сили. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що нині «йде боротьба за уми і серця мільярдів людей на планеті. І майбутнє людства залежить великою мірою від результату цієї ідеологічної боротьби»¹.

Основний зміст, форми, методи і напрями ідеологічної роботи парторганізацій серед населення визволених районів наприкінці Великої Вітчизняної війни були визначені в ряді постанов ЦК ВКП(б), прийнятих у 1944—1945 рр., зокрема в постановах «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення», «Про політичну роботу

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 7.

партійних організацій серед населення західних областей Білорусії», «Про недоліки і завдання в галузі політичної роботи партійних організацій Радянської Литви», «Про недоліки політичної роботи серед населення Молдавської РСР»².

Конкретні завдання в справі посилення ідеологічної діяльності на Україні були викладені в постановах ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» і ЦК КП(б)У «Про заходи по виконанню постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР»³.

З врахуванням особливостей проведення ідейно-політичної роботи серед населення визволених районів було накреслено напрями, визначено засоби, форми і методи ідеологічного виховання студентської молоді, яка навчалася у вузах, відкритих у цих регіонах.

Для керівництва політичною роботою серед студентів вищих навчальних закладів при відділах пропаганди обкомів КП(б)У створювалися сектори вузів і науково-дослідної роботи, а у вузах відновлювалися посади секретарів первинних парторганізацій та звільнених комсоргів ЦК ВЛКСМ. Партійні органи постійно дбали про організаційне зміцнення вузівських партійних і комсомольських організацій.

Керуючись рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми і райкоми спрямовували діяльність вузівських парторганізацій на посилення виховної роботи серед студентів. Зокрема, 9 лютого 1944 р. Харківський обком КП(б)У прийняв постанову «Про політико-виховну роботу серед студентів вищих навчальних закладів Харкова»⁴. Виконуючи її, райкоми партії розробили конкретні рекомендації щодо поліпшення політичного виховання студентства, а партійні організації інститутів стали частіше проводити лекції та бесіди про керівну роль Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни, перемоги Червоної Армії, міжнародне становище Радянського Союзу, братерську дружбу народів СРСР тощо.

На засіданнях бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У також неодноразово обговорювалися питання ідейно-політичного виховання студентів, зокрема медичного інституту. 5 квітня 1944 р. воно прийняло постанову, в якій вказувалося, що для поліпшення політичного виховання молоді створено групу позаштатних лекторів. Вони мали систематично читати у вузах лекції і доповіді на політичні теми⁵.

Партійні організації приділяли особливу увагу виховній роботі серед студентів вузів західних областей України, де гостро відчувалися наслідки фашистської окупації. Населення цих областей лише напередодні війни влилося в братню сім'ю народів СРСР і за такий короткий час там не вдалося завершити соціалістичні перетворення, перебудувати свідомість народних мас, ліквідувати залишки експлуататорських класів. Під час тимчасової окупації гітлерівці і українські буржуазні націоналісти постійно зводили наклепи на радянську дійсність, Комуністичну партію та її політику, тероризували населення. Тому ЦК ВКП(б) запропонував партійним організаціям західних областей широко розгорнути роботу, спрямовану на викриття вимислів буржуазно-

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980, т. 6, с. 108—114; Савельев В., Саввин В. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. М., 1974, с. 227.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. т. 6, с. 126—131; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975, т. 3, с. 257.

⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 644, арк. 69—73.

⁵ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 98, арк. 17.

націоналістичної пропаганди. При цьому велика увага приділялася поліпшенню марксистсько-ленінського виховання інтелігенції, зокрема молоді. Саме цій меті було підпорядковане рішення бюро Чернівецького обкому КП(б)У від 13 грудня 1944 р. «Про стан політико-виховної роботи серед студентів Чернівецького державного університету»⁶.

Питання організації політичного виховання студентів ґрунтовно обговорювалися на нарадах та семінарах ректорів і секретарів парторганізацій інститутів, які проводили обкоми і міськкоми партії, на загальноміських нарадах і активах працівників вищих навчальних закладів, що відбулися в травні—листопаді 1944 р. в Києві, Одесі та інших містах республіки, а також на республіканській нараді, організованій у лютому 1945 р. відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. В прийнятих ними рішеннях зверталась увага на необхідність посилення керівництва вузівськими партійними організаціями, створення груп позаштатних лекторів, регулярного проведення в академічних групах та на факультетах політінформацій, щоб оперативно знайомити студентів з становищем на фронтах, ширшого залучення до цієї роботи комсомольців. Виховна робота у вузах підпорядковувалася завданням підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

У 1944—1945 рр. ЦК ВКП(б) на основі перевірок і глибокого вивчення стану масово-політичної та ідеологічної роботи деяких парторганізацій прийняв ряд постанов: «Про організацію науково-освітньої пропаганди», «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації», «Про стан і заходи поліпшення агітаційно-пропагандистської роботи в Башкирській партійній організації»⁷. У цих документах накреслено програму діяльності парторганізацій у справі виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Важлива роль в ідейному загартуванні студентської молоді належала кафедрам суспільних наук. Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що ідейно-політичний напрям лекцій визначається «цілком і виключно *складом лекторів*»⁸, парторганізації багато зробили для поповнення кафедр висококваліфікованими викладачами.

Велике значення для підвищення ролі суспільних наук у комуністичному вихованні студентів мала постанова ЦК ВКП(б) «Про недоліки у викладанні основ марксизму-ленізму в Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського» (1945 р.)⁹, в якій було поставлено завдання підвищити теоретичний рівень лекційних курсів, семінарських занять, ґрунтовної критики буржуазної ідеології, переконливого показу переваг соціалістичного ладу над капіталістичним.

Обласні й міські комітети партії вживали заходів для поповнення кадрів суспільствознавців: було взято на облік і працевлаштовано викладачів, які раніше працювали у вузах, а для їх прискореної підготовки відкрито короткотермінові курси при Московському університеті та Харківській республіканській партійній школі. Вже у 1945 р. у вузи України було направлено 69 чол., які закінчили тримісячні курси по підготовці викладачів основ марксизму-ленізму та політекономії, і 12 чол., які закінчили шестимісячні курси¹⁰.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обласних та міських комітетів партії про поліпшення викладання суспільних наук, завідуючі кафедрами посилили контроль за якістю лекцій та практичних

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1885, арк. 7—8.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 6, с. 115—125, 132—136.

⁸ Ленін В. І. Учня капрійської школи.— Повне збір. творів, т. 47, с. 189.

⁹ Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). М., 1947, с. 484—486.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 2389, арк. 101—102.

занять, більше уваги стали приділяти методичній роботі кафедр. Результати перевірки партійними організаціями рівня викладання суспільних наук у вузах республіки показали, що під час читання лекцій і проведення семінарських занять викладачі переконливо викривали людиноненависницьку суть фашистської ідеології, піддавали аргументованій науковій критиці ідеалістичні системи релігійних фанатиків, роз'яснювали основні положення діалектичного та історичного матеріалізму, виховували у слухачів почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Постійна цілеспрямована робота працівників кафедр суспільних наук мала велике значення для опанування студентською молоддю марксистсько-ленінської теорії. Про це свідчила висока активність студентів на семінарських заняттях і результати екзамєнів.

В ідейному загартуванні вузівської молоді важлива роль належала Ленінському комсомолу — школі комуністичного виховання підрастаючого покоління. 20 лютого 1943 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову «Про відновлення і роботу комсомольських організацій у районах Української РСР, визволених від німецьких загарбників»¹¹, яка стосувалася й комсомольських організацій вузів. Протягом 1943—1945 рр. обкоми, міськкоми КП(б)У і первинні парторганізації, ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ постійно тримали в полі зору питання поліпшення виховної роботи вузівського комсомолу, вживали заходів для посилення в ньому партійного про шарку. Позитивний досвід роботи в цьому напрямі нагромадило партбюро Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. За його ініціативою до складу вузівського комітету ЛКСМУ було обрано кількох молодих комуністів. Члени партбюро регулярно відвідували засідання комітету ЛКСМУ і комсомольські збори, систематично заслуховували звіти секретаря комітету комсомолу на партбюро і партійних зборах. Парторги допомогли провести організаційне оформлення факультетських комсомольських організацій¹².

Для зміцнення комсомольських організацій та посилення їх впливу на студентську молодь важливе значення мали правильний добір і затвердження звільнених комсоргів ЦК ВЛКСМ, висування до складу комітетів комсомолу політично грамотних, ініціативних студентів, відмінників навчання, учасників Великої Вітчизняної війни, які користувалися авторитетом у колективах. Зокрема, в 1944/45 навчальному році у Чернівецькому державному університеті з п'яти іменних стипендіатів чотири було обрано до складу комітету¹³. Секретарем комітету комсомолу Миколаївського кораблебудівного інституту був відмінник навчання, учасник Великої Вітчизняної війни комуніст Є. Богданов, секретарями бюро кораблебудівного, машинобудівного факультетів, членами профкому — також комуністи, фронтовики А. Самсонов, М. Масюков, Є. Алексєєв¹⁴.

У роботі по політичному вихованню молоді комсомольські організації керувалися рішенням грудневого (1944 р.) Пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи по поліпшенню роботи комсомольських організацій у вищих навчальних закладах», в якому зазначалося, що одним із завдань було «посилення ідейно-політичної роботи серед студентства, виховання студентської молоді у дусі безмежної відданості Батьківщині, більшовицькій партії»¹⁵, а також постановою XIII Пленуму ЦК ВЛКСМ (січень 1945 р.) «Про поліпшення політико-виховної роботи комсомольських організацій серед молоді», який зобов'язав комсомольські орга-

¹¹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. К., 1968, с. 404.

¹² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 158, оп. 1, спр. 2, арк. 91.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 17, арк. 45.

¹⁴ Миколаївський обласний державний архів, ф. Р-3792, оп. 1, спр. 102, арк. 17.

¹⁵ Комсомол и высшая школа. М., 1968, с. 97.

нізації посилити ідейно-політичну діяльність серед студентства, залучати до цього представників інтелігенції¹⁶.

Вже у перші дні занять у вузах було створено комсомольський актив, через який проводилася робота серед студентської молоді. Члени факультетських бюро і комітетів комсомолу навчалися в школах комсомольського активу. Керували цими школами і читали в них лекції викладачі вузів. На початок 1945 р. у вузах України було створено 139 таких шкіл, в яких навчалася більш як 6 тис. чол.¹⁷

Для проведення агітаційно-масової роботи парторганізації створювали у всіх вузах агітколективи, які очолювали переважно викладачі кафедр суспільних наук. Одним з основних видів такої діяльності були щотижневі політогляди. Вони присвячувалися міжнародному становищу, ходу воєнних дій на фронтах, певним історичним подіям тощо. Щодня в академічних групах комсомольці-агітатори знайомили своїх колег із зведеннями Радінформбюро, найважливішими рішеннями партії й уряду. Дійовою формою політичного виховання студентів були також «карти воєнних дій», біля яких проводилися лекції про становище на фронтах. Парторганізації та комітети комсомолу проводили для молодих агітаторів інструктивно-методичні семінари, де накреслювалися плани і тематика бесід з студентами.

Активними провідниками ідей партії у вузівських колективах були студенти — учасники Великої Вітчизняної війни. Фронтвики завжди являли приклад дисциплінованості, наполегливості у долатті труднощів, серйозного ставлення до оволодіння знаннями. Тільки в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка у 1945 р. навчалася 150 учасників Великої Вітчизняної війни, тобто понад 7% усіх студентів¹⁸. Серед зарахованих у вузи України в 1945/46 навчальному році було 9200 фронтників¹⁹.

Масова політико-виховна робота проводилася в основному шляхом організації політінформацій, лекцій, бесід, теоретичних конференцій. Зокрема, лише за 5 місяців 1945 р. для студентів Харківського університету було організовано більш як 900 лекцій, бесід і доповідей²⁰. Крім того, парторганізації створювали постійні лекторії, на яких діячі науки, техніки і культури читали для студентів науково-популярні лекції. Такі лекторії успішно працювали в Київському, Харківському та Одеському університетах.

Багато уваги приділялося вихованню майбутніх спеціалістів у дусі радянського патріотизму, дружби народів СРСР і пролетарського інтернаціоналізму. Цій меті значною мірою сприяла робота створених у багатьох вузах гуртків для вивчення історії Великої Вітчизняної війни. Систематично проходили теоретичні конференції, диспути, вечори, присвячені ювілейним і пам'ятним датам, що сприяли розширенню їх світогляду, зростанню інтересу до вивчення суспільних наук.

Пропаганда ідей радянського патріотизму тісно пов'язувалася з поширенням ідей основоположника Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна. У квітні 1945 р. в країні було урочисто відзначено 75-річчя з дня народження В. І. Леніна. З нагоди цього ювілею у вузах було організовано наукові конференції, сесії, прочитано лекції і доповіді. В травні 1945 р. у Харківському державному університеті з великим успіхом пройшла теоретична конференція на тему «Марксистсько-ленінське вчення про мораль». Особливий інтерес у студентів викликали доповіді «Про національну гордість і дружбу народів»,

¹⁶ Постанови пленумів ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. К., 1946, с. 17.

¹⁷ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 99, арк. 71.

¹⁸ Молодь України, 1945, 24 лют.

¹⁹ Зубань О. К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1962). Львів, 1967, с. 166.

²⁰ Правда України, 1945, 1 авг.

«СРСР — країна справжньої свободи совісті», «Про виховання волі», «Про героїзм і мужність». У їх обговоренні взяло участь близько 200 чол.²¹

У досліджуваний період партійні організації використовували різні форми політико-масової роботи. Зокрема, великою популярністю у студентському середовищі користувалися «комсомольські середки», «клуби вихідного дня», вечори запитань і відповідей, на які запрошували письменників, композиторів, художників, учених. Правління клубу Харківського медичного інституту організувало зустрічі з письменниками-орденоносцями Володимиром Владком і Олексієм Полторацьким. Гостями студентів Львівської консерваторії і державного університету були Максим Рильський, Андрій Головка, Петро Панч, Андрій Малишко, Леонід Смілянський, Володимир Сосюра²². Широко практикувалися у вузах зустрічі з Героями Радянського Союзу, учасниками Великої Вітчизняної війни, підпільниками. Студенти збирали матеріали про ратні подвиги випускників своїх вузів.

Кращі студенти входили до складу лекторських груп парткомів, а також міськомів і райкомів ЛКСМУ, груп доповідачів при комітетах комсомолу. Під час жнив вони читали лекції і проводили бесіди в колгоспах і радгоспах. Так, влітку 1945 р. з цією метою з Харкова виїхало більш як 300 студентів, з Києва — понад 200²³. У селах Дніпропетровської області майбутні спеціалісти прочитали 364 лекції, на яких були присутні більш як 18 тис. чол.²⁴ Частими гостями трудівників села були студентські агітбригади. У червні 1945 р. з Харкова в колгоспи області виїжджали 20 таких бригад. Тільки члени агітбригади Харківського інженерно-будівельного інституту побували в 12 сільгоспартілях Вовчанського району²⁵. Шефська допомога вузівського комсомолу трудівникам ланів не обмежувалася культурно-освітньою роботою. В період літніх канікул студенти брали активну участь у збиранні врожаю.

Таким чином, основними напрямками ідейно-політичної діяльності партійних організацій вищих навчальних закладів України у досліджуваній період були формування у студентів комуністичного світогляду, виховання у молоді якостей, притаманних радянській людині—справжньому патріоту та інтернаціоналісту. Глибоке вивчення суспільних наук, повсякденне роз'яснення рішень партії і уряду, виховання на прикладах героїчної боротьби радянського народу проти фашистських загарбників, активне залучення студентської молоді до участі у суспільно-політичному житті країни — все це було підпорядковано одній меті — підготовці висококваліфікованих, ідейно переконаних спеціалістів, здатних творчо розв'язувати складні завдання відбудови і дальшого розвитку народного господарства Радянського Союзу.

²¹ Там же.

²² Молодь України, 1945, 25 трав.; Правда України, 1945, 30 янв.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1467, арк. 3—4.

²⁴ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 97, арк. 247.

²⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 14, оп. 1, спр. 204, арк. 10.

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ В ПОДАННІ ДОПОМОГИ ФРОНТУ (1941—1945 рр.)

А. С. ПІДДУБНИЙ (Красноармійськ)

Велика Вітчизняна війна стала суворим випробуванням міцності не тільки нашого суспільного і державного ладу, а й духовних сил усього радянського народу. З перших її днів творча інтелігенція краї-

ни перебувала в лавах борців проти фашистських загарбників. «Високе визнання народу, — наголошується в постанові Центрального Комітету КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — заслужили в роки війни діячі радянської культури — письменники, поети, композитори, артисти, художники, працівники кіно, журналісти. Своїми творами вони виховували полум'яний патріотизм і мужність радянських людей»¹. Заклик партії «Все для фронту! Все для перемоги!» став суттю життя і діяльності кожного радянського письменника, композитора, художника, артиста. «Я хочу захищати Вітчизну, — писав Я. Галан, — я хочу взяти зброю і воювати, я не можу жити на одному світі з фашизмом — або він, або я!»². На другий же день війни Л. Первомайський подав заяву з проханням прийняти його у члени ВКП(б). «В дні великих випробувань, перед якими стала наша соціалістична Батьківщина, — писав він у ній, — я хочу віддати всі свої сили для боротьби за справу партії Леніна, за справу комунізму»³.

Згідно з вимогами воєнного часу Комуністична партія перебудувала організаторську та ідейно-виховну роботу, підпорядковувала справі боротьби проти ворога всі засоби ідейного й духовного впливу на трудящих — масову агітацію та пропаганду, літературу і мистецтво. В Управлінні пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) було створено нові відділи: пропагандистських груп, художньої літератури, кінематографії, радіомовлення і радіофікації, мистецтв. На них покладалося повсякденне керівництво ідеологічною роботою на фронті і в тилу⁴. Перед працівниками літератури і мистецтва, зокрема, було поставлено завдання — «відобразити велич історичних наших днів у творах, гідних героїв і героїзму Вітчизняної війни»⁵.

Загальний напрям діяльності творчих працівників республіки було визначено на мітингу інтелігенції Києва 27 червня 1941 р. Його відкрив О. Корнійчук. «Всі знання, — заявив він, — а якщо потрібно, то й життя, ми, представники інтелігенції, покладемо на вівтар священної Вітчизняної війни, що зітре з лиця нашої планети середньовічних варварів, яких зневажає все людство»⁶. З полум'яними закликами виступили на мітингу поети М. Бажан та М. Рильський, артисти З. Гайдай та К. Хохлов, композитори К. Данькевич і Л. Ревуцький.

Колективною клятвою на вірність Вітчизні, народові, партії був лист українських радянських письменників, прийнятий на мітингу членів СПУ 3 липня 1941 р. «Слово радянського письменника, — наголошувалося, зокрема, в ньому, — це бомба і прапор, це багнет, спрямований у чорне серце ворога. Не лише словом, а й зброєю ми захищаємо свою землю до останньої краплі крові. В рядах героїчної Червоної Армії, в дружинах народного ополчення, під всеперемагаючими стягами Леніна йдемо ми, радянські письменники України, в рішучий бій»⁷. У діючій армії перебувало дві третини складу СПУ, зокрема, А. Головка, Л. Дмитерко, А. Малишко, С. Складенко, В. Собко, М. Рудь та багато-багато інших. Не чекаючи повісток, як і письменники Москви, Ленінграда, Мінська, інших міст країни, вони приходили в військкомати, на пункти формування підрозділів народного ополчення і ставали рядовими бійцями і командирами, політпрацівниками і військовими кореспондентами. Оцінюючи подвиг письменників у роки війни, Маршал Радянського Союзу В. І. Чуйков писав: «Своєю натхненною творчістю пись-

¹ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

² Смоліч Ю. К. Мої сучасники: Літературно-портретні нариси. — К., 1978, с. 58.

³ Пролет. правда, 1941, 24 черв.

⁴ Дня: Партія и армия. — М., 1980, с. 219.

⁵ Правда, 1941, 26 дек.

⁶ Большевик. знамя, 1941, 28 люта.

⁷ Літ. газ., 1941, 4 лип.

менники-патріоти, безпосередні учасники ратних справ, підносили бойовий дух воїнів, а коли цього вимагала обстановка, пектуючи смертельною небезпекою, виявляли справжні взірці особистої відваги й мужності»⁸.

Діяльність майстрів літератури і мистецтва перебувала протягом усієї війни в центрі уваги ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і міськомів партії, які націлювали партійні організації творчих спілок на пошуки найбільш дієвих форм художнього відтворення дійсності. Мобілізувати народ на розгром ворога, розкрити характер Великої Вітчизняної війни, показати звирячу суть фашизму, возвеличити героїзм захисників соціалістичної Вітчизни — ці вимоги партії лягли в основу перебудови ідейно-політичної роботи колективів творчих спілок України. Вони відповідали вказівкам В. І. Леніна про те, що «...усвідомлення масами цілей і причин війни має величезне значення і забезпечує перемогу»⁹.

В умовах війни докорінно змінилися зміст, форми й методи ідейно-політичної роботи, яку було перенесено безпосередньо на призовні пункти, у військові частини, в госпіталі. Деякою мірою вона ускладнювалася евакуацією творчих спілок і організацій у східні райони країни. Так, на початок жовтня 1941 р. тільки до Уфи було евакуйовано понад 300 членів спілок письменників, художників, композиторів¹⁰. Однак ці заходи допомогли не тільки зберегти основні творчі сили українського народу, а й сприяти розвитку літератури і мистецтва у тих республіках, куди вони прибули. В нових умовах творчі спілки й організації в найстисліші строки налагоджували роботу.

Особливо велике значення мала моральна підтримка бійців, усіх трудящих у період тимчасових невдач Червоної Армії. Життєво важливо було вселити в них впевненість у нашій остаточній перемозі. З перших днів війни пристрасно й мужньо лунали голоси письменників і поетів усіх народів багатонаціональної Вітчизни, у тому числі М. Шолохова, О. Фадєєва, І. Еренбурга, М. Бажана, К. Симонова, О. Толстого, В. Лациса, Я. Коласа, М. Танка, М. Шагінян, Ю. Яновського та інших.

Література була активним помічником партії в ідейно-виховній роботі. На розв'язання бойових творчих завдань була спрямована діяльність Спілки письменників України та її партійної організації. «Писати! Писати більше і краще! — відзначалося в газеті «Література і мистецтво» (орган СПУ), — писати так, щоб твоє слово допомагало фронту й тилу. Ось що стало вимогою партійної організації в усіх її заходах... Парторганізація дбає не тільки про тематику творів, вона хоче, щоб активність письменника, актуальність його творів були органічно пов'язані з високою художністю книги»¹¹. Таку ж мету ставили перед собою місцеві письменницькі організації. Ворошиловградські письменники, наприклад, вважали завданням кожного журналіста — «держати гостро відточеною зброю, щоб кожна стаття, думка, кожне слово стріляло по фашизму і вливало сили, енергію, запал на боротьбу...»¹². Група харківських письменників, у тому числі М. Ледянко, О. Полторацький, М. Трублаїні, А. Шмигельський, Ю. Шовкопляс та ін., відмовилися від евакуації в тил і залишилися виконувати на місцях завдан-

⁸ 22 червня — 9 травня: Письменники України у Великій Вітчизняній. — К., 1980, с. 5.

⁹ Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції. — Повне збір. творів, т. 41, с. 113.

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — К., 1975, т. 1, с. 274.

¹¹ Література і мистецтво, 1942, 31 берез.

¹² Партійний Архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 70, спр. 41, арк. 25—26.

Зустрічі письменників з бійцями взаємно збагачували їх. Літератори розповідали про свою роботу, творчі плани, відповідали на запитання. Бійці та командири знайомили письменників з фактами героїзму і мужності на фронті. Особливо велике значення мали такі зустрічі для молоді. Переконалим свідченням величезного ідейного впливу, що його справляла література на широкі маси читачів, можуть бути їх численні листи з враженнями про прочитані твори. «Дякуємо вам, товариші письменники і поети, за твори, які вчать нас ще сильніше ненавидіти ворога, ще міцніше любити свою Батьківщину, — писав сержант М. Панасенко. — В успішних ділах нашого підрозділу є ваша частка, товариші»¹⁵.

Спілка письменників України видавала в роки війни серію популярних книжок «Фронт і тил», збірники: ілюстрований — «Україна бореться» та сатиричний — «Грізний сміх» тощо. ЦК КП(б)У і уряд республіки постійно дбали про пресу та налагодження роботи видавництва. У столиці Башкирської АРСР Уфі, де з осені 1941 р. почали працювати Академія наук УРСР та СПУ, виходили газета «Література і мистецтво» (редактор І. Кочерга) та журнал «Українська література» (редактор Ю. Яновський). Протягом усіх років війни переважно у Москві випускав літературу Укрвидав при ЦК КП(б)У. З 1943 р. у

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5374, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

¹⁴ Література і мистецтво, 1942, 15 лип.

¹⁵ Цит. за: Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах.— К., 1977, т. 7, с. 245.

¹⁶ Див.: Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— К., 1977, с. 111.

¹⁷ Література і мистецтво, 1942, 31 берез.

¹⁸ Див.: Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немайты В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— К., 1980, с. 100.

радянському тилу виходили журнали «Перець» та «Україна» (редактор Ю. Смолич)¹⁹.

Підсумки видавничої діяльності в досліджуваній період були дуже вагомими: лише до кінця 1941 р. (з початку війни) було випущено близько 120 різного обсягу книжок спеціально для фронту. У видавництві Спілки письменників України в Уфі у 1942—1944 рр. побачили світ поетичні, прозові, драматичні твори майже всіх письменників України — фронтовиків і тих, що працювали в тилу. Перу багатьох з них належало по кілька збірок поезії, нарисів, оповідань²⁰.

Великий вклад українських літераторів у справу боротьби проти фашистських загарбників і наближення перемоги було відзначено на розширеному засіданні Президії Спілки письменників СРСР в січні 1942 р. Це послужило для них поштовхом, щоб надалі працювати «ще одностайніше, ще краще, ще енергійніше»²¹.

Твори письменників і поетів України з самого початку війни пройняті високим патріотичним пафосом. З небувалою художньою силою у кращих їхніх віршах, статтях, нарисах та оповіданнях постають образи Батьківщини, воюючого народу і звучить безмежна віра в перемогу. В річницю Вітчизняної війни поет В. Сосюра написав вірш «Вже рік минув», кожний рядок якого — свідчення впевненості у неминуче визволення:

«О земле рідна, земле України,
Ти скоро станеш вільною навик!»²².

З липня 1941 р. почала виходити великими тиражами газета «За Радянську Україну!», яка систематично доставлялась партизанам та населенню тимчасово загарбаної ворогом території. Відповідальним редактором газети був М. Бажан, до складу редколегії входили В. Василевська, А. Василько та О. Корнійчук, а її військовими кореспондентами працювали А. Малишко, А. Шиян, Ф. Гринько та О. Журахович. Спеціально для газети писали П. Тичина, М. Рильський та інші. Про безстрашність і героїзм фронтовиків розповідали в ній Іван Ле, П. Панч, М. Тарлов, Я. Качура, О. Десняк, П. Усенко, С. Голованівський, Л. Вишеславський, С. Гордєєв, В. Кондратенко²³. Матеріали газети несли радянським людям, що перебували у фашистському ярмі, слово партії, слово правди. Вони вселяли в їх серця віру у визволення, в перемогу Червоної Армії. «Через лінію фронту в кожне село і кожне місто долітає голос Батьківщини, голос правди, — відзначалося в одній з передових статей газети. — Він кличе наших людей бути стійкими, незламними і мужніми до кінця, він говорить про героїчну боротьбу Червоної Армії, про близький день розплати з ворогом»²⁴.

Великий загіг письменників України — військових кореспондентів — працював у центральних, республіканських і армійських газетах. Так, С. Борзенко був спецкором «Правди», С. Голованівський — «Красной Армии» — газети Південно-Західного й Воронежського та «За честь Батьківщини» — 4-го Українського фронтів, А. Голово — військовим кореспондентом Політуправління 1-го Українського фронту від газети «Комуніст», Я. Городської — кореспондентом «Красной Армии», Л. Дмитерко — «Знамя Родины» (18-ї армії), Я. Качура — кореспондентом радіомовлення, Іван Ле — спецкором «Известий», А. Малишко — «Красной Армии» і «За честь Батьківщини», І. Нехода — кореспондентом «Защитника Родины» — газети 9-ї армії Південного фронту та «Фронтовика» — 3-ї ударної армії Калінінського фронту,

¹⁹ Див.: На передових рубежах епохи, с. 37.

²⁰ Там же, с. 37—38.

²¹ Література і мистецтво, 1942, 12 лют.

²² За Радянську Україну!, 1942, 31 трав.

²³ За Радянську Україну!, 1942, 31 трав.

²⁴ Див.: На передових рубежах епохи, с. 29—30.

Л. Первомайський — військовим кореспондентом «Правды», В. Собко—кореспондентом газет «Защитник Родины» і «Советский боец»—5-ї ударної армії Сталінградського, 4-го і 3-го Українських та 1-го Білоруського фронтів, П. Усенко — військовим кореспондентом газети «Комуніст». Їх перо було не менш потрібним, ніж гвинтівка. Військові кореспонденти з честю виконували на фронті свій патріотичний обов'язок. В травні 1942 р. в період тяжких боїв з фашистськими загарбниками в передовій статті газети «Правда» відзначалося: «Хай гучніше звучить більшовицьке слово, яке закликає радянський народ на боротьбу і на труд, щоб без промаху нищили радянські воїни фашистську погань, щоб більше вироблялося зброї для фронту, щоб ще яскравіше палав у серцях радянських людей патріотичний вогонь ненависті до ворога і любові до Батьківщини»²⁵.

В 1944 р. найбільшим тиражем (5 млн. 777 тис. примірників) і найбільшою кількістю назв (119) виходила масово-політична література²⁶. Це свідчило про величезну ідейно-виховну роботу, яку проводили радянські письменники. Ще ніколи воюючий народ не відчував такого постійного бажання чути слово майстрів пера, і ще ніколи вони не допомагали так одноставно і так мужньо народу-воїну. «Війна може зробити людей жорстокими, — писав відомий прозаїк Д. Косарик, — але радянських бійців рятує від цього їх велична мета, політичне виховання і культурне життя фронту»²⁷.

Українські поети, прозаїки, драматурги разом з усіма радянськими літераторами віддавали свій талант і сили в ім'я перемоги. Вони були там, куди направляла їх партія, де їхня праця була необхідною і потрібною. «Прошу направити мене в один з великих партизанських загонів, — писав у своїй заяві в ЦК КП(б)У письменник М. Шеремет, — куди знайде за потрібне партія. Необхідно поглибити свої знання і досвід для роботи над творами»²⁸.

У 1942—1943 рр. М. Шеремет знаходився в партизанському з'єднанні двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, де працював членом редколегії і заступником редактора підпільної газети «Радянська Україна»²⁹. Відповідальні партійні доручення виконували в загонах партизанів відомі письменники і початківці Я. Баш, П. Воронько, А. Шиян, Я. Стецюк, О. Палажченко, Г. Тютюнник та багато інших.

Значною подією не лише в літературному, а й у суспільно-політичному житті Радянської країни стала п'єса О. Корнійчука «Фронт». Про важливість і актуальність цього твору свідчить, наприклад, те, що його одразу ж було вміщено в головному друкованому органі ЦК ВКП(б) — газеті «Правда» (24—27 серпня 1942 р.). Вже 5 листопада відбулася прем'єра спектаклю за п'єсою спочатку в Малому театрі у Москві, а 10 листопада — в МХАТ ім. Горького, а також у багатьох інших театрах країни. В тому ж 1942 р. п'єсу було випущено масовим тиражем чотирма видавництвами («Воениздатом», «Искусством», Укрвидавом при ЦК КП(б)У, видавництвом Спілки радянських письменників України)³⁰. Таким чином, вона одразу стала відома не лише театральній публіці, а майже всьому населенню країни. П'єсу високо оцінила газета «Правда». «Сила нового твору Олександра Корнійчука, джерело його успіху у читачів, — підкреслювалося, зокрема, в її статті, — в правдивості і життєвості художніх образів, в сміливості і чесності зо-

²⁵ Правда, 1942, 5 мая.

²⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы.— К., 1980, т. 3, с. 415.

²⁷ Література і мистецтво, 1942, 30 верес.

²⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 44, арк. 28.

²⁹ Див.: 22 червня—9 травня: Письменники України у Великій Вітчизняній, с. 359—360.

³⁰ Театральна культура: Збірник.— К., 1970, № 5, с. 157.

браження. В п'єсі піднято найважливіші питання, які хвилюють кожного радянського патріота, — про успіхи і невдачі Червоної Армії. ...П'єса Корнійчука з'явилася вчасно»³¹.

Появу «Фронту» гаряче вітали і радянські письменники. «Це твір, — говорив, зокрема, М. Рильський, — що своєю майстерністю, винятковою актуальністю, силою глибокого аналізу і реалізму, а разом з тим своїм полум'яним патріотизмом і переконливою вірою в кінцеву перемогу правого діла, — як у житті героїв драми, так і в житті нашої Вітчизни — служить великій справі наближення цієї перемоги»³². Високо оцінив твір О. Корнійчука також видатний російський радянський драматург М. Погодін. Він поставив її в один ряд з такими п'єсами, як «Русские люди» К. Симонова та «Нашествие» Л. Леонова³³.

Ефективною формою діяльності українських літераторів у роки війни була їх робота на радіо. Одним з перших по Українському радіо виступив письменник і кінорежисер О. Довженко. Його виступ, який прозвучав 28 червня 1941 р., був пройнятий духом непримиренної боротьби проти ненависного ворога. «До зброї, Радянська Україно!, — закликав він. — Розправляйте свої могутні крила, богунці, боженківці, пархоменківці — один одного краший, один одного сильніший, щоб передавалась слава наших бійців від роду до роду довгі віки. До боротьби, дорогі мої брати-співвітчизники, за честь, за свободу! До зброї! До самовідданості!»³⁴.

Український радіокомітет організував серію спеціальних передач, присвячених героїзму бійців і командирів Червоної Армії та Військово-Морського Флоту на фронтах Вітчизняної війни. Перша передача відбулася вже наприкінці липня 1941 р. В ній взяли участь поет-орденоносець А. Малишко, письменники С. Воскресенко та А. Шиян. Згодом до програми радіопередач було включено спеціальний розділ «Щоденник письменника»³⁵. Особливою популярністю у слухачів користувалися літературні передачі, в яких брала участь велика кількість прозаїків та поетів, у тому числі М. Бажан, Іван Ле, А. Малишко, В. Сосюра, Ю. Яновський.

В листопаді 1941 р. почали роботу радіостанції: імені Т. Г. Шевченка — у Саратові та «Радянська Україна» — в Москві. У прифронтовій смузі з 1943 р. діяла пересувна радіостанція «Дніпро»³⁶. Крім того, для партизанів України виходив радіожурнал «Сатиричний залп», у якому з успіхом працював письменник Д. Білоус³⁷. В Саратові, куди було евакуйовано групу української інтелігенції, розгорнула роботу радіостанція, на якій коментатором працював Я. Галан. З великим успіхом працювали на радіо також М. Нагнибіда, С. Олійник, П. Панч, В. Владко, Т. Масенко, О. Ющенко, Л. Юхвід, М. Пригара та інші.

Відповідальну ділянку роботи на радіо було доручено письменнику О. Копиленку. Він займався контрпропагандою. Протягом 1942 р. О. Копиленко написав збірку оповідань, а також понад 200 статей, памфлетів і фейлетонів, спрямованих проти геббельсівської пропаганди³⁸.

Мобілізації сил для боротьби з ворогом сприяла і матеріальна допомога українських літераторів. В 1942 р. письменники-комуністи висунули з ініціативою розпочати збір коштів на будівництво танкової

³¹ Правда, 1942, 29 верес.

³² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва Української РСР (далі — ЦДАМЛМ УРСР), ф. 590, оп. 1, спр. 7, арк. 117.

³³ Лит. газ., 1945, 22 мая.

³⁴ 22 червня — 9 травня: Письменники України у Великій Вітчизняній, с. 107.

³⁵ История второй мировой войны 1939—1945 гг. — М., 1976, т. 6, с. 202.

³⁶ История Украинской РСР, т. 7, с. 251.

³⁷ Килимник О. В. Писатели Советской Украины: Справочник. — К., 1960, с. 34.

³⁸ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 7, арк. 19.

колони «Українське мистецтво». Творчі спілки й організації палко підтримали цю пропозицію і вже на квітень 1942 р. від них надійшло понад 200 тис. крб.³⁹ Масовими були й індивідуальні внески. Так, у лютому 1943 р. О. Корнійчук вніс 100 тис. крб. — всю Державну премію СРСР, П. Тичина — 25 тис., Натан Рибак — 11,5 тис., М. Рильський — 10 тис. крб.⁴⁰ Крім того, з великим піднесенням письменники та поети підписувалися на військові позики. Мільйони карбованців було зібрано також за рахунок проведення позапланових спектаклів і концертів, а також грошово-речових лотерей.

Проблеми розвитку радянської літератури в умовах війни, її внеску в справу захисту Батьківщини, завдань літературної критики постійно перебували в полі зору партії. З цих питань ЦК ВКП(б) прийняв ряд постанов. Зокрема, в постанові про літературно-художні журнали (грудень 1943 р.) йшлося про необхідність підвищення ідейно-художнього рівня літературних творів. В інших постановях Центральний Комітет зобов'язував партійні органи посилити марксистсько-ленінське виховання письменників та працівників мистецтв, добиватися високої ідейності та ленінської партійності в художній творчості. Відділи художньої літератури і мистецтв Управління пропаганди та агітації ЦК партії постійно вникали в діяльність творчих організацій, націлювали їх на розробку актуальних воєнно-патріотичних тем⁴¹.

Велику увагу до творчості письменників виявляли керівники Комуністичної партії і уряду республіки. До Уфи приїздили Голова Президії Верховної Ради М. С. Гречуха, секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин, заступник голови Раднаркому республіки М. П. Бажан. Допомога, яку подавали партія і уряд, «зігріла та підбадьорила людей», — писав у зв'язку з цим М. П. Бажан⁴².

Несучи в маси партійне слово, літератори України в роки суворих випробувань, що випали на долю радянського народу, прагнули бути в рядах партії Леніна. В 1941—1945 рр. комуністами стали С. Борзенко, В. Василевська, П. Вершигора, П. Воронько, С. Голованівський, Л. Дмитерко, Д. Косарик, А. Малишко, І. Нехода, М. Рильський, С. Скляренко, П. Тичина та багато інших. Всього до лав ВКП(б) було прийнято понад 150 українських письменників, поетів, драматургів. Це ще одне свідчення глибокої відданості радянських письменників ідеалам партії, на захист яких вони твердо поставили в роки війни своє слово, своє життя.

Радянська література виконала свій обов'язок перед народом, перед партією, хоч це коштувало їй величезних жертв. 417 письменників загинули смертю хоробрих, серед них—О. Десняк, Я. Качура, К. Герасименко, М. Трублаїні, Д. Каневський, М. Шпак та інші⁴³.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили ратні подвиги і патхненню працю літераторів. Указом Президії Верховної Ради СРСР групу українських письменників у 1943 р. було нагороджено бойовими орденами⁴⁴. Загалом понад 600 літераторів країни удостоїлися орденів і медалей Радянського Союзу, а 21 з них присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, в тому числі С. Борзенку, П. Вершигорі, Ю. Збанацькому, І. Рачаді (Зайцеву).

Коли війна наближалася до переможного кінця, перед письменниками поставали нові, не менш відповідальні завдання. Їх було сформульо-

³⁹ Советская Украина, 1942, 23 апр.

⁴⁰ Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 2, с. 155.

⁴¹ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 420—422.

⁴² Цит. за: Коваль М. В. Академія наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни.— Вісн. Акад. наук Української РСР, 1980, № 5, с. 57.

⁴³ Див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 2, с. 86.

⁴⁴ Литература и искусство, 1943, 18 сент.

вано у виступі відповідального секретаря СПУ І. Золотоверхого на загальних зборах письменників 2 квітня 1945 р.: «Треба возвеличити героїв нашої армії — бійців, офіцерів, генералів, полководців. Нам треба посправжньому оцінити велич радянського народу, його жінок, робітників, колгоспників, інтелігенції, всі духовно-моральні якості народу; відзначити долю кожної людини, від старого до малого в цій великій перемозі, могутність і силу радянського ладу, дружбу радянських народів, яка стала могутнім джерелом перемоги, що визначає природу радянського ладу»⁴⁵.

Виконуючи свій громадянський обов'язок, письменники відтворюють і нині героїку воєнних років, безсмертний подвиг народу. Головною діючою особою їх творів є радянська людина, вихована Комуністичною партією, людина безприкладної мужності і відваги. «Літератор, митець, — підкреслив у своїй промові на об'єднаному пленумі правління творчих спілок республіки 12 грудня 1984 р. член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — створить яскравий образ сучасності тільки тоді, коли він спиратиметься на знання глибинних процесів — економічних, соціальних, політичних, які відбуваються в нашому суспільстві, на усвідомлення своєї позиції в суспільному житті»⁴⁶.

⁴⁵ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 27, арк. 4.

⁴⁶ Рад. Україна, 1984, 13 груд.

Борці за щастя народу

І. О. ПАНКЕЄВА (Чернівці),

І. І. МИРНИЙ (Чернівці)

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ РЕВОЛЮЦІЇ

(До 90-річчя з дня народження
О. В. Панкеєва)

Вічну вдячність зберігають радянські люди про своїх кращих представників, які за велінням розуму і покликом серця боролись за повалення експлуаторського ладу і перемогу соціалізму. Серед них був вірний лєнінець, активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної рево-

люції, громадянської війни на Україні Олександр Васильович Панкеєв.

О. В. Панкеєв народився 12 лютого 1895 р. у м. Кривому Розі на Катеринославщині, в сім'ї земського вчителя. Його батько Василь Миколайович був людиною освіченою, дотримувався передових поглядів на суспільне життя. На квартирі Панкеєвих часто збиралися революційно настроєні представники інтелігенції для обговорення нових літературних творів, поточних подій у світі, країні, місті, про умови життя і праці робітників на місцевих рудниках, жорстоку їх експлуатацію іноземними і російськими капіталістами.

Середовище сім'ї, особисті спостереження за каторжною працею робітників у кар'єрах стали важливими передумовами формування революційних поглядів молодого Олександра Панкеєва.

Після закінчення початкової школи Олександр вступив до 1-ї Катеринославської чоловічої гімназії. Роки навчання (1905—1913) у цьому закладі співпали з роками першої народної революції епохи імперіалізму, реакції і нового революційного піднесення. Перед очима молодого гімназиста відбувалися революційні виступи трудящих міста, студентів. А з самою гімназією пов'язано виникнення в 90-ті роки одного з перших у Катеринославі марксистського гуртка, до складу якого входили деякі учні старших класів. Всі ці події закарбувалися в пам'яті Олександра, відіграли значну роль в його ідейно-моральній і психологічній підготовці як революціонера. Закінчивши із золотою медаллю курс гімназії у 1913 р., Олександр вступив до Московського університету на фізико-математичний факультет. Значний інтерес він проявив до суспільно-філософських наук, а знайомство з революційно настроєною студентською молоддю визначило його шлях революціонера¹.

З початком імперіалістичної війни посилились урядові репресії проти революційно настроєних мас, в тому числі і студентства. Юнаків відправляли в діючу армію, а ненадійних студентів — в інші учбові заклади. О. Панкеєва направили на навчання до Одеського Сергіївського артилерійського училища². Після піврічного навчання, в званні прапорщика Олександр одержав призначення до Виборзького гарнізону, якому відводилась особлива роль у захисті столиці Російської імперії — Петрограду від революційних виступів пролетаріату.

З перших днів служби у Виборзі О. В. Панкеєв повністю поділяв ідеї більшовиків, активно включився в революційну роботу. Він проявив себе талановитим агітатором, пропагандистом і організатором солдатських мас. На початку березня 1917 р. Олександр Васильович вступив до лав більшовицької партії. Згодом його обрали до складу місце-

¹ Центральний державний архів м. Москви. ф. 418, оп. 327, спр. 711, арк. 20.

² ЦДВІА, ф. 13128, оп. 4, спр. 81, арк. 16.

вого комітету РСДРП(б). Це був напружений час, коли більшовицькі організації Виборга, як і вся партія, вели боротьбу за маси, за більшовизацію Рад. О. В. Панкеев — у вирі цих революційних подій. Він ніс в солдатські маси ленінські ідеї боротьби за демократичний мир, за перехід усієї влади в руки Рад.

Перемога революції в Петрограді викликала широкий відгук серед солдатів Виборзького гарнізону. В ніч з 3 на 4 березня 1917 р. солдати гарнізону зайняли станцію, пошту, телеграф, захопили склади зброї, роззброїли поліцію, звільнили політичних в'язнів. О. В. Панкеев був у числі керівників цього революційного виступу³.

Трудящі й солдати Виборга святкували День Міжнародної солідарності трудящих — 1 травня. Виборзький комітет РСДРП(б) випустив з цієї нагоди листівку, звернуту до солдатів, матросів, трудящих з закликом розгорнути революційну боротьбу з капіталізмом, за соціалістичну революцію, за мир. Звернення більшовиків Виборга було співзвучне з ленінськими Квітневими тезами, схваленими VII Всеросійською конференцією РСДРП(б), що проходила в Петрограді 24—29 квітня 1917 р., у роботі якої брали участь і представники партійної організації Виборга.

Озброєна рішеннями Квітневої конференції РСДРП(б) Виборзька більшовицька організація розгорнула роботу в масах. За завданням партії О. В. Панкеев брав участь у пропаганді ленінських ідей серед солдатів гарнізону, зміцненні більшовицьких осередків, у військових частинах, виступав з статтями в пресі. Він був одним з ініціаторів створення газети «Знамя борьбы» — орган Виборзької воєнної організації РСДРП(б), перший номер якої вийшов 18 червня 1917 р. До складу редакції входили І. О. Акулов, І. Н. Половов і О. В. Панкеев. Газета значну частину своїх матеріалів публікувала українською, фінською і естонською мовами, вона поширювалась крім Фінляндії у військових гарнізонах Петрограду, Прибалтики. Газета висвітлювала життя солдатів і робітників, розповідала про події в країні. На Олександра Васильовича було покладено значну частину практичної роботи: організація кореспондентів, випуск газети, збір коштів (газета видавалась на гроші, зібрані солдатами і робітниками), літературна обробка матеріалів. Саме на цій ділянці роботи він проявив свої здібності пропагандиста ленінських ідей. О. В. Панкеев виступав і як автор статей. У статті «На поруки генералам» («Знамя борьбы», 1917, 5 июля), він гостро критикував міністрів Тимчасового уряду за їх політику, спрямовану на продовження імперіалістичної війни, їх лицемірство і обман трудящих псевдо-патріотичними закликами. Викривав генералів, які стали на захист інтересів Тимчасового уряду, поміщиків і капіталістів, що готують наступ проти революції.

Олександр Панкеев виступав з пристрасними революційними статтями також на сторінках у «Финляндских известиях», «Выборгском солдатском вестнике». В них він викривав антинародну політику Тимчасового буржуазного уряду, пропагував ідеї і лозунги більшовицької партії. Написані простою, дохідливою мовою ці матеріали допомагали солдатським масам правильно розібратися у складній політичній обстановці. Надійним помічником і працівником редакції була дружина О. В. Панкеева Віра Андріївна Упіт. Вона виконувала роботу коректора і літпрацівника.

Велика організаторська і публіцистична діяльність більшовиків, пропаганда й агітація проти антинародного Тимчасового уряду, угодовської політики меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій все більше позначались на політичному житті. У червні 1917 р. О. В. Панкеева

³ Ки у ру М. Х. Боевой резерв революционного Петрограда в 1917 году.— Петрозаводск, 1975, с. 9, 10.

обрали до складу виконкому Виборзької Ради робітничих і солдатських депутатів⁴.

Липневі події в Петрограді знаменували собою кінець двовладдя і перехід всієї повноти влади в країні до буржуазного Тимчасового уряду, а також початок репресій проти більшовиків, революційно настроєних робітників, солдатів, матросів. Більшовицька організація Виборга перейшла на напівлегальне становище. В газеті «Знамя борьбы» друкувалися статті з роз'ясненням і оцінкою подій, які відбувалися в Росії. На сторінках більшовицького органу виступав і О. В. Панкеев. Командування 42-го армійського корпусу вимагало від властей закрити газету, але уряд Керенського не пішов на це, боячись вибуху солдатських мас.

Реакційне офіцерство Виборзького гарнізону намагалось позбутися небажаного О. В. Панкеева-більшовика і відчислило його в резерв Двинського воєнного округу. Але Виборзька Рада робітничих і солдатських депутатів домоглася його повернення в гарнізон⁵.

Не дивлячись на тяжкі часи, ряди більшовиків продовжували поповнюватись. На кінець липня Виборзька партійна організація налічувала 750 членів⁶. Одним з керівників виборзьких більшовиків на той час був О. В. Панкеев⁷.

Визначений VI з'їздом РСДРП(б) курс партії на збройне повстання широко пропагувався на сторінках «Знамя борьбы», в агітаційній роботі більшовиків. У фондах Виборзького історичного музею зберігається ряд важливих документів, які свідчать про дійовість пропаганди більшовиків гарнізону, їх внесок у ліквідацію змови Корнілова. Так, у Виборгу ненависть до контрреволюції вилилась у стихійні дії. 29 серпня 11 офіцерів, особливо ненависних солдатам, було розстріляно і кинуте в воду. В газеті «Знамя борьбы» 11 вересня 1917 р. були надруковані з цього приводу редакційні статті «Хто винен?», «Самосуди недопустимі», у яких аналізувались причини стихійних виступів солдатів, осуджувались ці дії, підкреслювалось, що не самосудами можна добитися торжества справи робітників і селян, а згуртуванням навколо більшовицьких організацій, постійним їх зміцненням⁸⁻⁹.

Для організації боротьби з корніловщиною повсюдно створювалися військово-революційні комітети. 30 серпня ВРК був створений у Виборгу, до складу якого входив О. Панкеев¹⁰. Завдяки рішучим діям більшовиків змова корніловців була придушена. Зміцнилися Ради, зріс їх авторитет серед солдатів і широких мас трудящих, посилювався в них вплив більшовиків. На порядок денний партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!», який означав тепер заклик до збройного повстання, до боротьби за встановлення диктатури пролетаріату.

Готуючи збройне повстання, більшовицька партія відводить у своїх планах визначну роль гарнізону Виборга. У «Листі до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області» (жовтень 1917 р.), В. І. Ленін писав: «Справа в повстанні, яке **можє** і повинен вирішити Пітер, Москва, Гельсінгфорс, Кронштадт, Виборг і Ревель... Флот, Кронштадт, Виборг, Ревель можуть і повинні піти на Пітер, розгромити корніловські полки, підняти обидві столиці, повести масову агітацію за владу, яка негайно передає землю селянам і негайно пропонує мир, повалити уряд Керенського, створити цю владу»¹¹.

⁴ Державний орден Жовтневої революції музей Великої Жовтневої соціалістичної революції в Ленінграді. Архівна довідка № 206 від 27 лютого 1975 р.

⁵ Ленінградський обласний державний архів у Виборгу (далі — ЛОДАВ), ф. 526, оп. 1, спр. 3; арк. 215, 222; спр. 4, арк. 213, 262; спр. 25. арк. 2, 17—18, 49 зв.

⁶ Шестой съезд РСДРП (большевиков): Протоколы.— М., 1958, с. 322.

⁷ Там же. Ці дані наведені також в праці: Андреев А. М. Солдатские массы гарнизона русской армии в Октябрьской революции.— М., 1975, с. 62.

⁸⁻⁹ Див.: Виборг: Очерк-путеводитель.— Ленинград, 1980, с. 124.

¹⁰ Там же, с. 125.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 370.

Більшовики Виборга зробили все можливе, щоб ленінська настанова була втілена в життя. І коли прийшла телеграма «Вишліть Статут», що була умовним сигналом ЦК партії для відправки революційних військ до Петрограду, з Виборга у повсталу столицю вирушив загін піхотинців, артилеристів, кулеметників. О. В. Панкеев очолив один з цих загонів¹². В перших рядах пліч-о-пліч з моряками Кронштадту він штурмував Зимовий палац.

25 жовтня в Смольному на II Всеросійському з'їзді Рад брали участь і делегати Виборга: від Виборзької Ради — І. О. Акулов, від 42-го армійського корпусу — О. В. Панкеев¹³. З'їзд проголосив Радянську владу в Росії, прийняв історичні декрети про мир, про землю, створив уряд — Раду Народних Комісарів — на чолі з В. І. Леніним.

У Центральному Державному архіві Жовтневої революції зберігається документ про те, що делегат II Всеросійського з'їзду Рад О. В. Панкеев відряджається до Фінляндії для узгодження діяльності місцевих Рад з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом. Проте повернутися до Фінляндії негайно йому не довелося, — 28 жовтня він був направлений емісаром Петроградського Військово-революційного комітету в 7-му армію Південно-Західного фронту, яка вела бої з австро-угорськими та німецькими військами в районі Тернополя, Львова та інших міст. На час прибуття Панкеева армія займала позиції в районі Дністра і прикривала залізницю Проскурів—Кам'янець-Подільський¹⁴.

Олександр Васильович виступав на солдатських мітингах полків і частин, викривав антинародну політику буржуазної Центральної Ради, її зв'язки з контрреволюційними генералами, зокрема з Каледіним, зрадницьку роль петлюрівців, їх прагнення відірвати народ України від трудящих Росії, згубність для революції їх політики не підкорятись робітничо-селянському уряду — Раді Народних Комісарів, подавати підтримку білогвардійцям у боротьбі проти Радянської влади¹⁵.

В результаті агітаційно-пропагандистської роботи О. В. Панкеева в 223 полках було створено військово-революційний комітет, у деяких полках активізувалося братання на фронті, в окремих частинах заарештовували контрреволюційно настроєних офіцерів, обирали новий командний склад.

Виконавши доручення Петроградського ВРК, О. В. Панкеев повернувся до Петрограду. 25 листопада армійський комітет 42-го окремого армійського корпусу призначив нову, більшовицьку редакцію газети «Финляндские известия». До її складу ввійшов О. В. Панкеев¹⁶. У грудні в газеті було надруковано 5 його статей, в тому числі «Боротьба з Каледіним». В цій статті Олександр Васильович на конкретних фактах викривав наміри контрреволюційного генерала встановити воєнну диктатуру на Півдні країни, зібрати білих офіцерів для боротьби проти законного уряду Ради Народних Комісарів, реставрувати буржуазно-капіталістичні порядки в країні. Розповідаючи про боротьбу з Каледіним на Донбасі й в інших районах, він допоміг прозріти багатьом козакам. Боротьба з Каледіним, писав Панкеев, не є боротьбою проти козаків, як і боротьба проти Корнілова і Керенського не була боротьбою проти Росії. Стаття закликала козаків боротися з «вождем» козачих військ¹⁷. Він викривав буржуазне нутро націоналістичної Центральної ради на Україні.

¹² Державний орден Жовтневої революції музей Великої Жовтневої соціалістичної революції в Ленінграді. Архівна довідка № 206, від 27 лютого 1975 р.

¹³ Второй Всероссийский съезд Советов р.и.с.д.—М.—Л., 1928, с. 113, 131.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1236, оп. 1, спр. 79, арк. 129; ЦДВІА, ф. 1229—2133, спр. 657, арк. 10.

¹⁵ ЦДВІА, ф. 2309, оп. 1, спр. 363, арк. 147, 148.

¹⁶ Войсковые комитеты действующей армии. Март 1917 — март 1918 г.—М., 1982, с. 437—438.

¹⁷ Финляндские известия, № 116, 1917, 15 декаб.

О. В. Панкеев брав активну участь у громадянській війні на Україні. Революційна Військова Рада восени 1918 р. направила його в складі групи досвідчених партійних працівників для підпільної роботи в розпорядження Виконавчого бюро ЦК КП(б)У. Спочатку О. Панкеев був комісаром бронепоезда № 9, команда якого вела тяжкі бої з петлюрівськими, а потім кайзерівськими військами, які вели наступ на Полтаву. За проявлену мужність, відвагу, вміння керівництво бойовими діями команди бронепоезда Панкеева нагородили іменною зброєю¹⁸.

25 травня 1919 р. його призначили політичним комісаром бригади Особливого призначення, сформованої в Харкові, загальна кількість особового складу якого становила 2988 чол.¹⁹.

Про діяльність О. В. Панкеева також переконливо свідчить зведення в Політичне Управління Червоної Армії про становище частин військ Харківського гарнізону за станом на 18 червня 1919 р. В штабі й підрозділах Особливого призначення, зазначалось в документі, настрої і взаємини з командним складом хороші. Добре поставлена культурно-виховна робота²⁰.

У складі цієї бригади Олександр Василювичу довелося обороняти Харків від денікінських військ, ділити з товаришами гіркоту невдач і відступу з міста, бути в перших рядах бійців за визволення першої столиці Радянської України, звільненні республіки від білогвардійців, у знищенні банд. Здоров'я Олександра Василювича було підірване, він тяжко захворів і його демобілізували з армії і направили на викладацьку роботу в Харківську Центральну Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У. З організацію партійних шкіл в губерніях О. В. Панкеева, як умілого організатора і викладача, направили у Полтаву директором партшколи (нині там міська середня школа № 6).

У червні 1922 р. О. В. Панкеев був у відрядженні в селах губернії. Вночі у хату, де він зупинився, постукали. «Бандити!» — промайнула думка. Олександр миттю вихопив наган і вискочив через вікно в сад, почав відстрілюватись від бандитів і сховався в густих зарослях очерету. Олександр Василювич дістався до сусіднього села в тяжкому стані. Місцевий фельдшер привіз його у Полтаву непритомного²¹.

22 червня 1922 р. на 27 році обірвалось коротке, героїчне життя вірного лєнінця.

Пам'ять про О. В. Панкеева свято зберігає радянський народ. Його ім'ям названо одну з вулиць новобудов Кривого Рогу. На одному з перших будинків мікрорайону прикріплена меморіальна дошка, на якій викарбувано: «Эта улица носит имя нашего земляка, активного участника Великой социалистической революции в Петрограде, делегата II-го Всероссийского съезда Советов, участника гражданской войны на Украине Панкеева Александра Васильевича. 1895—1922».

¹⁸ ЦДАРА, ф. 11441, оп. 1, спр. 4, арк. 31.

¹⁹ ЦДАРА, ф. 25900, оп. 4, спр. 4, арк. 113.

²⁰ Там же.

²¹ Новохатько Л. Більшовницького гарту.—Зоря Полтавщини. 1978 р., 8 липня.

М. Д. ДИХАН (Одеса)
А. В. ХРИСТЕВ —
СОЛДАТ ТРЬОХ РЕВОЛЮЦІЙ

Син болгарського селянина Асен Васильович Христов міцно зв'язав свою долю з долею народів Молдавії, України та Росії. Все життя він віддав справі боротьби за торжество ідей марксизму-ленінізму.

А. В. Христов народився 22 травня (за новим стилем — 4 червня) 1884 р. у передмісті Софії в родині бідного селянина. Тяжкі умови життя, нелюдська праця стала причиною передчасної смерті батька — єдиного годувальника сім'ї. Мати А. Христева разом з дітьми змушена була переїхати до Болграда, де проживали її рідні. В 1895 р. вона померла. Четверо дітей залишилися сиротами.

Після закінчення початкової школи Асен Христов продовжує навчання у Болградській гімназії. Не маючи засобів до життя, він був змушений одночасно з цим працювати. Наприкінці 90-х років брат Асена Іван, студент юридичного факультету Московського університету, познайомив його з марксистською літературою. Він уперше почув імена К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова, В. Ульянова. Юнак зачитувався книжками представників демократичної російської літератури, передусім творами М. Г. Чернишевського.

Асен Христов, який в той час був учнем старших класів гімназії, більш серйозно, ніж раніше, зацікавився марксистською літературою, яку привозили в місто студенти. В 1904 р. А. Христов закінчує гімназію і стає студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету (м. Одеса).

Назрівали революційні події 1905 р. Сколихнулося демократично настроєне студентство країни. Асен Христов прилучається до їх руху. В тому ж році Асен Васильович Христов вступив до лав більшовицької партії¹.

Невдовзі за активну участь у революційній боротьбі його було виключено з університету й вислано з Одеси до Болграда під нагляд поліції.

Згодом, повернувшись у Бессарабію, Асен Христов бере участь у створенні підпільних соціал-демократичних організацій та гуртків у Болграді, у селах Кубей і Чийшия. Більшовикам доводилося долати протидію з боку меншовиків, протистояти есерам, анархістам, які намагалися завоювати на свій бік місцеве населення. Вони вели активну агітаційно-пропагандистську роботу, знайомили трудящих із соціал-демократичною, марксистською літературою. Із значної кількості звернень, листівок та інших матеріалів, що поширювалися на півдні країни, звертає на себе увагу прокламація болгарською мовою «Болгарин, пробудися». Її написав А. В. Христов. У ній містився заклик до трудящого населення Бессарабії «пробудитися.., вимагати всі ті права, які шукають всі нації».

Прокламація завершувалася такими словами: «Геть самодержавну Росію! Геть буржуазію! Хай живе свобода, братерство та рівність!»

Пропагандистські матеріали, подібні цьому документові, мали вплив на трудящі маси. Бессарабський губернатор не дарма відзначав, що ці відозви подіяли, викликали «селянські заворушення».

А. В. Христов, М. Шишман, І. Хінев та інші члени місцевого соціал-демократичного гуртка згуртували жителів с. Кубей, підняли їх на боротьбу за свої права. У грудні 1905 р. вони заарештували місцеві власті. Лише наступного дня після прибуття з Болграда загону поліції селянський заколот було придушено.

¹ Дыхан М., Богоева А. Солдат трех революций.— Кишинев, 1972, с. 23.

Багато сил та енергії А. В. Христов та його товариші віддавали справі залучення трудящих мас на бік РСДРП, визволенню їх з-під впливу кадетів, есерів, анархістів, які спиралися на відсталі у політичному відношенні дрібнобуржуазні верстви населення. З цією метою більшовики роз'яснювали трудящим, хто є справжнім другом, піклуються про їх інтереси. Болградські соціал-демократи на чолі з Христовим організовували мітинги, демонстрації, страйки, маніфестації, підтримували зв'язки з Миколаєвом, Херсоном. З Одеси від секретаря міської організації РСДРП болгарці одержували газети та іншу нелегальну літературу. «Особа явно політично неблагонадійна», — так в агентурних донесеннях характеризувався Асен Христов².

Болградські соціал-демократи, крім усього, збирали ще й кошти у фонд допомоги більшовицькій пресі. А. В. Христов підтримував постійні контакти з різними редакціями, отримував звідти нелегальну літературу. У доповідній записці на ім'я начальника Бессарабського губерньського жандармського управління йшлося про те, що в 1914 р. під час перевірки рукописних матеріалів газети «Правда» було встановлено: певна частина нелегальної літератури відправлялася в Болград А. В. Христову. Місцева група РСДРП, очолювана ним, на той час була єдиною марксистською організацією Бессарабії³. Її члени активно підтримували більшовицьку фракцію у IV Державній думі. У їх листі до редакції «Правди» (від 12 лютого 1914 р.) мовилося про те, що вони вітають факт створення «Всеросійської демократичної робітничої фракції» і бажають їй успіхів «у тяжкій роботі»⁴.

Наприкінці 1913 — на початку 1914 р. до рук жандармів потрапили матеріали про революційну діяльність болгарської групи РСДРП. 5 липня 1914 р. А. В. Христов та інші її члени були заарештовані. Під час обшуку у А. В. Христева було вилучено понад 200 брошур та книг, у тому числі праці К. Маркса, В. І. Леніна⁵. Власті прекрасно розуміли, яку загрозу для них представляє Асен Васильович Христов: «Беручи до уваги те, що політична неблагонадійність Асена Васильовича Христева... повністю визначена, і вважаючи його перебування у Бессарабській губернії, безумовно, шкідливим для громадського спокою, вважаємо за необхідне мешканця м. Болграда А. В. Христева вислати у віддалені місця імперії»⁶.

Почалася перша світова війна, і наприкінці 1914 р. А. В. Христева було мобілізовано до лав царської армії. Він і там продовжує боротьбу за повалення самодержавного ладу. А. Христов з ентузіазмом вітає повідомлення про перемогу Лютневої революції. Він веде активну агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатів, допомагає їм зрозуміти ідеї більшовицької партії. Він користується повагою, обирається делегатом I з'їзду Румчероду⁷.

У травні 1917 р. в Одесі за участю представників 35 гарнізонів Одеського військового округу відбувся I з'їзд Рад, на якому й було обрано виконавчий комітет Румчероду. У його складі переважали есери та меншовики (із 127 членів лише чотири — Ф. П. Ачканов, Я. Д. Мелешин, П. І. Старостін та А. В. Христов — були більшовиками)⁷.

² Кодры, 1974, № 6, с. 148.

³ Сабадарев І. Л. Борьба большевиков за ленинскую аграрную программу на юге Украины и в Молдавии. — Кишинев, 1974, с. 266.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. Д УП, 1914, а. о. 1142, арк. 4.

⁵ Дыхан М., Богоева А. Указ. соч., с. 34.

⁶ Там же, с. 36.

⁷ Румчерод — Центральний виконавчий комітет Рад солдатських, матроських, робітничих та селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу. Обраний в травні 1917 р.

⁸ Под знаменем Октября. Участие болгарских интернационалистов в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. — М., 1981, т. 1, с. 179.

Влітку 1917 р. генерал Корнілов почав свій збройний похід на Петроград для встановлення в Росії режиму воєнної диктатури. Асен Васильович Христов та інші більшовики Одеси були ініціаторами створення в місті революційних загонів Червоної гвардії. Вони блокували Одеський залізничний вузол і перешкодили військовим ешелонам рухатися в напрямку Петрограда.

1 вересня 1917 р. відбулося об'єднане засідання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Тимчасового революційного комітету, створеного в ті дні в Одесі за ініціативою Румчероду. На ньому було ухвалено резолюцію про необхідність передачі всієї повноти влади Радам і скликання II Всеросійського з'їзду Рад для формування нового уряду. Асен Христов виступив на цьому засіданні з палкою промовою. Він говорив про те, що поміголовком Румунського фронту генерал Щербачов — відвертий контрреволюціонер, який мріє стати другим Корніловим на півдні Росії, про підтримку та таємну допомогу, яку той подав своєму другу та однодумцю. «Я вимагаю, — сказав на закінчення А. В. Христов, — усунути генерала Щербачова з посади поміголовком на Румунському фронті»⁸.

У Бессарабії, на півдні Росії і на Румунському фронті, як і по всій країні, після розгрому корніловського заколоту значно активізувався процес полівиння мас.

Серпневі події переконливо засвідчили, що єдиною партією в країні, яка може дати трудящим мир, хліб, свободу, є партія більшовиків. Ліквідація корніловщини значно піднесла авторитет і вплив партії у масах. Це знайшло своє відбиття й у роботі Бессарабського губернського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів (20—26 вересня 1917 р.). Його делегати заявляли про необхідність укласти мир без анексій та контрибуцій. На доповідь А. В. Христева про поточний момент більшостю голосів («за» — 20, «утримались» — 7) було прийнято запропоновану ним же резолюцію з цього питання⁹⁻¹⁰.

Тим часом революція стрімко розгорталася по всій країні. Свою роль у боротьбі за встановлення Радянської влади на півдні Росії відіграв II з'їзд Румчероду, який відбувся у грудні 1917 р. в Одесі. Його було скликано за ініціативою та пропозицією солдатів Румунського фронту, які переконалися в тому, що есерівсько-меншовицьке керівництво Румчероду не виправдало їх надій. На з'їзді революційні організації цього фронту, Одеського військового округу та Одеси представляли 1101 чол., а лівих есерів та меншовиків — інтернаціоналістів — лише 257. Асена Васильовича Христева на цей форум делегували фронтові комітети. Делегати висловилися за перехід усієї повноти влади до Рад. Було обрано новий склад ЦВК, в якому переважали більшовики. Його головою став В. Г. Юдовський, а заступником та керуючим справами Румчероду — Асен Христов¹¹.

У зв'язку із загрозою окупації Бессарабії румунськими військами з'їзд утворив фронтовий відділ (при Румчероді) для організації відсічі ворогу. Одним з його керівників став А. В. Христов¹².

Члени фронтовідділу встановили зв'язки з місцевими революційними організаціями, очолили боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції. У першій декаді січня на всій території Молдавії було встановлено Радянську владу. «Революція в Молдавії, — підкреслюється в багатомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», — перемогла внаслідок спільних зусиль робітників, селян і солдатів. Їх

⁸ Революционное движение в 1917 году и установление Советской власти в Молдавии. — Кишинев, 1964, с. 263.

⁹⁻¹⁰ Борьба за власть Советов в Молдавии. Сборник документов и материалов. — Кишинев, 1957, с. 106.

¹¹ Партагхив Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 2, спр. 41, арк. 13.

¹² Октябрь и болгарские интернационалисты, с. 237.

дії спрямовували більшовицькі організації, губернський виконком Рад Бессарабії на чолі з колишнім петроградським робітником, членом партії з 1905 року Я. Д. Мелешиним, а також фронтовий відділ Румчероду другого скликання»¹³.

Фронтвідділ, членів якого активно підтримали місцеві більшовики, зміг швидко розібратися у складній обстановці і розгорнути свою роботу. Провідну роль в його діяльності відіграв Асен Васильович Христов. 4 січня 1918 р. Асен Васильович на засіданні виконкому Румчероду звітував про роботу відділу. А. В. Христов проаналізував становище, яке створилося в Бессарабії, відзначив, що, незважаючи на складну ситуацію, їм все ж таки вдалося встановити зв'язок з військовими частинами Румунського фронту і до певної міри стабілізувати демобілізацію військ. «Симпатії населення і частин — на нашому боці, — доповідав він. — Фронтвідділ має ...значну моральну силу»¹⁴.

4 січня Румчерод створив Військово-революційний комітет, або, як його почали називати, «комітет п'ятнадцяти». Одним з його членів став Асен Васильович Христов. Головою ВРК було призначено В. Г. Юдовського. Комітет очолив боротьбу трудящих за встановлення Радянської влади в Одесі. Перехід усієї повноти влади в місті до рук трудящих мав особливе значення для розгрому інтервентів та внутрішньої контрреволюції на півдні країни. 18 (31) січня 1918 р. було організовано Одеський раднарком на чолі з В. Г. Юдовським. Секретарем його призначено А. Христева (паралельно він продовжував виконувати свої обов'язки у Румчероді).

На початку 1918 р. румунські війська вдерлися на територію Бессарабії. Радянський уряд двічі, спочатку в грудні 1917 р., а згодом у січні 1918 р., висловлював румунському свій протест у зв'язку з підготовкою і початком окупації краю. Вичерпавши всі можливості для мирного врегулювання конфлікту, Рада Народних Комісарів 13 січня прийняла постанову про розрив дипломатичних відносин з боярською Румунією. Наприкінці того ж місяця за рішенням Радянського уряду в Одесі було організовано Верховну автономну колегію Раднарком у російсько-румунських справах. До її складу ввійшли представники РНК, місцевих радянських органів, у тому числі і заступник голови Румчероду А. В. Христов¹⁵.

У середині лютого 1918 р. Радянський уряд направив на допомогу трудящим Бессарабії революційні частини, які перед тим розгромили війська Центральної ради й визволили Київ. Вони розгорнули успішні бойові дії проти іноземних загарбників. Незабаром уряд Румунії був змушений сісти за стіл переговорів. Він зобов'язався вивести протягом одного місяця свої війська з території Бессарабії. Однак, скориставшись наступом австро-німецьких військ, він не виконав своєї обіцянки.

У березні 1918 р. А. В. Христов змушений був залишити Одесу. Сувпроводжуючи матеріальні цінності, він спочатку переїжджає до Севастополя, а згодом — у Москву. Його було обрано делегатом IV Всеросійського з'їзду Рад. У липні він бере участь у роботі I з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, на якому всі більшовицькі організації республіки було об'єднано в єдину КП(б)У. З червня 1918 р. А. В. Христов — секретар Московського обласного бюро РКП(б) — МОБ*.

¹³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— М., 1967, т. 3, кн. 1, с. 405.

¹⁴ Революционное движение в Молдавии в 1917 году и установление Советской власти в Молдавии, с. 587.

¹⁵ История Молдавской ССР.— Кишинев, 1968, т. II, с. 76; Октябрь и болгарские интернационалисты, с. 242.

* МОБ керувало роботою партійних організацій Володимирської, Воронежської, Калузької, Костромської, Орловської та інших губерній, що входили до складу Центрально-промислового району.

Навесні 1919 р., коли територію України було визволено від військ інтервентів, А. В. Христов та В. Г. Юдовський на чолі Воєнної інспекції півдня були відправлені в Одесу для виконання відповідальних доручень партійних і радянських органів. Колишній завідуючий Одеською телеграфною конторою у 1919 р. І. П. Родіонов у своїх спогадах писав: «В. Юдовський і А. Христов працювали, не покладаючи рук ані вдень, ані вночі. Їхня заслуга є визначною у справі зміцнення Радянської влади в Одесі і на півдні Росії. Будучи свідком невтомної діяльності цих товаришів, я дивуюсь, як вони витримали таку нелюдську роботу. Майже кожної ночі я бачив їх у себе на телеграфі о другій, о третій годині. І коли ці товариші відпочивали, я не можу зрозуміти й донині»¹⁶.

23 серпня 1919 р. радянські війська знову були змушені залишити Одесу. В місто вдерлися денікінці. У складі південної групи військ Асен Васильович Христов брав активну участь у боях з Денікіним, Колчаком. З кінця 1919 р. Асен Васильович — директор Всеукраїнського цукротресту. А. В. Христов відповідав за своєчасне забезпечення бойових частин, які боролися проти військ буржуазно-поміщицької Польщі, боєприпасами та продовольством.

Наприкінці 1920 р. він очолив хлібну інспекцію в Полтавській губернії. Йому довелося виконувати не лише свої безпосередні обов'язки, а й брати активну участь у роботі місцевих органів, ліквідації збройних куркульських банд¹⁷.

Рада Народних Комісарів УСРР високо оцінила його заслуги, здібності та якості керівника. Наприкінці 1920 р. А. В. Христева було призначено заступником народного комісара Робітниче-селянської інспекції¹⁸.

У 1921 р. він — директор Промброні (промислово-броньових підприємств країни). В останні роки свого життя він проживав і працював у Москві. Енергійного, ініціативного працівника цінували керівники партії та уряду.

В липні 1924 р. Асен Васильович поїхав у відрядження до Ленінграда. Як член правління змішаного Акціонерного товариства торгівлі від Народного комісаріату зовнішньої торгівлі він мав завдання перевірити роботу місцевого відділення цієї організації. Детально проаналізувавши його діяльність, А. Христов виявив і викрив групу ворогів Радянської влади, яка згодом була заарештована.

Але він не встиг завершити цю справу. Багаторічна перенапруга сил і тяжка хвороба серця зломали ще зовсім молоду людину.

9 липня 1924 р. газети «Правда» та «Известия» надрукували некролог, в якому було сказано: «Робітники, службовці, заводууправління танко-бронь-автомобільного заводу, а також співробітники «Промброні», пригломшені передчасною смертю давнього й випробуваного борця — комунара з 1905 року, чуйного товариша й співробітника Асена Васильовича Христева, з глибокою скорботою повідомляють про неї товаришів, колег та знайомих».

Коротке, але яскраве життя прожив революціонер-ленінець, полум'яний інтернаціоналіст Асен Васильович Христов, який вписав свою сторінку в історію Великого Жовтня.

¹⁶ Красная Бессарабия, 1934, № 5, с. 15.

¹⁷ Дыхан М., Богоева А. Указ. соч., с. 215.

¹⁸ Там же, с. 216.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО МОРАЛЬНОМУ ВИХОВАННЮ МОЛОДИХ ТРУДІВНИКІВ СЕЛА (1966—1975 рр.)

В. Ф. ЦИМБАЛІСТИЙ (Хмельницький)

Завдання всебічного удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР ставлять дедалі вищі вимоги не лише до рівня професійної підготовки, кваліфікації та освіти, а й до моральних рис підрастаючого покоління. Враховуючи цю об'єктивну тенденцію, керуючись ленінською вимогою про те, «...щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі»¹, КПРС визначила одним з найважливіших завдань ідеологічної, політико-виховної роботи даліше удосконалення саме морального виховання молоді та формування її активної життєвої позиції. У доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко звернув увагу партійних організацій на особливу важливість у всій політико-виховній роботі «...безустанно дбати про ідейно-моральне, класове, трудове загартування молоді»².

Значний досвід у розв'язанні цих завдань нагромадили партійні організації України в роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок. Його узагальнення має актуальне й важливе значення насамперед тому, що саме тоді партія здійснювала вдосконалення всієї системи виховної роботи, в тому числі морального виховання, приводила її у відповідність з новими вимогами, зумовленими вступом країни в період розвинутого соціалізму.

Різні аспекти багатогранної діяльності партійних організацій республіки по здійсненню морального виховання сільської молоді у 1966—1975 рр. знайшли своє висвітлення в науковій літературі. Серед публікацій на цю тему слід передусім назвати праці Д. О. Вітка, С. В. Глазунова, В. С. Костенка, Т. В. Литвинець, І. Х. Ткачука³. Однак, досліджуючи окремі аспекти даної проблеми, вони не розглядають її в цілому. При цьому одним з найменш досліджених питань залишається досвід діяльності партійних організацій республіки у справі морального виховання молодих трудівників села. В даному повідомленні йдеться насамперед про такі аспекти, як виховання у молодих сільських трудівників почуття господаря суспільного виробництва та культури поведінки в повсякденній діяльності.

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 294.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 53.

³ Див.: Вітко Д. О. Роль наставництва у комуністичному вихованні колгоспної молоді.— УІЖ, 1981, № 9, с. 114—118; Глазунов С. В. Об использовании моральных стимулов к труду в коммунистическом воспитании рабочей молодежи Украины. (1966—1975 гг.).— Науч. труды по истории КПСС.— К., 1980, вып. 107, с. 130—135; Костенко В. С. Курсом партии: Партийное керівництво комсомольською організацією України. 1966—1975 рр.— К., 1981.— 127 с.; Литвинець Т. В. Діяльність парторганізацій України по комуністичному вихованню сільської молоді.— УІЖ, 1983, № 8, с. 116—120; Ткачук І. Ф. Деятельность комсомольских организаций Украины по нравственному воспитанию молодежи в условиях развитого социализма. (1961—1976 гг.).— Науч. труды по истории КПСС.— К., 1977, вып. 91, с. 3—9; Ткачук И. Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма. (1961—1978 гг.).— Науч. труды по истории КПСС, вып. 107, с. 117—123.

Основні завдання діяльності парторганізацій республіки по моральному вихованню молодого покоління в досліджуваний період, зокрема по вихованню зазначених моральних рис, були визначені в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів КПРС, червневого (1967 р.) Пленуму ЦК партії, Постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» (1968 р.). Вони були конкретизовані в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів Компартії України, вересневого (1968 р.) і травневого (1974 р.) пленумів ЦК Компартії України. Наголошуючи на необхідності удосконалення справи морального виховання працюючої молоді, Центральний Комітет звернув увагу партійних організацій республіки на важливість враховування при цьому сільської специфіки, зокрема, умов праці, зумовлених сезонністю і циклічністю сільськогосподарського виробництва, а також таких важливих факторів, як певна територіальна відокремленість жителів сільської місцевості й особливості організації їх побуту та відпочинку. Разом з тим настійно наголошувалося на необхідності забезпечення нерозривного зв'язку між вирішенням завдань всебічної інтенсифікації сільськогосподарського виробництва як однієї з необхідних умов дальшого піднесення матеріального й культурного рівня життя радянських людей і розвитком творчої активності сільських трудівників, насамперед молодих.

Важливою умовою досягнення дієвості роботи парторганізацій по вихованню в сільській молоді почуття господаря суспільного виробництва і культури поведінки виступає її планування, координація дій різноманітних закладів та організацій, що мають відношення до виховного процесу, контроль за ходом виконання намічених заходів. В досліджуваний період ці питання знаходили відображення в перспективних і поточних планах ідеологічної роботи партійних комітетів, первинних організацій, райкомів й обкомів Компартії України. Як правило, в цих планах ставилися завдання по формуванню у молодих трудівників високих моральних рис, зокрема, таких, як організованість та діловитість, дисциплінованість і трудова совість, культура поведінки на виробництві і нетерпимість до антигромадських проявів у сфері праці. Крім того, визначалися засоби, форми й методи по їх реалізації, передбачалися форми контролю за ходом виконання запланованих заходів тощо. Перспективні плани ідеологічної діяльності партійних організацій певною мірою виступали основою для планування виховної роботи комсомольських й профспілкових організацій, сільських закладів культури.

Проблеми задоволення духовних потреб молоді, що були безпосередньо зв'язані із завданнями морального виховання, знаходили відображення також в планах соціального розвитку сільськогосподарських трудових колективів, сіл та районів, які були започатковані у досліджуваний період у Вінницькій, Волинській, Львівській, Полтавській, Сумській та інших областях⁴⁻⁵.

Перспективне планування морального виховання молодого покоління, зокрема виховання в нього почуття господаря суспільного виробництва і культури поведінки, створювало об'єктивні умови для координації діяльності щодо цього радянських, господарських і адміністративних органів, комсомольських і профспілкових організацій, сільських закладів культури та ін. Наприклад, комплексний план роботи з молоддю парткому колгоспу «Революція» Верхньорогачицького району Херсонської області передбачав широку програму організаційно-виховних заходів, спрямованих на формування у молодих колгоспників високих морально-політичних рис, насамперед організованості та діловитості. Особливість такого планування полягала у тому, що в ньому поєднувалися виховні завдання з перспективами соціального розвитку трудових

⁴⁻⁵ Див.: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 382, арк. 169; Молодь України, 1972, 24 лют.; 1974, 24 лют., 27 лип.; Зоря Полтавщини, 1974, 7 груд.; Рад. Волинь, 1972, 29 серп.

колективів, що допомагало парторганізаціям не тільки вирішувати питання координації діяльності різноманітних закладів та організацій, які здійснювали виховні функції, а й більш конкретно враховувати у цьому процесі умови праці та побуту молодих трудівників села, їх загальноосвітній рівень, запити й інтереси. Це значною мірою сприяло посиленню конкретності та цілеспрямованості виховної роботи.

Партійні комітети постійно аналізували хід виконання поставлених завдань. Розглядаючи на пленумах, засіданнях бюро питання морального виховання, у тому числі й в досліджуваному аспекті, вони намічали конкретні шляхи, визначали засоби, форми і методи вдосконалення роботи по вихованню у молодих трудівників високих моральних рис. Так, Бродівський райком Компартії України Львівської області (серпень 1970 р.) і Чернівецький обком партії (березень 1974 р.), розглядаючи на засіданнях бюро діяльність окремих партійних організацій по вихованню молоді в дусі комуністичної моралі, дали принципову оцінку, визначили позитивні моменти в їх діяльності, вказали на існуючі недоліки. Разом з тим у постановах партійних комітетів ставилася вимога до парторганізацій підвищити рівень морального виховання молоді. З цією метою рекомендувалося ширше використовувати можливості трудових колективів (адже саме в них формується ставлення до праці молодих працівників), культурно-освітніх установ, громадських організацій і координувати їх діяльність⁶. Кіровоградський (вересень 1969 р. і березень 1973 р.), Хмельницький (квітень 1970 р. і квітень 1975 р.) та Харківський (березень 1975 р.) обкоми Компартії України, розглядаючи на засіданнях бюро питання, пов'язані з роботою по подоланню пережитків минулого у свідомості людей і посиленню боротьби з антигромадськими проявами, наполегливо пропонували партійним організаціям забезпечити єдину систему впровадження в побут села нових радянських свят та обрядів, особливе піклування виявляти щодо підвищення ідейно-художнього рівня заходів, які проводяться в закладах культури, і здійснювати цілеспрямовану роботу по вдосконаленню морально-психологічного клімату в трудових колективах і в сфері дозвілля сільської молоді тощо⁷. Все це сприяло формуванню в сільській молоді організованості, діловитості, дисциплінованості і бережливості.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що поза свідомою працею і громадською діяльністю немає і не може бути комуністичного, у тому числі й морального виховання⁸, партійні організації республіки звертали увагу на здійснення морально-виховної роботи серед сільської молоді в процесі залучення її до суспільно корисної праці. В арсеналі засобів, які використовувалися ними у цій справі, одне з центральних місць займає соціалістичне змагання та його дальший розвиток. Партійні комітети велику роботу проводили по удосконаленню організації трудового суперництва серед молоді, посиленню його впливу на формування моральної відповідальності за результати своєї праці. Вони систематично аналізували стан справ в молодіжних трудових колективах по організації змагання, вивчали та узагальнювали передовий досвід роботи по вихованню юнаків і дівчат у процесі соцзмагання і впроваджували на цій основі в практику найбільш перспективні форми й методи. Така робота проводилася в республіці на всіх рівнях: від пар-

⁶ Див.: Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 193, оп. 28, спр. 8, арк. 144—147; Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 33, спр. 15, арк. 118—121.

⁷ Див.: Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 9, спр. 1306, арк. 99—101; оп. 12, спр. 11, арк. 6—7; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 164, спр. 22, арк. 59—63; Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 20, спр. 11, арк. 156—168; оп. 25, спр. 25, арк. 9—10.

⁸ Див.: Ленін В. І. Завдання спілок молоді.—Повне збір. творів, т. 41, с. 301—303.

тійного комітету або бюро первинної парторганізації до ЦК Компартії України. Наприклад, пленуми Харківського (січень 1968 р.) і Львівського (лютий 1975 р.) обкомів Компартії України, проаналізувавши діяльність окремих партійних та комсомольських комітетів по організації соціалістичного змагання, відзначивши її позитивні моменти, рекомендували їм повніше використовувати трудове суперництво з метою виховання у молоді колективізму й товариської взаємодопомоги, свідомого ставлення до своїх трудових обов'язків та сумлінного виконання планів і зобов'язань⁹.

В результаті постійної уваги з боку партійних комітетів до розвитку соціалістичного змагання серед молоді та посилення його морального впливу на неї в практику впроваджувалися нові, перспективні форми його організації. Зокрема, в досліджуваній період виникло й дістало значне поширення змагання сільської молоді під девізом: «Особисту п'ятирічку — кожному!», «Жодного відстаючого поруч!», «Сьогодні рубіж новатора — завтра: комсомольська норма!» та ін.¹⁰ Ефективність цих форм полягала у тому, що вони не тільки сприяли зростанню трудової активності молоді, а й значною мірою розвитку у неї діловитості й сумлінного ставлення до своїх трудових обов'язків. Так, у досліджуваній період зростала питома вага комсомольсько-молодіжних колективів на селі, які виконували та перевиконували взяті соціалістичні зобов'язання. Наприклад, якщо у 1970 р. 474 таких колективи виростили по 50 й більше цнт кукурудзи з гектара, 77 — по 200 й більше цнт картоплі з 1 га, то у 1975 р. число їх збільшилося відповідно у 1,4 і 3 рази¹¹.

Розвиток соціалістичного змагання та посилення його впливу на зростання трудової активності молоді є одним з свідчень формування у молодих виробничників такого співробітництва в сфері праці, яке базується на взаємному довірі та повазі, дисциплінованості й організованості. Ці моральні риси виявлялися насамперед у прагненні молодих людей забезпечувати загальний успіх не тільки свого колективу, а й господарства в цілому.

Важливим напрямом діяльності парторганізацій по формуванню у молоді таких рис, як працелюбність, дисциплінованість, культура поведінки на виробництві та в побуті було виховання її на позитивному прикладі комуністів, ветеранів партії й комсомолу, передовиків і новаторів виробництва.

Враховуючи важливість цієї форми виховної роботи, ЦК Компартії України рекомендував парторганізаціям виявляти постійне піклування про підвищення авангардної ролі комуністів, їх авторитету й відповідальності за постановку роботи по вихованню у молоді високих моральних рис¹². Обласні, міські й районні комітети Компартії України, бюро і комітети первинних організацій з метою виховання цих рис у молоді села зміцнювали партійні групи ферм, бригад і ланок, систематично обговорювали питання про підвищення відповідальності комуністів за доручену справу, заслуховували їх звіти, проводили співбесіди з ними з питань організації морального виховання молоді тощо. Наприклад, бюро Кіровоградського обкому Компартії України, обговоривши питання «Про роботу Масловисківського райкому партії по вихованню у трудящих соціалістичної дисципліни праці і комуністичної моралі», поста-

⁹ Див.: Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 31, спр. 11, арк. 4, 29, 102—103; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 141, спр. 7, арк. 10—15.

¹⁰ Див.: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1096, арк. 47; спр. 1099, арк. 46; Сільські вісті, 1972, 23 берез.; 1974, 17 квіт.; Молодь України, 1971, 15 черв.; Деснянська правда, 1975, 7 берез.; Черкаська правда, 1975, 4 лют.

¹¹ Підраховано автором за: ЛКСМ України в цифрах і фактах.— К., 1978, с. 56; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 1089, арк. 2.

¹² Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 819, 824, 981.

вило перед партійними організаціями завдання добиватися підвищення ролі керівників колгоспів й радгоспів, бригадирів, наставників, усіх комуністів у зміцненні виробничої й державної дисципліни, а також того, щоб вони своїм ставленням до праці та поведінкою на виробництві і в побуті були прикладом високої відповідальності за доручену справу, чуйності й скромності¹³.

Важливу роль у моральному вихованні сільської молоді відіграли наставники. В досліджувані роки під керівництвом парторганізацій вони стали більше уваги приділяти питанням зміцнення виробничої дисципліни серед молодих трудівників села, виховання у них почуття моральної відповідальності за виконання дорученої справи, культури поведінки на виробництві та в побуті. Ці питання були об'єктом обговорення під час зустрічей ветеранів партії та комсомолу з молоддю, проведення свят трудової слави, конкурсів професійної майстерності. Піднімалися проблеми морального виховання на сторінках газет, на радіо і телебаченні. Вони також знаходили відображення в договорах про шефство між наставниками і підшефними¹⁴. Ефективності роботи парторганізацій у цьому напрямі сприяло те, що позитивний приклад комуністів, знатних людей села, передовиків і новаторів виробництва виступав важливим фактором для наслідування. В них юнаки та дівчата бачили людей самовідданої праці і зразкового виконання суспільного обов'язку, на них вони орієнтувалися в повсякденній поведінці. Це певною мірою знайшло свій вияв у тому, що молоді виробничники, які мали наставників, як правило, виконували норми на 110—115%. Вони порівняно швидко, в середньому за 3—5 місяців, опановували обрану спеціальність, менше мали браку в роботі й брали активну участь у громадському житті трудових колективів¹⁵.

В роботі по моральному вихованню трудової молоді села парторганізації велику увагу приділяли вдосконаленню соціально-психологічних та моральних відносин на виробництві, у побуті і в сфері дозвілля молоді. Це позитивно впливало на формування у сільської молоді культури поведінки й нетерпимості до антиподів соціалістичної моралі. Важливим було й те, що прагнучи створити в трудових колективах, сільських населених пунктах атмосферу діловитості та принциповості, довір'я і взаємної вимогливості, товариськості й гуманного ставлення до людей, парторганізації спрямовували на це діяльність громадських організацій: рад бригад і відділків, товариських судів і сільських сходів, добровільних народних дружин і комсомольських оперативних загонів, опорних пунктів по охороні громадського порядку тощо. З метою координації їх діяльності при виконках районних, сільських і селищних Рад депутатів трудящих значного поширення набула практика створення комісій та координаційних рад по профілактиці антигромадських проявів: злочинності, хуліганства, пияцтва та ін. Щодо цього є безліч прикладів. Зокрема, до рад по профілактиці правопорушень у Кіровоградській області входили представники партійних та комсомольських організацій, адміністрацій і депутатів сільських та селищних Рад. В організації профілактичної роботи серед молоді вони використовували такі ефективні форми, як проведення спільних засідань з правліннями колгоспів, або скликання сільських сходів для вирішення тих чи інших питань побуту і організації дозвілля молоді. Все це, звичайно, впливало на поліпшення формування у молодих трудівників села високих моральних рис. Щодо

¹³ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 9, спр. 1173, арк. 41—43.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 37, арк. 13; спр. 451, арк. 13; Комсомольское знамя, 1973, 16 дек.; 1975, 19 февр., 4 апр.; Комсомольська зірка, 1972, 27 січ.; Ленінське плем'я, 1972, 25 січ.

¹⁵ Милостивенко Л. В., Шаповалова С. И. О деятельности партийных организаций Украины по развитию наставничества работающей молодежи. 1971—1975 гг.— Науч. труды по истории КПСС, вып. 107, с. 101—102.

несумлінних молодих колгоспників, які допускали порушення дисципліни та громадського порядку, порушувалися клопотання перед адміністрацією про позбавлення їх додаткової оплати праці та морального заохочення. Це значною мірою сприяло тому, що в більшості сіл області випадки хуліганства, пияцтва та інших антигромадських проявів не залишилися поза увагою громадськості¹⁶.

Отже, спрямовуючи й координуючи діяльність адміністрації, радянських і громадських органів, парторганізації мобілізували громадську думку на боротьбу з антисупільними проявами у сфері праці, права і моралі й тим самим сприяли створенню в селах здорової морально-психологічної обстановки та сприятливого морального клімату, які регулювали взаємовідносини між людьми і ставили заслін порушенням трудової дисципліни й громадського порядку.

Разом з тим слід зазначити, що в діяльності партійних організацій по моральному вихованню трудової молоді села, у тому числі й в розглядуваному нами аспекті, були значні труднощі, проблеми й невикористані резерви. Ще порівняно широке існування в сільському господарстві республіки малокваліфікованих ручних видів робіт¹⁷ значною мірою гальмувало процес перетворення праці у першу життєву потребу. Через це молоді люди інколи відчували розбіжність між бажанням займатися творчою працею та реальними можливостями його задоволення. Це певною мірою негативно впливало і на процес формування у них почуття господаря суспільного виробництва. Ще недостатній розвиток мережі клубів, бібліотек, музеїв, їх матеріальної бази¹⁸ звужував можливості створення на селі молодіжних об'єднань за інтересами як однієї з основних форм організації проведення колективного дозвілля молоді. Крім того, в досліджуваний період фактам прогулів, псування трудової дисципліни, невиконання соціалістичних зобов'язань не завжди давалась принципова оцінка з боку окремих партійних організацій. До того ж їх діяльність по викоріненню злочинності, хуліганства, пияцтва та інших антигромадських явищ у ряді місць нерідко перетворювалася на короткочасні кампанії, їй не вистачало цілеспрямованості, принциповості та координованості. В результаті, траплялися випадки несумлінного ставлення до виконання своїх обов'язків з боку певної частини сільської молоді, її неповаги до правил соціалістичного співжиття.

В зв'язку з цим партійні комітети (наприклад, Кіровоградський, Львівський, Полтавський, Харківський, Хмельницький і Чернівецький обкоми та ряд інших райкомів партії), аналізуючи стан справ, постійно звертали увагу партійних та комсомольських організацій на те, щоб вони живили рішучих заходів щодо ліквідації існуючих недоліків у цій важливій сфері виховної роботи, залучали до останньої різноманітні організації та органи. Разом з тим вони дбали про піднесення рівня цієї діяльності, впроваджували в практику перспективні форми роботи тощо. Суть цих заходів полягала у тому, що партійним та комсомольським організаціям рекомендувалося повсюдно розробляти чітку систему посилення свого політичного і морального впливу на усі категорії працюючої молоді, постійно тримати в полі зору питання її морального виховання, вдосконалювати серед неї профілактичну роботу, дбати про

¹⁶ Див.: Кіровоградська правда, 1975, 4 черв., 17 лип., 22 лип.

¹⁷ Наприклад, у 1970 р. у сільському господарстві республіки ручною працею були зайняті близько 70,1% працівників, серед яких значну частину становила молодь. Див.: Гаврилюк О. Ю. Розвиток соціальної структури сільського населення УРСР в умовах зрілого соціалізму.— УІЖ, 1983, № 9, с. 24.

¹⁸ Наприкінці досліджуваного періоду в понад 3% сіл, у кожному з яких проживало більш як 300 чол., не було ні клубів, ні бібліотек. Внаслідок цього стаціонарні заклади культури не обслуговували в цілому по республіці понад 1 млн. сільських жителів. Підраховано автором за матеріалами: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 809, арк. 179—180.

створення атмосфери широкого громадського осуду будь-яких антисуспільних проявів та порушень норм соціалістичної моралі¹⁹.

Забезпечення тісної єдності усієї сукупності факторів, що впливали на піднесення моральної зрілості юнаків і дівчат, з організаційною та виховною роботою парторганізацій сприяло певному успіхові у справі виховання у молоді села високих моральних рис і якостей, зокрема такої, як почуття господаря суспільного виробництва. Численні статистичні дані свідчать про те, що в досліджувані роки зростали трудові успіхи молоді, підвищувалася її трудова дисципліна²⁰, а від 15 до 60,6% випускників сільських шкіл у різних областях та районах республіки залишалися працювати в рідних селах²¹. Значна кількість юнаків і дівчат села активно працювала в громадських організаціях, сільських закладах культури, гуртках технічної та художньої творчості, молодіжних об'єднаннях тощо²². Наведені дані ще раз переконливо свідчать про позитивні якісні зміни у моральній свідомості молодих трудівників села, формуванні у них почуття господаря виробництва й культури поведінки на виробництві та в побуті.

Таким чином, даліше вдосконалення роботи парторганізацій у вирішенні зростаючих завдань морального виховання сільської молоді, послідовне проведення в життя комплексного підходу до неї, наполегливе переборення недоліків, які ще мають місце в практиці виховання молодого покоління — в цьому полягають якнайважливіші завдання партійних організацій в сучасних умовах. На необхідність їх вирішення з особливою силою було вказано в рішеннях XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК, в Постанові ЦК КПРС «Про даліше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» (липень 1984 р.). В привітанні учасникам Всесоюзної науково-практичної конференції «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії в світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС» товариш К. У. Черненко відзначав, що «партійні комітети мають багатий арсенал форм, прийомів і методів організації та виховання мас. Повсюдне й уміле використання їх — одна з найважливіших вимог лєнінського стилю роботи... Тільки на цій основі можна забезпечувати... формування у радянських людей високої ідейної переконаності, моральної стійкості, патріотичних та інтернаціоналістських почуттів»²³.

¹⁹ Див.: Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 9, спр. 1306, арк. 101; ф. 2148, оп. 25, спр. 640, арк. 5; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1946, арк. 28—33; оп. 28, спр. 62, арк. 118—121; Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 20, спр. 27, арк. 16—18; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 148, спр. 27, арк. 38—40; Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 18, спр. 16, арк. 22—23; Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 13, арк. 51.

²⁰ Лише у 1975 р. в цілому по республіці серед молодих виробничників села в 1,5 раза скоротилася кількість тих, хто не виконував планові завдання, на 11% зменшились втрати робочого часу із-за порушень трудової дисципліни. Див.: Комсомольское знамя, 1975, 22 люня.

²¹ Підраховано автором за матеріалами: ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 855, арк. 65; спр. 1353, арк. 75; Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 82, оп. 10, спр. 3, арк. 32; оп. 11, спр. 2, арк. 38; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 163, спр. 10, арк. 13; Правда України, 1974, 13 марта; 1975, 23 февр.; Молодь України, 1971, 19 жовт.; 1972, 24 лют.; Вісник правда, 1973, 23 лют.

²² Див.: Слепенков И. М., Князев Б. В. Молодежь села сегодня.—М., 1979, с. 108.

²³ Рад. Україна, 1984, 11 груд.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ СУЧАСНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

Турбота про благо народу, неухильне піднесення його матеріального і культурного рівня — вища мета усієї діяльності КПРС. Здійснення цієї стратегічної настанови партії у значній мірі залежить від реалізації сучасної аграрної політики КПРС, яка є найважливішою складовою частиною економічної стратегії партії. У Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 року і заходах по її реалізації втілені творчий підхід і науковість у визначенні напрямів і конкретних завдань розвитку агропромислового комплексу країни.

Комуністична партія постійно враховує, що проблеми, які життя висуває на шляху перетворення сільського господарства у високорозвинутий сектор економіки, вимагають нових, найефективніших вирішень. Про це яскраво свідчить прийняття на жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС Довгострокової програми меліорації, підвищення ефективності використання меліорованих земель з метою сталого нарощування продовольчого фонду країни. «Суть справи,— вказував Генеральний секретар ЦК КПРС К. У. Черненко на Пленумі,— в якісному боці роботи по поліпшенню земель. Мається на увазі створити великі зони гарантованого виробництва сільськогосподарської продукції на промисловій основі, свого роду фабрики зерна, кормів, овочів»¹. В результаті втілення в життя сучасної аграрної політики КПРС буде розв'язано багато питань дальшого розвитку сільського господарства і агропромислового комплексу країни.

Успіхи комуністичного будівництва в СРСР, у тому числі в розвитку сільського господарства, викликають особливу злість ідеологів антикомунізму. Одним із напрямів «психологічної війни», яку веде імперіалістична реакція проти СРСР та інших соціалістичних країн, є фальсифікація аграрної політики КПРС на сучасному етапі. Згідно з тематикою занять по викриттю цих буржуазних фальсифікацій радимо провести його за таким планом:

1. Критика вигадок антикомуністів про роль КПРС у розвитку сільського господарства СРСР, її сучасної аграрної політики.

2. Буржуазні фальсифікації про місце і роль колгоспного селянства в радянському суспільстві.

При розгляді *першого* питання пропагандистові слід відзначити, що найсуттєвішою рисою літератури сучасних радянологів з вказаної проблеми є псевдонауковість. Це знаходить відображення у джерельній базі буржуазних ідеологів, які в своїх «дослідженнях» афішують інтерес до радянських матеріалів. Вони посилаються на них з метою витонченої та завуальованої фальсифікації аграрної політики КПРС, щоб надати брехливим концепціям безпристрасний, наукоподібний вигляд і тим самим ввести в оману читачів. Довільно тлумачачи факти з радянської літератури, підтасовуючи їх під власні схеми, радянологи надають частковому значення загального, а із випадкового, другорядного

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1984 року.— К., 1984, с. 8.

виводять закономірне, абсолютизують окремі недоліки, в той же час загальнозначиме перекреслюється чи взагалі замовчується. Серед джерел буржуазних істориків незмінно фігурують писання троцькістів, правих ухильників і зрадників Батьківщини, ренегатів комуністичного і робітничого руху.

В історико-партійній літературі в останні роки опубліковано праці, в яких викриваються різні аспекти буржуазних фальсифікацій аграрної політики КПРС. (Шарапов Г. В. Критика антикоммунизма по аграрному вопросу.— М., 1966.— 398 с.; Полищук В. Д. Критика буржуазной фальсификации аграрной политики КПСС на современном этапе.— Саратов, 1982.— 224 с.; Критика буржуазных фальсификаций аграрной политики КПСС.— К., 1983.— 135 с.; Гаврилюк А. Е. Социальная политика КПСС на селе.— К., 1984.— 270 с. та ін.).

Характерною рисою фальсифікації сучасної аграрної політики КПРС для радянологів є пропаганда тези «непотрібності», «неефективності», «шкідливості» керівної ролі КПРС у радянському суспільстві взагалі і у розвитку сільського господарства зокрема. В арсеналі їх засобів — ігнорування досягнень сільського господарства СРСР, прагнення зобразити його стан як «перманентну кризу». Радянологи зводять сільське господарство у ранг «непріоритетних» галузей радянської економіки. А. Ноув, зокрема, твердить, що у 70-х роках мало місце постійне зниження ефективності сільського господарства СРСР, що «рентабельність колгоспів впала до нуля»². Зображуючи процеси, які відбуваються у сільському господарстві Радянського Союзу, як «соціалістичну версію» індустріалізацію сільського господарства у розвинутих капіталістичних країнах, що веде нібито до конвергенції соціалізму і капіталізму, наші ідейні противники намагаються довести перевагу капіталістичних форм ведення сільськогосподарського виробництва.

У фальсифікованому висвітленні ролі керівництва КПРС розвитком сільського господарства є дві тенденції: з одного боку, партійне керівництво зображується радянологами (М. Флетчер та інші) як «опіка», «контроль» за розвитком сільського господарства, які слід усунути. З другого боку, деякі радянологи (С. Осовський, Р. Кайзер та інші) твердять, що в СРСР нібито існує «зневага» до проблем сільського господарства з боку партійного і радянського керівництва. Тому, пишуть вони, в рішеннях з'їздів КПРС і Пленумів ЦК КПРС відсутні будь-які заходи з питань розвитку сільського господарства СРСР. Один із радянологів А. Робінсон, наприклад, твердить, що матеріали травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС нібито ще раз підтвердили неефективність агропромислового комплексу СРСР взагалі і сільськогосподарського виробництва зокрема³. Аргументована критика цих та інших тверджень міститься в праці «Критика буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПСС» (с. 26—61).

Антикомуністичні вигадки спростовуються самою суттю ідеології, політики і практики Комуністичної партії. КПРС є керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром її політичної системи. Озброєна марксистсько-ленінським вченням, вона визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу. Невід'ємною складовою частиною загального політичного курсу партії є її аграрна політика.

Виділення аграрної політики як відносно самостійної галузі загальнополітичного курсу партії пов'язане із особливостями соціально-економічної структури сільського господарства, специфікою регулювання

² Nove A. Note on Agrikultural Costs and Kolkhoz Revenues.— Soviet Studies, vol. XXV, N 2, April 1983, p. 238—239.

³ Цит. по кн.: Критика буржуазных фальсификаций сучасної аграрної політики КПСС, с. 31.

економічних відносин у цій галузі, існуванням відмінностей між містом і селом в умовах праці, життя і побуту. Аграрна політика при соціалізмі являє собою сукупність всебічно обґрунтованих і науково сформульованих ідей, стратегічних і тактичних цілей і завдань розвитку сільського господарства і суміжних галузей агропромислового комплексу, механізму їх практичного здійснення.

Реалізація аграрної політики служить вирішенню найважливіших політичних, економічних і соціальних завдань. Із аграрною політикою, розвитком сільського господарства безпосередньо пов'язана реалізація найвищої політичної мети КПРС — зростання добробуту радянського народу. З метою радикального вирішення завдань збільшення виробництва продуктів харчування і сировини для промисловості розроблена і реалізується Продовольча програма СРСР, прийнята на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Антикомуністи перекручують суть Продовольчої програми СРСР. Вони твердять, що її метою нібито є лише збільшення сільськогосподарської продукції, особливо тваринництва; реалізація цієї програми пов'язана тільки з розвитком сільського господарства, що Продовольча програма СРСР представляється як щось утопічне, нездійсненне⁴.

Викриваючи буржуазних фальсифікаторів Продовольчої програми СРСР, пропагандист повинен комплексно розглянути суть, напрями і конкретні завдання цієї програми. (Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982.— 110 с.)

Викладаючи основні положення Продовольчої програми СРСР, необхідно підкреслити, що вона є важливою частиною економічної стратегії ленінської партії в сучасних умовах, носить науковий характер, втілює в собі єдність і взаємозв'язок виробничих і соціальних потреб радянського села, базується на нових, властивих розвинутому соціалізму процесах інтеграції сільськогосподарського і промислового виробництва, дальшого розвитку двох форм соціалістичної власності, зближення міста і села.

Основними напрямками Продовольчої програми СРСР є пропорційний і збалансований розвиток агропромислового комплексу (АПК), вдосконалення управління, планування і економічного стимулювання в усіх його галузях, з максимальною орієнтацією виробництва на досягнення високих кінцевих результатів; забезпечення високих темпів сільськогосподарського виробництва на основі послідовної його інтенсифікації, високоефективного використання землі, всебічного зміцнення матеріально-технічної бази, прискореного впровадження досягнень науки і передового досвіду; всебічне поліпшення використання виробничо-технічного потенціалу АПК, значне підвищення віддачі від капітальних вкладень і матеріальних ресурсів, розвиток спеціалізації і концентрації виробництва на основі розширення міжгосподарських і міжгалузевих зв'язків; боротьба за економію і бережливість, скорочення і підвищення якості сільськогосподарської продукції шляхом широкого впровадження прогресивних технологій виробництва, переробка і збереження її, організація перевезень спеціалізованим транспортом; даліше поліпшення соціально-побутових умов життя в селі.

У Продовольчій програмі СРСР визначені напрями і завдання розвитку не тільки сільськогосподарського виробництва, а й усього агропромислового комплексу країни, до якого входять галузі промисловості, які постачають сільському господарству засоби виробництва (тракторне і сільськогосподарське виробництво, включаючи виробництво запасних частин, ремонтні підприємства; виробництво мінеральних добрив і за-

⁴ Review G. Zöwenhardt-Thane Gustafson, Reform in Soviet Politics: Lessons of Recent Policies about Land and Water.— Cambridge, 1981.— In: Soviet Studies, vol. XXXV, N 1, 1983, p. 123.

собів хімічного захисту рослин, зооветеринарних препаратів; комбікормова промисловість), безпосередньо сільськогосподарське виробництво; галузі, зайняті заготівлею, транспортуванням і переробкою сільськогосподарської продукції, включаючи первинну.

У Продовольчій програмі СРСР вказується, що найважливішою умовою успішної її реалізації є прискорення науково-технічного прогресу, високоефективне використання виробничного потенціалу, зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, всіх галузей АПК на основі дальшого розвитку механізації і хімізації виробництва, широкої меліорації земель. Для ілюстрації цих положень можна навести дані про розвиток матеріально-технічної бази АПК, передбачені Продовольчою програмою СРСР. За десятиріччя планується поставити сільському господарству 3740—3780 тис. тракторів, 1170 тис. зернозбиральних комбайнів та інших сільськогосподарських машин на суму 67—70 млрд. крб. Для харчових галузей промисловості, державної торгівлі і споживчої кооперації виділяється на десятиріччя технологічного устаткування на суму 15—17 млрд. крб. (Продовольча програма СРСР, с. 44). Сільському господарству має бути виділено 3000—3060 тис. вантажних автомобілів і 3200—3300 тис. тракторних причепів, колгоспам і радгоспам і підприємствам харчової промисловості буде поставлено 110—116 тис. молоковозів і 50—53 тис. напівпричепів-скотовозів. (Там же, с. 51).

У розв'язанні цих завдань значну роль відіграють різні галузі соціалістичної промисловості на основі вдосконалення технології виробництва, впровадження досягнень науки і техніки. Перед вченими поставлено завдання на основі узагальнення практики виробити науково обгрунтовані рекомендації по дальшому вдосконаленню спеціалізації, концентрації і міжгосподарської кооперації виробництва, впровадженню прогресивних форм організації праці та її стимулювання за кінцеві результати. Визнано за необхідне посилити роботу по селекції нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур (які відповідають вимогам індустріальних технологій, що застосовуються у рослинництві), по вдосконаленню племенних і продуктивних якостей худоби і птиці, поліпшенню існуючих і створенню нових високопродуктивних порід, породних груп, ліній, гібридів і кросів, пристосованих до промислових технологій у галузях тваринництва.

Ілюструючи хід виконання Продовольчої програми СРСР, можна використати матеріали другої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання та десятої сесії Верховної Ради Української РСР десятого скликання. (Див.: Рад. Україна, 1984, 28—30 лист., 7—8 грудня).

Керівна роль КПРС у розвитку сільського господарства проявляється не тільки у тому, що вона розробила науково-обгрунтовану аграрну політику, а своєю повсякденною цілеспрямованою організаторською та ідеологічною роботою забезпечує її здійснення. У складі КПРС діє 2887 сільських райкомів партії, понад 50 тис. колгоспних і радгоспних парторганізацій, які об'єднують 2,8 млн. комуністів, в т. ч. на Україні—463 тис.⁵ Сільські райкоми партії є головними політичними органами на селі, авторитетними органами партійного керівництва економіко, соціальним і культурним життям села, а колгоспні і радгоспні парторганізації — керівним ядром сільськогосподарських підприємств. Детальніше про авангардну роль комуністів в житті колгоспно-радгоспного виробництва пропагандист і слухачі можуть дізнатися з книги: А. Е. Гаврилюк. Соціальна політика КПСС на селі, с. 161—162.

Радянологи у кривому дзеркалі зображують питання про форми сільськогосподарського виробництва у СРСР. Б. Рюмер, наприклад, твердить, що у Радянському Союзі нібито існує два типи ведення сіль-

⁵ Аграрная политика КПСС на современном этапе.—М., 1983, с. 262; КПСС. Справочник.—М., 1982, с. 442.

ського господарського виробництва. До першого він відносить колгоспи і радгоспи, до другого — підсобні господарства підприємств, садові ділянки жителів міста, індивідуальні господарства хліборобів. Про колгоспи і радгоспи він пише (у звичайному для радянологів стилі), що вони, мовляв, нерентабельні і не здатні подолати існуючу в СРСР «глибоку продовольчу кризу». Підсобні господарства підприємств, індивідуальні господарства хліборобів Б. Рюмер зображує як «незалежне сільське господарство», яке розвивається відокремлено від державних і кооперативних господарств. При цьому стверджується, що без розвитку «незалежного сільського господарства» радянське керівництво «неспроможне вирішити продовольчу проблему і запобігти продовольчих труднощів»⁶. А. Ж. Тімбергер, пропагуючи цю версію, твердить, що підсобні господарства підприємств, садові ділянки жителів міста, індивідуальні господарства хліборобів нібито свідчать, що «в СРСР ще існують засоби виробництва у приватній власності і приватна власність на землю»⁷.

Подібні твердження становлять основу радянологічної концепції про «нежиттєспроможність» колгоспно-радгоспного ладу в СРСР». Її автори не приховують, що є прихильниками ліквідації колгоспів і радгоспів. Г. Ревієв вважає, що перетворення сільського господарства у ефективний і продуктивний сектор економіки можливе лише при умові зміни структури влади чи реформи політичної системи взагалі⁸. А. Л. Волін, Р. і Б. Лейярди, О. Осовський та інші втілили цю ідейку у так звану теорію деколективізації і насадження в СРСР так званих «сімейних ферм»⁹.

Досвід стверджує, що колгоспно-радгоспний лад має великі можливості. Сучасні колгоспи — це великі, високо механізовані господарства. Виключно висока питома вага їх товарної продукції. Вона становить у рослинництві 47%, у тваринництві — 36%. Високотоварними є радгоспи. В усій товарній продукції сільського господарства питома вага радгоспів становить 45%, у тому числі у рослинництві — 40, у тваринництві — 48. В цілому питома вага колгоспів, радгоспів та інших виробничих сільськогосподарських підприємств у загальних закупках бавовни-сирцю, цукрового буряка становить 100%, молока — 98, худоби і птиці — 97, овочів — 92, шерсті — 81¹⁰.

Комуністична партія в той же час виявляє піклування про розвиток особистих підсобних господарств хліборобів. Вони виникли в СРСР у ході соціалістичного перетворення сільського господарства і виконують функції постачання сімей колгоспників головним чином тваринницькими продуктами, картоплею, овочами. Джерелом доходів колгоспників, робітників і службовців, які мають підсобні господарства, є громадські господарства і державні установи, а їх підсобне господарство служить джерелом додаткових доходів. При викладі питання про подальше неухильне піднесення сільськогосподарського виробництва в СРСР пропагандист повинен привернути увагу слухачів до рішень жовтневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, який прийняв Довгострокову програму меліорації, підвищення ефективності використання меліорованих земель з метою стабільного нарощування продовольчого фонду країни. «...Центральний Комітет, — відзначав на жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — ставить сьогодні питання про широкомаштабне розгортання меліорації земель, розглядаючи її

⁶ Rumer B. The second Agriculture in the USSR.— Soviet Studies, 1981, vol. XXII, N 4, p. 564—565.

⁷ Timberger C. Ways to Socialism.— Coexistence, 1982, vol. 19, N 1, p. 1.

⁸ Rewiew G. Op. cit., p. 123.

⁹ Критика буржуазных фальсификаций современной аграрной политики КПСС, с. 78.

¹⁰ Народное хозяйство СССР в 1982 г. Ежегодный статистический сборник.— М., 1983, с. 198—199.

як вирішальний фактор дальшого піднесення сільського господарства, сталою нароснування продовольчого фонду країни»¹¹.

У цьому питанні антикомуністи також фальсифікують політику КПРС і Радянської держави. Радянологи пишуть про низькі темпи здійснення меліорації земель у СРСР, твердячи ніби у Радянському Союзі «перебільшують ефективність меліоративних земель». Вигадки антикомуністів заперечуються переконливими даними. Після травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС у меліорацію направлено близько 115 млрд. крб. капітальних вкладень, площа зрошених і осушених земель зросла за цей час з 17 до 33 млн. га. Нині з поліпшених площ країна одержує третину продукції рослинництва. Питома вага продукції, одержуваної на цих землях у загальному обсязі її виробництва, збільшилася з 20% до 34%^{11а}.

Довгострокова програма меліорації передбачає розширення до 2000 р. площ зрошуваних земель до 30—32 млн. га, осушених земель — до 19—21 млн. га і доведення виробництва на цих землях зерна до 55—60 млн. т, в тому числі кукурудзи — до 18—30 млн. т, кормів — до 115—125 млн. т кормових одиниць. На меліорацію земель та їх сільськогосподарське освоєння встановлено на 1986—1990 роки ліміт капітальних вкладень в обсязі 50,4 млрд. крб. у межах ліміту капітальних вкладень на розвиток сільського господарства по всьому комплексу робіт. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1984 р., с. 50).

При висвітленні *другого* питання пропагандисту слід підкреслити, що основу структури розвинутого соціалістичного суспільства становить робітничий клас, колгоспне селянство і народна інтелігенція, творча діяльність яких відбувається в умовах існування соціальної і інтернаціональної спільності людей — радянського народу, єдиною метою якого є побудова комунізму.

Радянологи, всупереч існуючим взаємовідносинам між класами і соціальними групами твердять, що в СРСР нібито існує конфлікт між інтересами усього суспільства і інтересами окремих його членів. Так, Р. Міллер пише, що такі протиріччя особливо виявляються у сільському господарстві. Х. Сміт, Р. Кайзер, М. Матюз зображують селян як громадян другого сорту, які нібито не користуються ніякими правами. А. Улам, В. Паркер пишуть, що колгоспники є нижчим класом радянського суспільства і тому знаходяться у «пригнобленому» стані. Д. Козлов, С. і Е. Дани, Т. та Б. Лейярди та інші поширюють версії про те, що за роки Радянської влади у соціальному житті селянства, його психології не відбулось ніяких змін! (Критика буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПСС, с. 64—65). Д. Гонес і Г. Сміржовська навіть висунули тезу: свідченням «пригнобленого стану» селянства в СРСР є те, що воно гірше харчується, ніж жителі міст. У постачанні продуктами, твердять вони, виявляється фаворитизм по відношенню до робітників промислових підприємств за рахунок аграрного населення, тобто громадян другого сорту¹².

Історичний досвід спільного творення нового суспільства повністю спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів. Колгоспне селянство виникло в ході соціалістичного будівництва в результаті колективізації сільського господарства, воно якісно відрізняється від селянства в експлуататорському суспільстві. Це клас соціалістичного суспільства, який базується на колективній формі власності, вільний від поміщицької та куркульської експлуатації. В умовах соціалістичного суспільства

¹¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1984 р., с. 7.

^{11а} Там же, с. 48.

¹² Gones D., Smiigorzewska G. Dairy Farming in the USSR: Policy and Reality.— Soviet Studies, vol. XXIV, 1982, N 2, p. 259.

докорінно змінилося обличчя селянства, виникла морально-політична єдність колгоспного селянства з робітничим класом і інтелігенцією на основі марксистсько-ленінської ідеології. Зростання продуктивних сил сільського господарства, поступове перетворення сільськогосподарської праці у різновидність індустріальної, піднесення культури села і перебудова сільського побуту — все це веде до дальшої зміни соціального обличчя і психології селянина. Поступово долаються суттєві відмінності між містом і селом, зближуються умови праці і побуту в місті і селі. У селян з'являється все більше спільних рис з робітниками, зростає число колгоспників, чия праця безпосередньо пов'язана з технікою, підвищується їх загальноосвітній і культурно-технічний рівень.

Колгоспне селянство СРСР користується правами і свободами, які надані всім радянським громадянам Конституцією СРСР. Кращі представники колгоспного селянства є комуністами. Майже кожний одиннадцятий колгоспник — комуніст. Колгоспники, як і всі радянські громадяни, об'єднані у громадські організації (профспілкові, комсомольські та інші), які у відповідності із своїми статутними завданнями беруть участь у вирішенні політичних, господарських і культурних питань. Вони можуть бути обраними і обираються до Рад народних депутатів. Депутатами обрано колгоспників: до Верховної Ради СРСР 244 (16,3% від загальної кількості депутатів), до Верховних Рад союзних республік — 1171 (17,4%), до Верховних Рад автономних республік — 451 (13%), до місцевих Рад — 570 011 (24,9%) (Там же, с. 72—73).

Колгоспники, використовуючи права радянських громадян, беруть активну участь у суспільно-політичному житті. У той же час вони, як і всі громадяни, мають однакові обов'язки перед суспільством. Найважливіший з них — забезпечити неухильне зростання сільськогосподарського виробництва. Радянське селянство — активний будівник комунізму, цілком і повністю підтримує внутрішню і зовнішню політику КПРС, самовіддано працює над здійсненням сучасної аграрної політики КПРС.

Злісно фальсифікують антикомуністи і питання про духовний розвиток радянського села і матеріальний добробут його трудівників. Поширюються версії про те, що КПРС взагалі не зацікавлена у підвищенні освіти сільського населення, що діти сільських трудівників не можуть одержати вищу освіту. Для спростування цих вигадок слід навести дані про чисельність учнів у 8—10 класах сільських загальноосвітніх шкіл, про розвиток сільських середніх профтехучилищ. У радянському селі неухильно зростає число осіб, які одержали середню і вищу освіту. Якщо у дореволюційній Росії на 1000 сільських жителів припадало лише 3 чол. з вищою і середньою освітою (повною і неповною), то в СРСР у 1983 р. їх було вже понад половину. Відбувається інтенсивний процес зближення рівня освіти міського і сільського населення. Якщо у 1939 р. на 1 тис. чол. працюючих у містах припадало 242 чол. з вищою і середньою (повною і неповною) освітою, чи у 4 рази більше, ніж у сільській місцевості, то в 1979 р. цей розрив зменшився в 1,2 раза. (Там же, с. 111—113).

Неспроможними є вигадки радянологів про те, що хлібороби СРСР є «забитими», «малокультурними», що життя радянських селян носить монотонний, сірий характер. Вони спростовуються тим, що у радянському селі є широка мережа клубів і палаців культури. Всезростаюче значення у духовному житті села мають радіо, кіно, телебачення. Сільські райони країни одержують близько 120 млн. примірників журналів і газет, у середньому по чотири видання на кожну сім'ю. (Там же, с. 113).

У житті трудівників аграрного цеху країни відбуваються докорінні зміни. За останні десятиріччя у сільській місцевості країни побудовано

житлові будинки загальною площею понад мільярд квадратних метрів. Нині 85 сімей на селі із ста мають телевізори, 87 — радіоприймачі, 73 — холодильники. Майже у кожній другій сім'ї в сільській місцевості — легковий автомобіль або мотоцикл¹³.

Для спростування буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС, зокрема Продовольчої програми СРСР доцільно використати місцевий матеріал, особливо в питаннях про роль і місце колгоспів і радгоспів у вирішенні завдань піднесення сільськогосподарського виробництва, про соціальний розвиток радянського села, про підвищення матеріального добробуту і культурного рівня хліборобів.

Підбиваючи підсумки заняття, необхідно зазначити, що сучасна аграрна політика КПРС, Продовольча програма СРСР пройшли перевірку часом. Життя стверджує, що політичний курс ленінської партії у сільському господарстві повністю відповідає інтересам усього радянського народу. Це курс на створення достатку продуктів харчування для населення і сільськогосподарської сировини для промисловості, **подолання суттєвих відмінностей між містом і селом**, вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ)

¹³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1933 року, с. 6.

«БОГАТИРСЬКА ДОБА» В ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Апогеєм розквіту «готичної» (тобто ранньосередньовічної) Росії назвав К. Маркс часи правління в Києві князя Володимира Святославовича (978—1015 рр.)¹, а саму державу східних слов'ян того часу — могутньою імперією. Це хоч і лаконічна, але точна характеристика того важливого історичного періоду.

Останнє двадцятиріччя X — початок XI ст. були справді «богатирською добою» у житті давньоруської народності, коли завершилось об'єднання східнослов'янських земель в єдиній державі. То були роки стрімкого розвитку землеробства, промислів, ремесел Київської Русі, яскравого й самобутнього розквіту її культури, інтенсивного будівництва міст, зміцнення зовнішніх рубежів та зведення на них фортець — «богатирських застав».

Давньоруські літописи, насамперед найдавніший серед тих, що збереглися, — «Повість временних літ», відтворюють цю епоху головним чином на матеріалі фольклорних джерел: народних переказів, легенд, пісень, билин. Відомий фольклорист, академік АН УРСР А. М. Лобода так образно і влучно сказав про поетичні пам'ятки — джерела літописів: «Під таємничим покривом поетичної передачі перед нашим поглядом вимальовуються обриси багатьох століть руської історії... Загалом виходить сильна, чудова за своїм багатством картина внутрішніх і зовнішніх відносин Русі, її ідеалів, культурних спілкувань — неписана історія, що не визнає хронології, й з своєрідними прийомами викладу, але все ж таки сповнена внутрішньої правди».

Фольклорні пам'ятки створюють поетичний образ Давньоруської держави того часу. Прекрасну і багату землю невтомно стережуть богатирі, що їздять у чистому полі й дають відсіч будь-якому ворогові. Їх подвиги казкові та захоплюючі. Так же в уяві народних мас виглядає казковим і захопливим увесь той героїчний період їх історії. Богатирі безсмертні у билинах, легендах, піснях, бо безсмертним є народ, який породив їх. Фольклор тогочасної Русі пройнятий оптимізмом, тією життєрадісністю, що притаманна молодій державі, яка тільки що відвоювала собі провідне місце серед країн світу².

Князь Володимир «Красне Сонечко» в билинах — один із символів Русі. Він позбавлений індивідуальних рис, якихось особливостей поведінки, характеру. Як слушно відзначає один із сучасних дослідників, його образ «без сумніву, узагальнений... В епосі від дійсно існуючої особи залишилися лише ім'я, титул і високе становище глави держави»³. Народ переосмислив образ князя відповідно до свого ідеалу мудрого правителя, що піклується про рідну землю.

Ми не будемо розглядати цикл переказів та легенд про «духовне прозріння» Володимира, вибір ним віри, його хрещення й запровадження християнства на Русі, хоча ці теми займають значне місце у «Повісті временних літ». Адже темою нашої оповіді є народні перекази і легенди, пісні й билини, а згаданий цикл має суто церковне, книжне походження. Він створений у колі вчених монахів та церковників.

¹ Марх К. Secret diplomatic history of eighteenth century. — London, 1899, p. 75, 77.

² Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. — Л., 1945, с. 289—290.

³ Мирзоев В. Г. Былины и летописи — памятники русской исторической мысли. — М., 1978, с. 34.

Зате справді народними є історичні перекази щодо проведення князівським урядом реформи язичницьких культів і створення пантеону богів у Києві. Початок правління князя описаний Нестором на фольклорному матеріалі: «І став Володимир княжити в Києві один * і поставив кумирів на горбі за теремним двором: дерев'яного Перуна із срібною головою й золотими вусами, потім Хорса, Дажьдбога, Стрибога, Симаргла та Мокош. І приносили їм жертви, називаючи їх богами... І опоганилася кров'ю земля Руська й горб той». Князь також «посадив Добриню, свого дядька, у Новгороді. І, прийшовши до Новгорода, Добриня поставив кумира ** над рікою Волховом, і приносили йому жертви новгородці, мов богові»⁴.

Сучасна наука вбачає у влаштуванні за часів Володимира в Києві пантеону язичницьких богів першу спробу панівної верхівки Давньоруської держави привести ідеологію у відповідність із суспільним устроєм. Дальша феодалізація Русі, розвиток та зміцнення державності, виникнення й еволюція нових правових норм зумовили значні зрушення в ідеологічному житті. А у феодальну добу, за висловом Ф. Енгельса, панувала єдина форма ідеології: релігія і теологія⁵. Тому кардинальні зміни в давньоруському суспільстві неминуче повинні були відбитись у релігійній реформі.

Разом з тим, реформа язичництва диктувалась об'єднанням східних слов'ян у спільній державі. Ось чому на зміну численним племінним культам князівський уряд вирішив запровадити єдиний пантеон язичницьких «кумирів» на чолі з верховним богом Перуном, що хоча б формально відповідав устрою Київської Русі.

Вчені мають сумнів з приводу того, що Володимир відродив людські жертви богам, які практикувалися в язичницькій давнині, для надання новому культові трагічно-пишного характеру. Та немає підстав у цілому не вірити народному переказу про релігійну реформу, що став джерелом для Нестора.

До наших днів збереглася надзвичайно важлива пам'ятка XII ст. — часу розквіту давньоруської літератури — «Слово про те, як язичники шанували ідолів і приносили їм жертви». Її автор, розумна й широко освічена людина, розповідає історію вірувань східних слов'ян. Спочатку вони поклонялися силам природи, злим («упилям») та добрим («берегиням») духам. Ці вірування сягають доби кам'яного віку. Згодом вони шанували «Рода й Рожаниць», тобто божеств природи. Цей культ, без сумніву, був пов'язаний із землеробством та відповідав наступним стадіям розвитку східнослов'янського суспільства. І, нарешті, в добу, що передувала запровадженню християнства, руси молилися Перунові, Хорсу, Дажьдбогу й іншим богам.

Головним богом серед встановлених у Києві «на горбі за теремним двором» був Перун — бог грому та блискавки. За становищем і функціями в пантеоні Володимира його можна вважати аналогічним грешькому богу Зевсу й римському — Юпітеру. Перуна неодноразово згадують «Повість временних літ» та інші найдавніші літописні ізводи. Ним неодноразово присягаються дружинники Олега, Ігоря і Святослава.

Виходячи з короткого опису Нестора, цьому богові надавали людської подоби — він мав срібну голову й золоті вуса. Пізній (XVII ст.) Густинський літопис додає до цього мальовничі подробиці: ідол мав залізні ноги, а у руці тримав кам'яну стрілку-блискавку, обсіпану яхон-

* Мається на увазі після усунення від влади його брата Ярополка.

** З новгородських джерел відомо, що цим кумиром також був Перун.

⁴ Повесть временных лет. Текст и перевод. М.—Л., 1950, ч. I, с. 56. Тут і далі цитати з «Повісті» наводяться за цим виданням у перекладі на сучасну українську мову.

⁵ Див.: Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 281.

тами, в його очницях мерехтіли самоцвіти. У Новгороді навколо ідола Перуна вдень та вночі палили вісім вогнищ (у народі про це жила пам'ять аж до XVII ст.). Жерці під страхом смерті мусили підтримувати вогонь.

Перуна вважали не лише грізним громовержцем, а й покровителем землеробства, оскільки він «насилав дощі». Відомий дореволюційний фольклорист Є. В. Анічков висловив думку, що Перун був князівсько-дружинним богом, якому поклонялися в Подніпров'ї. На цю думку його навела та обставина, що ним у літописах присягалися князі й дружина, а всі інші воїни (народне ополчення) — Волосом, «скот'єм богом»⁶. Сучасна наука поділяє думку дослідника.

Капище з ідолом Волоса також розташовувалося у Києві, але не поблизу князівських палаців, а в торгово-ремісничому районі — на Подолі, поблизу гирла Почайни. Про це можна дізнатися з «Житія Володимира»: після запровадження християнства князь Волоса-ідола, що його називали скот'єм богом, звелів у Почайну-річку кинути. Цей бог був покровителем скотарства і торгівлі. Адже слово «скот», худоба — символ багатства, синонім грошей у ті часи («скотниця» по-давньоруському — скарбниця, казна). Воїни-дружинники вважали Волоса ще й родоначальником пісенної творчості. А відомий учений XIX ст. І. І. Срезневський розглядав Волоса як бога Сонця, своєрідного Аполлона давньоруських часів (адже Аполлон був у греків покровителем мистецтв).

Очевидно, ідол Перуна стояв у Києві спочатку на княжому дворі. Прагнучи перетворити його на всенародного бога, Володимир перемістив Перуна на пагорб для загального огляду та поклоніння. Культ цього бога поширюється спочатку на Київ, а згодом — на всю Русь. Зокрема, його статуя споруджується в Новгороді, якому Перун був зовсім чужий. Це перший крок на шляху реформи язичництва, запровадженої давньоруським урядом на межі 70-х і 80-х років X ст.

Наступним кроком стало зосередження на пагорбі навколо Перуна інших богів, що, вірогідно, належали різним союзам племен східних слов'ян та їх сусідам. Більшість дослідників сходиться на думці, що й Даждьбог, і Хорс були богами Сонця. Наймовірніше, що Даждьбог — слов'янське божество, а Хорса шанували якісь південні племена, як вважає ряд учених, — торки*. З джерел другої половини XI — першої третини XIII ст. відомо, що союз їх племен, підвладний Русі, допомагав їй у боротьбі проти інших кочовиків. Тому київський уряд міг визнати доцільним увести їх головного бога до державного пантеону. На думку деяких істориків, Даждьбог належав одному з незадовго до того приєднаних до Давньоруської держави східнослов'янських племенних об'єднань.

Втім висловлювалася також думка, що Хорс — слов'янський бог, але не Сонця, а Місяця. Вона ґрунтується на поетичній згадці «Слова о полку Ігоревім» про князя-чарівника Всеслава:

«Всеслав-князь людей судив,
Городи мирив із князями,
А сам вовком серед ночі темної
Вибігав із города з Києва,
До півнів сягав Тмутороканя,
Вовком путь перебігаючи
Великому Хорсові»⁷.

Зрозуміло, що вночі Всеслав не міг перебігти шлях сонцеві. Культ Місяця був поширений у східних слов'ян. Про це, зокрема, свідчать чис-

⁶ Анічков Е. Ф. Язычество и Древняя Русь.— СПб., 1914, с. 319—320.

* Ім'я Хорс походить від іранського «корш» (коршид), що означає «сонце».

⁷ Слово про Ігорів похід. Переклад на українську мову Максима Рильського.— К., 1977, с. 28.

ленні знахідки на території Давньої Русі підвісок-лунниць (у вигляді півмісяця).

Характер божества на ім'я Стрибог роз'яснює все те ж «Слово о полку Ігоревім»:

«Се вітри, внуки Стрибогові,
Віють з моря стрілами
На хоробрі полки Ігореві»⁸.

Отже, Стрибог — бог вітру й водночас війни, оскільки несе стріли, сіє смерть. Лінгвісти виводять його ім'я від давньоруського дієслова «стрити» — знищувати. Отже, Стрибог — своєрідний антипод Даждьбога, що несе людям благо.

Зовсім мало відомо про Симаргла та Мокош. Деякі вчені вбачають у Симарглі божество підземного світу, де зберігаються кістки прашурів і звідки виростають дерева й чагарники. Іноді його уявляли у вигляді крилатого пса. А Мокош — єдине жіноче божество в пантеоні Володимира. Її вважали богинею підвладних Русі угро-фінських племен, але останнім часом частина мовознавців схиляється до думки про її слов'янське походження й сутність, на що вказують назви поселень та місцевостей, зокрема Макошине в Чернігово-Сіверській землі, Мокошин у Чехії тощо. Можливо, Мокош — богиня води і дощу, отже, родючості, аналогічна пізнішій українській Марені, богині води та весни. Втім, вищесказане залишається поки що гіпотезою.

Хоча це й здається неймовірним, археологам пощастило знайти залишки пантеону богів, влаштованого за наказом Володимира. Під час розкопок, проведених експедицією Інституту археології АН УРСР у 1975 р., в центральній частині «міста Володимира», якраз поблизу згаданого у літопису «теремного двору», виявлено релікти давньоруського святилища.

Вивчення обрисів фундаменту цього своєрідного язичницького храму привело археологів до висновку, що він був прямокутний, розміром 7×1,5 м, і мав 6 закруглених симетричних виступів, на яких, очевидно, й стояли названі у народному переказі боги — від Перуна до Мокош. На південь від споруди вчені знайшли велике чашоподібне заглиблення в землі з великою кількістю вугілля, золи та кісток тварин — залишки жертвенника, в якому горіло величезне багаття⁹ (згадаймо незгасимі вогні, що палали біля капища Перуна). Так було «документально» (археологічні джерела дають інформацію, яка не поступається достовірністю перед джерелами писемними) встановлено правдивість народного переказу про пантеон богів Володимира, доведено точність навіть окремих деталей цього фольклорного твору.

Однак проведена київським урядом реформа язичництва не могла задовольнити ідеологічних потреб класового суспільства. Дедалі міцніючому класу феодалів з князями на чолі була необхідна нова державна релігія. Нею й стало християнство в 988 р. «Повість временних літ» умістила під цим роком колоритний опис скинення язичницьких кумирів Володимиром: «Звелів (він) перекинути ідолів — одних порубати, інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати до хвоста коня і волочити його з гори Боричевим узвозом до Струмка... Коли тягли Перуна Струмком до Дніпра, оплакували його невірні, тому що не прийняли ще вони святого хрещення, — зверхньо зауважує монах-літописець. — І, притягнувши, кинули його у Дніпро. І приставив Володимир до нього людей, сказавши їм: «Якщо пристане де до берега, відпихайте його. А коли пройде пороги, тоді тільки облиште його». Вони ж виконали, що їм було наказано. І коли пустили Перуна й пройшов він по-

⁸ Там же, с. 12.

⁹ Новое в археологии Киева. — Киев, 1981, с. 64—65.

роги, викинуло його вітром на обмілину, і від того прозвали те місце Перунова обмілина, як і до цих пір зветься»¹⁰.

Це, без сумніву, народний переказ з притаманним йому наївним прагненням за допомогою посилення на назву місцевості довести вірогідність оповіді. Наймовірніше, широко відомий опис скинення Перуна згодом прив'язали до місцевості, щоб пояснити її назву. Тим часом, якраз у районі дніпровських порогів у 1909 р. знайшли так звані Перунів дуб — священне дерево слов'ян-язичників з вбитими в стовбур кабанячими іклами. Можливо, подібний дуб стояв колись і на «Перуновій обмілині», давши їй свою назву.

Однак навряд чи ідол Перуна міг заплисти так далеко. У «Синописі», виданому в 1674 р., записано: «Идол же той выдыбал или выплыл тамо на берег идеже ныне монастырь Выдубицкий. И нарекоша место оно Выдыбичи, потом Выдубичи»¹¹. Як бачимо, в даному варіанті переказу вказується інше місце появи ідола на березі й у зв'язку з цим пояснюється назва давнього урочища.

В обох наведених переказах відзначається, що кияни широко жалкували за скинутим Перуном — адже багато з них здавна вірили у цього бога. В Новгороді ж його культ був чужим усім верствам населення. Найдавніший серед тих, що збереглися, новгородський літопис оповідає, що, коли скинутого у річку Волхов Перуна прибило до берега, один з городян відштовхнув його жердиною і саркастично мовив: «Ти, Перуне, досхоchu поїв та попив, а тепер пливи геть»¹².

Ідеологічна реформа була важливою, але не єдиною турботою давньоруського уряду в останній чверті X ст. Щоб завершити будівництво держави, необхідно було включити до її складу ті союзи східнослов'янських племен, які або ще залишалися незалежними, або зуміли тимчасово звільнитися з-під влади Києва. У багатьох учених викликали подив оповіді «Повісті временних літ» про підкорення Володимиром племенних об'єднань, що, за свідченням того ж джерела, були приєднані до Русі його попередниками. Відомий буржуазний джерелознавець О. О. Шахматов писав з цього приводу: «Народний переказ приписував йому (Володимирові) підкорення вятичів, радимичів, хорватів... Усі ці походи оспівувалися, напевне, в билинах, що стали рано переносити на Володимира подвиги князів, які передували йому. Так, про підкорення вятичів інші народні перекази говорили як про справу Святослава»¹³.

Подібна думка нам уявляється недостатньо обґрунтованою. Процес включення об'єднань східних слов'ян до Давньоруської держави був тривалим і відбувався за перемінним успіхом. Це видно на прикладі древлян: підкорені ще Олегом, вони повстали проти його наступника Ігоря. Їх опір був остаточно зламаний лише військом Ольги. Відрізаний від столиці Русі десятками днів кінного шляху, перебуваючи у пралісах, могутній племенний союз вятичів також довго чинив опір владі київського князя.

Народні перекази (саме вони, а не билини, були джерелами Нестора й інших літописців) про приєднання східнослов'янських племен до Давньоруської держави за Володимира збереглися в основному у формі глухих та лаконічних згадок. Під 981 р. читаємо в «Повісті временних літ»: «Переміг Володимир і вятичів та наклав на них данину — з кожного плуга, як і батько його брав». Це підтверджує сказане раніше літописцем про підкорення цього племенного союзу Святославом. Однак і ця перемога виявилася не остаточною. У наступному, 982 р.,

¹⁰ *Повесть временных лет*, ч. 1, с. 80.

¹¹ *Киевский синопис*.—Київ, 1836, с. 76.

¹² *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. М.—Л., 1950, с. 160.

¹³ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.—СПб., 1908, с. 484.

«піднялися вятичі війною, й пішов на них Володимир і переміг їх удруге»¹⁴. Після цього в літописах близько ста років відсутні згадки про опір вятичів центральній владі київських князів. Та це не означає, що вони покорились останнім. У «Повчанні» Володимира Мономаха зазначається: «А у Вятичську землю ходили дві зими на Ходоту й на сина його». Очевидно, Ходота — місцевий князь з плеємної знаті. Потрібні були аж дві зимових кампаній, щоб приборкати його. І це відбувалося наприкінці XI ст. — в період великої могутності київських князів.

Лише переказ про підкорення радимичів сповнений детальних подробиць. У 984 р., повідомляє Нестор, «пішов Володимир на радимичів. Був у нього воевода Вовчий Хвіст, і послав Володимир Вовчого Хвоста перед собою, й зустрів той радимичів на річці Пищані та переміг їх. Від того й дражнять русичі радимичів: «Пищанці від вовчого хвоста бігають»¹⁵. Відгомін цього давньоруського переказу напрочуд довго, аж до другої половини XIX ст., жив в українському фольклорі. М. І. Костомаров, зокрема, записав веснянку з такими словами:

«Пищано, Пищаніно,
По березі ходило.
Ішов вовк мимо дівок,
Усім дівкам шапку зняв...»¹⁶

Як бачимо, зміст переказу з часом забувся, залишилися лише вовк та назва річки. Однак пам'ять народу берегла їх протягом майже тисячоліття.

Народні перекази, як правило, не схвалюють завойовницьких походів і не оспівують їх. Лише одна з воєнних експедицій Володимира в чужі землі знайшла відображення у фольклорі (й у літопису), та й то народний оповідач іронізує над князем і його родичем, що пошилися в дурні: «У рік 985. Пішов Володимир на болгар у ладях з дядьком своїм Добринею, а торків (союзників-кочовиків — М. К.) привів берегом на конях. І переміг болгар. Мовив Добриня Володимирові: «Оглянув полонених колодників: всі вони в чоботах. Ці данини нам не дадуть — підемо, пошукаємо собі у личаках». І уклав Володимир мир з болгарами, й поклялися одне одному, і мовили болгари: «Тоді не буде миру між нами, коли камінь почне плавати, а хміль тонути». І повернувся Володимир до Києва»¹⁷. Автор цього твору відверто кепкує над князями та дружиною, не здатними утримати в покорі й обкласти даниною войовничих (чоботи — одна з ознак воїна) і заможних людей, бо більш звична для них справа, на його думку, — обдирати миролюбних бідолах.

Фольклористи відзначають, що наведена клятва втілювала ідею неможливості порушення русько-болгарської дружби. Подібний мотив часто зустрічається й в українських історичних піснях. Так, прощаючись із сім'єю, козак, який іде на війну, говорить сестрі, що повернеться додому тоді, коли млинове жорно попливе, а перо (в одному з варіантів навіть: «хмелеве») потоне, тобто йому вбитим.

Розглянуті нами сюжети відтворені у «Повісті временних літ» та інших літописах (зокрема, новгородських) на основі народних історичних переказів. До літописних текстів, що відбивають події кінця X — початку XI ст., влився також і воїнський, дружинний епос, який малює Володимира як ідеального князя.

Так, у «Повісті временних літ» розповідається, як беріг та плекав Володимир дружинників. Одного разу вони почали «нарікати на князя,

¹⁴ *Повесть временных лет*, ч. I, с. 58.

¹⁵ Там же, с. 59.

¹⁶ Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи. — Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. СПб., 1894, т. 13, кн. 5, с. 355.

¹⁷ *Повесть временных лет*, ч. I, с. 59.

мовлячи: «Горе головам нашим, дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними». Почувши це, Володимир звелів викувати срібні ложки, сказавши так: «Сріблом і золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду срібло й золото, як дід мій та батько з дружиною дошукувалися золота і срібла».

Навряд чи в дійсності Володимир заходився виготовляти для своїх ратників срібні ложки. Однак ідеальний князь, герой воїнського епосу, повинен був вище за все цінувати власних бойових дружинників. Оповідач повчально зауважує: «Бо Володимир любив дружину і з нею радився про влаштування країни, й про війну, і про закони країни»¹⁸. У дійсності ж тоді вже минули часи, коли князь в усьому радився з дружиною. У нього з'явилися нові радники: великі феодали-бояри, знать, що уже мали великі земельні володіння та багатства.

В уяві деяких дослідників вітчизняних старожитностей Володимир Святославович знаменитий чи не найперше своїми бенкетами. Учти — обов'язковий елемент багатьох билин так званого київського циклу, героєм яких виступає Володимир Красне Сонечко. Вчені, які досліджували цей епічний жанр, вважають, що це не випадково. Адже билини виконувалися головним чином на бенкетах. Ось картина одного з них:

«У ласкова князя Володимира
Было столованье — почестной пир,
На многих князей и бояров,
На всю поленицу * удалую,
На всю дружину храбрую.

Он всех поит, всех чествует,
Сам по гридне * похаживат,
Белыми руками помахиват,
Могучими плечами поворачиват»¹⁹.

Володимирові бенкети знайшли відображення у «Повісті временних літ» та в інших літописах. Нестор пише: «Кожної неділі вирішив він на дворі своєму у гридниці влаштовувати учту, щоб приходити туди боярам і гридям, і соцьким, і десяцьким, і кращим мужам». У «Повісті» розповідається, наприклад, що одного разу, після перемоги над лютими ворогами Русі — печенігами, Володимир «влаштував велике святкування, наваривши меду 300 провар **». І скликав бояр своїх, посадників та старійшин з усіх міст, і всяких людей багато, й роздав бідним 300 гривень. І святкував князь вісім днів, і повернувся до Києва... І тут знову влаштував велике святкування, скликаючи незліченну силу народу»²⁰. В автора пізнього Якимівського літопису, як бачимо, існували підстави описувати князювання Володимира «з багатьма бенкетами та веселощами»²¹.

Народне, у даному разі дружинне джерело цих оповідей навряд чи може бути взяте під сумнів. Однак чи достовірне воно? Фольклористи й історики переконані в тому, що Володимир (а, можливо, і його батько Святослав та дід Ігор) дійсно влаштовував учти, на які поряд з дружинниками й знатними людьми запрошувалося і багато простого люду — ще існували пережитки доби воєнної демократії, коли князь неодмінно бенкетував разом з дружиною. Крім того, бенкети були засобом залучення людей з різних соціальних верств до дружини²², що

¹⁸ Там же, с. 86.

* Полениця — богатирі (рідше — богатирші), що їздять у полі й охороняють рубежі рідної землі.

* Гридня, гридница — палата для бенкетів.

¹⁹ Былины и исторические песни из Южной Сибири. — Новосибирск, 1939, с. 129.

²⁰ Повесть временных лет, ч. I, с. 85.

** Бочок.

²¹ Див.: Татищев В. Н. История Российская. М.—Л., 1962, т. I, с. 112.

²² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М., 1982. с. 388.

потребувала кваліфікованих воїнів. Згадаймо, що у ті суворі часи князі вели майже безперервні війни, придушуючи повстання племінних союзів, які не бажали їм коритися.

Давньоруський народ вбачав головну заслугу Володимира в піклуванні про захист рідної землі від кочовиків-печенігів. У нерівній битві з ними загинули його батько Святослав та тисячі воїнів. Печенізькі хани майже щороку здійснювали набіги на південноруські землі з причорноморських степів, де постійно кочували їх орди. Вони обходили нечисленні фортеці й укріплені міста, нападаючи в основному на сільське населення. Тому перед князівським урядом вже у перші роки правління Володимира Святославовича постало завдання — спорудити захисні лінії вздовж річок, що були природними рубежами із степом.

Під 988 р. Нестор розповідає про фортифікаційну діяльність давньоруського уряду: «І мовив Володимир: «Недобре, що мало міст навколо Києва». І почав ставити міста на Десні, й по Остру, і по Трубежу, й по Сулі, і по Стугні. І став набирати мужів кращих від словен, і від кривичів, і від чуді, й від вятичів, і ними населив міста, тому що була війна з печенігами. І воював з ними, й перемагав їх»²³. Згадка про те, що гарнізони міст-фортець складалися з вихідців з різних східнослов'янських земель, дає підстави вважати, що будівництво захисних споруд було загальноруською справою. Це і зрозуміло — адже доводилося зводити не лише фортеці, а й величезні, багатокілометрові земляні вали та міцні дубові частоколи.

Збереглося свідчення людини, яка на власні очі бачила грандіозну систему захисних споруд, створену в ті роки. У 1006 р. Київ відвідав германський єпископ Бруно, що прямував до печенігів, щоб схилити їх до християнства. В листі до імператора Генріха II він розповів, як Володимир з дружиною супроводжував його «до останньої межі своєї держави, яку він у зв'язку з ворогом, що блукає тут (печенігами. — М. К.), обгородив звідусіль найміцнішим частоколом... на дуже великому обшарі»²⁴.

Серед названих у літопису 5 річок, уздовж яких зводилися порубіжні фортеці, чотири знаходилися на більш уразливому для кочовиків Лівобережжі Дніпра. Там степ простягався мало не до самого Чернігова. Печенігам доводилося спочатку долати рубіж на Сулі. При впадінні цієї річки в Дніпро археологи виявили укріплену гавань Воїнь, де укривалися кораблі, що плавали великим водним шляхом «з Варяг до Греків»²⁵. На наступному рубежі — річці Трубіж — шлях кочовикам загороджував міцно укріплений Переяслав, далі йшли захисні споруди вздовж Остра і Десни. А у долині річки Стугни, поблизу Києва, височіла могутня фортеця Витечів з валами, дубовими стінами й сигнальною баштою на горбі. Запалене на ній багаття, яке сповіщало про наближення ворога, бачили на київських валах.

Під 991 р. «Повість временних літ» розповідає, що «Володимир заклав місто Білгород, і набрав до нього людей з інших міст. І звів до нього багато людей, бо любив це місто»²⁶. Інтерес князя-полководця до Білгорода пояснюється, очевидно, тим, що збудоване за Стугною, на підступах до Києва, місто було чудово укріплене й надійно захищало столийний град Русі разом з Витечевим та Переяславом.

На Стугні Б. О. Рибаків відкрив невелику фортецю з дубовими стінами, засипаними всередині землею. Її оточували глибокі рови, а ворота були особливо надійно укріплені. Вчений ототожнив фортецю із згадуваним у літопису Новгородом Малим, назвавши її «заставою бога-

²³ *Повесть временных лет*, ч. I, с. 83.

²⁴ *Monumenta Poloniae historica*, t. I. — Lwów, 1864, p. 224—225.

²⁵ Довженко В. П., Гончаров В. К., Юра В. О. *Древньоруське місто Воїнь*. — К., 1966.

²⁶ *Повесть временных лет*, ч. I, с. 83.

тирською». Дослідник дійшов висновку, що вона проіснувала лише кілька років і була знищена печенігами під час їх великого походу на Київ у серпні 996 р. Б. О. Рибakov писав: «Фортеця знаходилася на стрімкому крутоярому горбі, до якого підходила лінія укріплень «Змієвих валів»²⁷.

Землеробські райони Середнього Подніпров'я з давніх-давен оточені велетенськими земляними валами, що простяглися більше ніж на 400 км. Залишки цих споруд збереглися до наших днів. Багато років серед учених точаться гострі суперечки стосовно часу спорудження цих укріплень, що мають назву «Змієвих валів». Щоб зрозуміти, як і чому народилася ця назва, доведеться звернутися до прадавнього східнослов'янського фольклору.

Легенди про зміїв та поєдинки з ними належать до найбільш поширених у народній творчості східних слов'ян. Зародилися вони ще на родоплемінному етапі їх історії. На території України фольклористами записана велика кількість легенд про боротьбу Кузьми й Дем'яна (чи Бориса і Гліба) із змієм (драконом), що їв людей. Ці билини трансформувалися відповідно до нових часів. Так, героєм однієї з них у X ст. став богатир Добрыня.

«А не темные ли темень затемнели,
А не черные тут облаци попадали,
А летит ко Добрынюшке люта змея,
А лютая-то змея да печерская»²⁸.

Згодом у билинах з'являється образ Тугарина Змієвича — сина срашного змія. В Тугарині історики бачать спогад про грізного, половецького хана Тугоркана. Цей образ цікавий тому, що є перехідним від міфічного змія до реальної історичної особи.

Згідно з народними повір'ями, міфічний герой «Кузьмодем'ян» або «Борисогліб» запрягав у плуг величезного змія та проорював грандіозні борони в степу аж до моря. Так, на думку народу, виникли «Змієві вали».

Зовсім недавно розпочалося наукове, археологічне їх вивчення. Виявилось, що вали споруджувалися слов'янами-землеробами для захисту від кочовиків не одне століття. Значну їх частину насипано у II—V ст. н. е., в період так званого великого переселення народів, коли південними землями східних слов'ян хвиля за хвилею прокочувалися маси войовничих прибульців.

Разом з тим, археологи встановили, що чимало «Змієвих валів» відноситься до давньоруської доби. Розкопки експедиції Інституту археології АН УРСР 1974 р. на лівому березі Стугни дали можливість датувати ці вали кінцем X — початком XI ст., тобто періодом князювання Володимира Святославича, коли особливо інтенсивно будувалися захисні споруди²⁹. Тому можна припустити, що розташовані біля Новгород-Малого «Змієві вали» відносяться до фортифікаційної діяльності київського уряду.

В роки становлення Давньоруської держави легендарна боротьба із зміями почала відображатись у фольклорі як боротьба з кочовиками, що загрожували самому існуванню Русі. Це був новий етап життя прадавніх міфів. Легендарний «Кузьмодем'ян» поступився місцем більш реальному Кожум'яці, оспіваному також у пізніших переказах і казках росіян, українців та білорусів.

В світлі сказаного зрозумілішим стає поетичний і героїчний переказ, уміщений у «Повісті временних літ» під 992 р.: «Прийшли печеніги

²⁷ Рыбаков Б. А. «Застава богатырская» на Стугне. — В кн.: Города феодальной России. — М., 1966, с. 91.

²⁸ Добрыня Никитич и Алеша Попович. — М., 1974, с. 17.

²⁹ Кучера М. П., Юра Р. О. Дослідження Змієвих валів у Середньому Подніпров'ї. — У кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976, с. 216.

тим берегом (Дніпра) від Сули; Володимир же виступив проти них і зустрів на Трубежі біля броду, де нині Переяслав. І став Володимир на цьому боці, а печеніги на тому. І не зважувалися наші перейти на той бік, ні ті на цей бік»³⁰. Хоча літопис ні словом не згадує про існування в той час захисних ліній, їх присутність відчувається між рядками цієї розповіді: печеніги подолали рубіж по Сулі й зупинилися перед наступним, могутнішим, уздовж Трубежа. Ворог не насмілювався штурмувати укріплення. Князь же, мабуть, мав набагато менше військо від печенізького.

«І під'їхав князь печенізький до річки,— продовжує Нестор,— викликав Володимира і мовив йому: «Випусти ти свого мужа, а я свого — нехай борються. Якщо твій муж кине мого на землю, то не будемо воювати три роки. Якщо ж наш муж кине твого на землю, то будемо розоряти вас три роки». Ціна двобою була високою, тому князь серйозно поставився до вибору бійця. Та довгий час у руському стані не знаходилося бажаного змагатися з печенізьким богатирем...

«І став тужити Володимир, посилаючи по всьому війську своєму, й прийшов до нього один старий муж і сказав йому: «Княже! Є у мене один син менший. Я вийшов з чотирма, а він удома залишився. Одного разу я лаяв його, а він м'яв шкіру, так він розсердився і розірвав шкіру руками (йшлося про волову, надзвичайно міцну та грубу шкіру). Почувши це, князь зрадів, і послав за ним (юнаком), і привели його до князя, й повідав йому князь усе. Той відповів: «Княже! Не знаю, чи можу я з ним зітнутися,— випробуйте мене: чи немає великого та дужого бика?» І знайшли бика, великого й дужого, і наказали розлютити його — покладали на нього розпечене залізо та пустили. І побіг бик повз нього, й схопив він бика рукою за бік, і вирвав шкіру з м'ясом, скільки захопила його рука. І мовив йому Володимир: «Можеш з ним боротися»³¹. Епічні мотиви двобою богатирів поширені в творчості багатьох народів. Фольклористи вказують паралелі у європейських (старофранцузьких, наприклад) та азійських (монгольських, бурятських) епічних творах. Втім, таке траплялося і в дійсності. Як відомо, Куликовська битва 1380 р. розпочалася поєдинком руського богатиря Пересвета з ординським Темір-Мурзою.

«Наступного ранку,— зазначає далі Нестор,— прийшли печеніги й стали викликати: «Чи є муж? Ось наш готовий!». Володимир звелів тієї ж ночі надіти обладунки*, і зійшлись обидві сторони. Печеніги випустили свого мужа: був же він дуже великий та страшний. І виступив муж Володимира, й побачив його печеніг, і посміявся, бо був він (руський воїн.— М. К.) середній на зріст. І розміряли місце між обома військами, й пустили їх (богатирів.— М. К.) одного проти одного. І схопилися, й почали міцно стискати один одного, і удавив (руський) печеніжина руками до смерті. І кинув його об землю. Пролунав крик, і побігли печеніги, й гналися за ними руські, винищуючи їх, і прогнали їх»³².

Як дотепно зауважила відома радянська фольклористка В. К. Соколова, «від змія у цьому переказі збереглося хіба що тільки те, що був «превелик зело н страшен»³³. Таким чином прадавня легенда про визволення землі від чудовиська переродилася на історичний переказ про очищення рідної землі від смертельного ворога — печенізьких орд.

Легенди та казки про перемогу руського воїна над печенігом довго жили на Україні. Безіменний у літопису, він має в записаних у різних місцевостях України в ХІХ ст. фольклорних творах ім'я Кирила або

³⁰ Повесть временных лет, ч. І, с. 84.

³¹ Там же.

* Звичайно руські ратники надягали важке озброєння безпосередньо перед битвою. Таким чином князь підготував військо до бою.

³² Повесть временных лет, ч. І, с. 84—85.

³³ Соколова В. К. Русские исторические предания.— М., 1970, с. 22.

Микити. Деякі вчені вбачають у літописному переказі про Кожум'яку відозмінений і пристосований до Києва давній загальнолюдський міф про боротьбу людини з чудовиськом та визволення гноблених ним істот. При цьому називають героїв старогрецької міфології Тезея, Персея і т. д. Гадаємо, що немає потреби звертатися до такої далекої давнини. Переказ про Кожум'яку цілком вкладається в систему фольклорних уявлень східних слов'ян часів утворення Київської Русі, глибоко сягаючи корінням у праслов'янську міфологію.

Літописна оповідь про перемогу руських над печенігами завершується словами: «Володимир же зрадив і заклав місто біля броду того й назвав його Переяславом, бо перейняв славу отрок той»³⁴. Ці слова не раз бентежили дослідників літописання. Адже, якщо вірити текстові угоди Русі та Візантії 907 р., місто вже тоді існувало, про що не міг не знати Нестор. У «Повісті временних літ» під 907 р. літописець згадує руських купців, що прибували до Константинополя «з Києва, потім з Чернігова і з Переяслава й з інших міст»³⁵.

Деякі історики вважають, що назва Переяслава інтерпольована до тексту русько-візантійської угоди 907 р., а насправді місто було засноване після перемоги над печенігами 993 р.³⁶ На нашу думку, тут далось взнаки властиве народним переказам прагнення, спираючись на будь-які реалії, зокрема топонімічні, обгрунтувати вірогідність розповіді. Утворюючи назву Переяслава від «переймати славу», творці переказу, щоб якось пояснити походження топоніма, виходили з відомого їм факту перемоги руського воїна над печенігом, що сталася неподалік від того міста.

Героїчна тема боротьби східних слов'ян з кочовиками знайшла відображення і в іншому переказі, що також був записаний у найдавніших літописних ізводах. Це сюжет про облогу Білгорода незліченним печенізьким військом. Він уміщений Нестором під 997 р., після переказу про перемогу юнака — Кожум'яки над кочовиком-богатирем: «Коли Володимир пішов до Новгороду за північними воїнами проти печенігів, тому що була в той час безперервна велика війна, дізнались печеніги, що немає тут князя, прийшли та стали під Білгородом. І не давали вийти з міста, й був у місті сильний голод, і не міг Володимир допомогти, тому що не було в нього воїнів, а печенігів була велика сила»³⁷.

Історики встановили, що ця сумна картина загалом відповідає дійсності. Боротьба Русі з печенігами вимагала напруження всіх сил, руське військо знало не тільки перемоги, а й поразки, бо степовики майже завжди мали кількаразову чисельну перевагу та добре використовували фактор несподіванки при стрімких набігах. Мине ще кілька десятиріч, перше ніж син Володимира — Ярослав завдасть рішучої поразки печенізьким ханам біля валів Києва і відсвяткує велику перемогу заснуванням славнозвісного Софійського собору. Та все те сталося пізніше...

Отже, зібралось міське віче, на якому менш сильні духом схилялися до того, щоб здатися печенігам,— все одно, мовляв, гинути від голоду. Печенізькі воїни не йшли на приступ — Білгород був дуже укріплений, кочовики ж, і не лише печеніги, а й половці, які в середині XI ст. змінили їх у причорноморських степах, не вміли захоплювати могутніх фортець.

В критичну мить подав голос мудрий старець: «Послухайте мене, не здавайтесь ще три дні та зробіть те, що я вам звелю». Вони ж (міські старійшини.— М. К.) з радістю пообіцяли послухатись. І мовив їм:

³⁴ Повість временных лет, ч. I, с. 85.

³⁵ Там же, с. 25.

³⁶ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания.— М., 1977, с. 333.

³⁷ Повість временных лет, ч. I, с. 87.

«Зберіть хоч по жмені вівса, пшениці чи висівок». Вони ж радісно пішли й зібрали. І звелів жінкам зробити бовтанку, на чому кисіль варять, і наказав викопати колодязь та вставити в нього діжку й налити її бовтанкою. І звелів викопати інший колодязь та вставити в нього діжечку, й повелів пошукати меду. Вони ж пішли і взяли козубець меду, що був схований у княжій медуші. І наказав зробити з нього пресолодку сити та вилити у діжечку в іншому колодязі».

Після цього підбавьорені білгородці послали за печенігами, й коли їх посли увійшли до міста, «сказали їм люди: «Навіщо губите себе? Хіба можна перестояти нас? Якщо будете стояти і десять років, то що вдієте нам? Бо маємо ми їжу від землі». І привели їх до колодязя, де була бовтанка для киселю...»

Вражені печенізькі посланці повернулися до своїх «князів» (ханів), несучи, як речовий доказ, «корчагу кисельного розчину та сити з колодязя... І, зваривши, їли князі печенізькі й подивувалися». Потім печеніги «піднялись і пішли від міста геть»³⁸.

Деякі фольклористи минулого вбачали основний акцент цього переказу в зображенні легковір'я й навіть дурості печенігів. Наприклад, М. І. Костомаров відносив його до низки пізніше поширених на Україні бувальщин, що ґрунтувалися на готовності простака вірити чому б там не було. Ми ж хочемо звернути увагу читача зовсім на інше. Сказання про «білгородський кисіль» — скоріше легенда, ніж переказ — оспівує мужність та винахідливість народу, який перемагає ворога не числом, а вмінням. У цьому відношенні сказання змикається з переказом про перемогу Кожум'яки — людини середнього зросту — над страшним велетнем-печенігом. Обидві ці історії пройняті високим патріотичним духом, прославляють не князів, а простих людей з народу. І в цьому їх цінність та неминуще значення.

...Відійшли у минуле славні богатирські часи, зайшло «Красне Сонечко», минула свій пік доба дружинного епосу. Настала нова епоха. За князювання Ярослава Мудрого створено перший вітчизняний літописний ізвод (1039 р.), названий О. О. Шахматовим Найдавнішим, створювалися нові літописи, й народні перекази і легенди, биллини та пісні поступалися місцем історично конкретним, хоча інколи й протокольно сухуватим, відомостям книжників. Проте фольклорне джерело літописання не вичерпалось. У цьому нас переконує вивчення наступних сторінок «Повісті временних літ» та інших ізводів. Однак це вже тема іншої розповіді.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

³⁸ Там же.

40-РІЧЧЯ КРИМСЬКОЇ (ЯЛТИНСЬКОЇ) КОНФЕРЕНЦІЇ

40 років тому, 4—11 лютого 1945 р. в Лівадії, неподалік від Ялти, відбулася Кримська (Ялтинська) конференція керівників урядів головних держав антигітлерівської коаліції — СРСР, США і Великобританії. Вона стала кульмінацією їх політичного, економічного і військового співробітництва у боротьбі проти фашистського блоку.

Коло питань, що розглядалися, визначив час підготовки та проведення конференції — напередодні остаточного розгрому фашистської Німеччини. В Ялті не тільки були скоординовані військові плани союзників, а й прийняті важливі рішення, що заклали підвалини післявоєнної організації світу. Розв'язання учасниками конференції актуальних питань мало не тільки сприяти перемозі над німецьким фашизмом, а й зафіксувати зміни, які відбулися в ході визвольної боротьби народів, та забезпечити стійкий тривалий мир майбутнім поколінням.

Конференція була скликана за ініціативою західних держав. Так, вперше питання про другу (після Тегерану) зустріч голів урядів «великої трійки» підняв президент США Ф. Рузвельт 19 липня 1944 р. у листі до Голови РНК Й. В. Сталіна¹. Його підтримав й англійський прем'єр-міністр, за пропозицією якого конференція одержала кодову назву «Аргонавт»².

Порядок денний конференції попередньо не погоджувався, оскільки було досягнуто домовленості, що кожна сторона винесе на обговорення ті питання, вирішення яких для неї є найбільш необхідним. Посилаючись на велику кількість проблем, керівники західних держав привезли з собою чисельні делегації, які налічували загалом близько 700 чол.

Це була остання конференція, у роботі якої взяв участь видатний політичний діяч Сполучених Штатів Америки, прихильник мирних дружніх відносин з Радянським Союзом Франклін Делано Рузвельт.

Для країн Європи, що зазнали величезних лих і руйнувань під час другої світової війни, вирішення проблем повоєнного мирного розвитку мало виключно важливе значення — воно мало забезпечити такі умови, які б виключали можливість виникнення нової війни на континенті. Провідна роль Союзу РСР в антигітлерівській коаліції служила гарантом того, що робота Кримської конференції та її угоди матимуть прогресивний, демократичний характер.

Радянська дипломатія докладала величезних зусиль, щоб рішення союзників відбивали насамперед ті величезні зрушення, що відбулися у світі в ході розгрому фашизму, і стали надійною основою міжнародної безпеки. Союз РСР ставив також за мету зберегти єдність антигітлерівської коаліції, що потребувало постійної пильності та великої політичної майстерності його представників у зв'язку з необхідністю перемогти імперіалістичні устремління західних держав.

Зустрічі в Ялті передувала конференція делегацій Англії та США, що відбулася 30 січня — 2 лютого 1945 р. на острові Мальта. То була спроба обох країн узгодити свої позиції в питаннях, які мали розглядатися в Криму. Домовляючись про спільні акції, буржуазні дипломати були змушені рахуватися із зрослим авторитетом Країни Рад. Зокре-

¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. (далі — Переписка...). — М., 1976, т. 2, с. 158.

² Там же, т. 1, с. 286.

ма, міністр закордонних справ Англії А. Іден підкреслював: «...Ми можемо запропонувати їм (СРСР — О. К.) не дуже багато, проте досить багато вимагаємо від них самі»³. Це переконливо свідчило про те, що відповідальні керівники Заходу розуміли здатність Союзу РСР за умов дальшого розгортання його наступу розгромити власними силами фашистську Німеччину.

Почалася конференція великих держав антигітлерівської коаліції з обговорення становища на фронтах, під час якого У. Черчілль та Ф. Рузвельт висловили свою вдячність і захоплення наступальними діями Червоної Армії⁴. СРСР, США та Англія скоординували свої військові плани з метою остаточного розгрому гітлерівського «рейху», домовилися про спільну політику і шляхи здійснення умов беззастережної капітуляції Німеччини після її повної поразки. Передбачалося, зокрема, що збройні сили союзних держав будуть займати в Німеччині окремі зони. «Нашою непохитною метою, — відзначалося у спеціальній постанові конференції «Про окупацію Німеччини і контроль над нею», — є знищення німецького мілітаризму та нацизму і створення гарантії того, що Німеччина ніколи більше не буде спроможна порушити мир усього світу... В наші цілі не входить знищення німецького народу»⁵. Це рішення відкривало перспективи для післявоєнної Європи без війн та розвитку Німеччини як демократичної миролюбної держави.

Радянська сторона зайняла принципову позицію, яка перешкождала негайному здійсненню планів Заходу щодо розчленування Німеччини на кілька самостійних держав. На конференції було ухвалено створити комісію у складі представників СРСР, США та Англії для вивчення цього питання⁶. Згода СРСР на таке рішення аж ніяк не свідчила, як це сьогодні силкуються довести реакційні буржуазні історики, про наміри Союзу РСР розчленувати Німеччину. Конкретизуючи позицію Країни Рад щодо цієї проблеми, народний комісар закордонних справ СРСР у телеграмі послу СРСР в Англії, який був радянським представником у названій комісії, наголошував: «Радянський уряд розуміє рішення Кримської конференції про розчленування Німеччини не як обов'язковий план розчленування Німеччини, а як можливу перспективу для натиску на Німеччину з метою убезпечити її у випадку, коли інші заходи виявляться недостатніми»⁷.

Всебічно було розглянуто на конференції радянський план репарацій з Німеччини. Згідно з ним загальний обсяг репарацій мав становити 10 млрд. доларів. Під час розподілу 50% цієї суми виділялося Радянському Союзу⁸. Західні держави, особливо Англія, чинили опір цілком справедливим вимогам нашої країни. І хоча в рішеннях конференції й містилася постанова «Репарації з Німеччини»⁹, однак через вперте небажання буржуазних діячів хоча б частково відшкодувати збитки, заподіяні СРСР фашистською агресією, репараційне питання фактично залишилося відкритим до Потсдамської конференції.

Завдяки принциповій позиції Радянського Союзу у Ялті було відновлено статус Франції як великої держави. Остання одержала не тільки окупаційну зону (за рахунок англійської та американської зон оку-

³ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Malta and Yalta: 1945.— Washington, 1955, p. 501.

⁴ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов.— М., 1979, т. 4: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февр. 1945 г.) (далі — Крымская конференция...), с. 61.

Там же, с. 266.

⁵ Там же, с. 277.

⁶ Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Док. и материалы в двух томах.— М., 1983, т. 2, с. 314.

⁸ Крымская конференция..., с. 115—116.

⁹ Там же, с. 266—267.

пації), а й місце у контрольному механізмі для Німеччини¹⁰. Тим самим визнавався значний вклад французького народу у загальну боротьбу з фашизмом.

На Кримській конференції голови урядів «великої трійки» підписали «Декларацію про визволену Європу», яка передбачала «узгоджену політику трьох держав та їх спільні дії під час вирішення політичних та економічних проблем визволеної Європи згідно з демократичними принципами»¹¹, а також спеціальні постанови про Польщу та Югославію.

Під час дискусії з названих питань чітко окреслилися дві протилежні позиції щодо вирішення проблем повоєнного мирного врегулювання у Європі. Радянський Союз прагнув дипломатичним шляхом закріпити результати героїчної боротьби народів проти фашизму, їх суверенне право самостійно будувати своє життя, виходячи з досвіду страшних років війни та окупації. В той же час Англія та США докладали значних зусиль, щоб зберегти можливості безпосереднього втручання у внутрішні справи європейських народів, відновлення у визволених країнах реакційних буржуазних режимів.

Яскравим прикладом зіткнення цих двох протилежних точок зору стало обговорення на Кримській конференції польського питання, яке велося у двох взаємопов'язаних аспектах — про уряд і про кордони Польщі. Постанова «Про Польщу», схвалена в Ялті, стала одним з найважливіших документів, у якому знайшло відображення нове співвідношення сил на міжнародній арені, закріплювалися наслідки національно-визвольної боротьби польського народу. В результаті зусиль радянської дипломатії союзники домовилися про реорганізацію Тимчасового уряду Польської Республіки, який діяв у визволеній країні й був підтриманий населенням та бойовими частинами Війська Польського. Для сприяння цій реорганізації створювалася комісія у складі В. М. Молотова, А. Гаррімана і А. К. Керра. Після розширення уряд одержував назву Польський тимчасовий уряд національної єдності, який зобов'язалися визнати Англія та США¹².

У питанні про кордони Польщі «велика трійка» прийняла радянську пропозицію щодо східного кордону. Він мав пролягти по так званій лінії Керзона з відхиленням від неї на 5—8 кілометрів на користь Польщі. Передбачалось також, що остання має одержати істотні територіальні прирощення на півночі й на заході¹³. Однак через намагання західних держав перетворити питання про розмір цих прирощень на засіб імперіалістичного тиску остаточне визначення західного кордону Польщі було відкладено до мирної конференції.

11 лютого 1945 р., в останній день роботи Кримської конференції Й. В. Сталін, Ф. Рузвельт та У. Черчілль підписали угоду з питань Далекého Сходу, де обумовлювався вступ СРСР у війну проти мілітаристської Японії¹⁴. Тим самим усувалася постійна загроза для нашої країни на Сході, а також створювалися можливості для піднесення національно-визвольного руху в Кореї, Китаї, країнах Індокитаю, Південно-Східної Азії та басейну Тихого океану.

Одним з найважливіших рішень союзників щодо післявоєнного устрою світу стала їх домовленість про створення міжнародної організації безпеки та скликання установчої конференції Організації Об'єднаних Націй 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско. Саме на зустрічі в Криму було розв'язано питання про порядок голосування при прийнятті рішень у Раді Безпеки ООН¹⁵. Основоположним принципом майбутньої Орга-

¹⁰ Там же, с. 277—278.

¹¹ Там же, с. 267.

¹² Там же, с. 269—270.

¹³ Там же, с. 270.

¹⁴ Там же, с. 273—274.

¹⁵ Там же, с. 275.

нізації Об'єднаних Націй визнавався принцип однаковості постійних членів Ради Безпеки, що покладало на великі держави особливу відповідальність за мир та міжнародну безпеку.

Історичні угоди Кримської конференції безпосередньо стосувалися й життєво важливих для українського народу проблем. Було розв'язане питання про участь України в Організації Об'єднаних Націй. США і Англія змушені були визнати західні кордони УРСР, до складу якої увійшли західноукраїнські землі.

В пропозиціях СРСР щодо складу країн — засновників міжнародної організації безпеки спочатку (на конференції в Думбартон-Оксі, на якій у кінці вересня 1944 р. було закладено фундамент Організації Об'єднаних Націй) йшлося про членство в ООН всіх радянських республік¹⁶. Останні внаслідок конституційних змін (1 лютого 1944 р.) одержали широкі права в галузі зовнішньої політики, у тому числі право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди, обмінюватись представниками. «Заяві радянської делегації... я надаю надзвичайно важливого значення, — підкреслював Й. В. Сталін 7 вересня 1944 р. у листі до Ф. Рузвельта. — ...Насамперед Україна та Білорусія, що входять до Радянського Союзу, за кількістю населення та за їх політичним значенням переважають деякі держави, у відношенні яких ми всі згодні, що вони мають бути зараховані до числа ініціаторів створення Міжнародної організації»¹⁷.

Однак через протидію Англії та США розв'язання цієї проблеми тоді було відкладено. На Кримській конференції, незважаючи на спроби західних держав зірвати або відтягнути вирішення питання про участь УРСР та БРСР в установчій конференції Організації Об'єднаних Націй, радянська дипломатія домоглася прийняття Вашингтоном та Лондоном зобов'язання про підтримку пропозиції щодо визнання України та Білорусії країнами — засновниками майбутньої представницької міжнародної організації¹⁸.

В Ялті успішно завершилася й тривала боротьба Союзу РСР за визнання Англією та США возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Оскільки східний кордон Польщі мав пройти по «лінії Керзона», це означало, що землі Західної України та Західної Білорусії залишалися у складі Радянського Союзу.

Таким чином, на Кримській конференції було юридично визнано історичний факт возз'єднання українських та білоруських земель, що стало видатною перемогою зовнішньої політики СРСР.

Відстоюючи інтереси миру і соціального прогресу за столом переговорів з капіталістичними державами, радянська дипломатія ґрунтувалася на суворо науковій оцінці поточного моменту. Підкреслена В. І. Леніним необхідність «**через усі компроміси**, оскільки вони неминучі, ...провести вірність своїм принципам, своєму класові, своєму революційному завданню»¹⁹ в конкретно-історичній обстановці завершального періоду другої світової війни для представників Союзу РСР означала насамперед послідовне відстоювання основних цілей антифашистської боротьби народів, збереження завоювань трудящих мас, знешкодження спроб роз'єднати антигітлерівську коаліцію, забезпечення сприятливих умов для миру й післявоєнного співробітництва на європейському континенті та в усьому світі.

«Наша нарада в Криму знову підтвердила нашу спільну рішучість зберегти і посилити в наступний мирний період ту єдність цілей та дій,

¹⁶ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов.— М., 1978, т. 3: Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон-Оксе (21 авг.—28 сент. 1944 г.), с. 145.

¹⁷ Переписка..., т. 2, с. 167.

¹⁸ Крымская конференция..., с. 274.

¹⁹ Ленін В. І. Про компроміси.— Повне зібр. творів, т. 34, с. 127.

яка зробила в сучасній війні перемогу можливою і безсумнівною для Об'єднаних Націй, — підкреслювалося в постанові конференції «Єдність в організації миру, як і у веденні війни». — Тільки при триваючому і зростаючому співробітництві між нашими трьома країнами і між усіма миролюбними народами може бути реалізоване найвище прагнення людства — міцний і тривалий мир...»²⁰.

Сьогодні агресивні кола на Заході, мілітаристи й реваншисти, закликаючи до «ревізії Ялти», силкуються перекреслити цей чи не найголовніший урок другої світової війни. Між тим історія переконливо довела, що погоджені рішення, схвалені Кримською конференцією, — приклад реалізму та конструктивного підходу до розв'язання найскладніших проблем сучасності. В нинішній надзвичайно складній міжнародній обстановці Радянський Союз та країни соціалістичної співдружності дотримуються принципового лєнінського миролюбного курсу, спрямованого на досягнення безпеки у всьому світі та взаємовигідного співробітництва між державами з різним суспільно-політичним ладом. «Тільки недалекоглядні люди можуть посягати на те, на чому ось уже 40 років тримається європейський і загальний мир, намагатись поставити під сумнів історичні Ялтинську і Потсдамську угоди. Так, міцно зв'язують руки реваншистам усіх мастей ці угоди. Насамперед у цьому їх призначення» — відзначив у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 67-й річниці Великого Жовтня, член Політбюро ЦК КПРС, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР, міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико²¹.

Кримська конференція та її рішення мають велике історичне значення. Вона стала однією з найголовніших міжнародних нарад часів другої світової війни. Її уроки свідчать, що співробітництво держав з різним суспільним ладом — цілком реальне й необхідне, воно покликане сприяти справі збереження тривалого миру на планеті.

О. Р. КУЦ (Київ)

²⁰ Крымская конференция..., с. 271.

²¹ Рад. Україна, 1984, 7 листопа.

50-РІЧЧЯ II ВСЕСОЮЗНОГО З'ЇЗДУ КОЛГОСПНИКІВ-УДАРНИКІВ

У середині 30-х років колгоспний лад СРСР досяг значних успіхів. У 1934 р. колгоспи країни об'єднували 15,7 млн. селянських дворів, а процент колективізації зріс до 71,4, проти 24,3 у 1930 р. На частку колгоспного сектора в 1930 р. припадало 31 % посівної площі, у 1934 р. — 85 %. Значно збільшився також обсяг виробленої колгоспами сільськогосподарської продукції. Якщо у 1930 р. вони давали 28,5, то у 1934 р. — 77 % усього валового збору зернових культур; бавовни — відповідно 35,3 і 87,8 %, цукрових буряків — 37,5 і 84,6 %, льону — 14,5 і 78,5 %. Валова продукція громадського господарства колгоспів у цілому по країні збільшилася з 480 млн. крб. у 1929 р. до 839,7 млн. крб. у 1934 р. В тому ж році держава одержала понад 1,5 млрд. пудів товарного хліба, проти 650 млн., заготовлених у 1928 р.¹

Завершення в основному колективізації сільського господарства стало вирішальним фактором зміни співвідношення класових сил на селі на користь соціалізму, підвищення рівня сільськогосподарського виробництва. Збільшення заготівель сільськогосподарської продукції

¹ Социалистическое земледелие, 1935, 13 февр.; Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні. 1929—1941 рр.— Львів, 1965, с. 135.

дало можливість у 1934—1935 рр. скасувати карткову систему забезпечення продуктами міського населення, запроваджену на початку першої п'ятирічки.

Значних успіхів у соціалістичному будівництві на селі досягла і Радянська Україна. Влітку 1934 р. в республіці налічувалося 26,4 тис. колгоспів, які охоплювали 78,1% селянських господарств і 90,6% посівних площ. Неухильно змінювалася матеріально-технічна база колгоспного села. На кінець 1934 р. в Українській РСР було 782 МТС, які мали понад 59 тис. тракторів і обслуговували 21,3 тис. колективних господарств, тобто 78,8% їх кількості². У тому ж році колгоспи Радянської України здали державі 91,3% всього заготовленого в республіці по хлібопоставках зерна³.

В ході соціалістичних перетворень на селі виникали нові проблеми, які потребували розв'язання. Так, Статут сільськогосподарської артілі, прийнятий у 1930 р., вже не відповідав зростим вимогам колгоспного ладу, що розвивався. У ньому не були відображені такі важливі питання, як порядок землекористування у колективних господарствах, організація праці, розподіл прибутків, розміри присадибних ділянок колгоспників, порядок виключення з колгоспів, ставлення членів останніх до праці та колгоспного майна тощо.

Враховуючи зміни в сільському господарстві, а також нові завдання, що постали перед ним, листопадовий (1934 р.) Пленум ЦК ВКП(б) розглянув питання про новий примірний Статут сільськогосподарської артілі⁴ й визнав за необхідне скликати в Москві у лютому 1935 р. II з'їзд колгоспників-ударників для його вироблення й прийняття. У рішенні сільськогосподарського відділу ЦК ВКП(б) і Наркомзему СРСР⁵ з цього приводу, зокрема, відзначалося, що вибори делегатів на з'їзд мають відбуватися «на загальних зборах колгоспів з числа колгоспників-ударників, переважно працюючих безпосередньо у виробничих бригадах»⁶. Такий підхід забезпечував участь у створенні нового Статуту насамперед практиків колгоспного будівництва, які могли найбільш раціонально вирішити назрілі проблеми.

Підготовка до II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників сприяла піднесенню суспільно-політичної активності колгоспного селянства СРСР, у тому числі й Радянської України. Так, у Дніпропетровській області на честь з'їзду старанно провели взаємоперевірку стану підготовки колгоспів до весняних сільськогосподарських робіт. Колективні господарства Вінницької області за пропозицією передового колгоспу ім. Мережина Дунаєвського району розгорнули змагання за повну готовність до сівби до дня відкриття з'їзду⁷. У багатьох районах Чернігівської області відбулися районні зльоти колгоспників-ударників, у Роменському — на відзнаку з'їзду з 10 по 15 лютого були проведені пробні виїзди в поле⁸. В Одеській області пройшов політдень, присвячений Всесоюзному форуму колгоспників. Питання підготовки до з'їзду розглядалися на пленумах райпарткомів і нарадах голів сільрад. Кривозерська сільрада Одеської області, наприклад, організувала вечір, присвячений II з'їзду колгоспників-ударників, на якому були присутні понад 200 колгоспників та одноосібників. У результаті проведеного заходу ще 65 селян вступили до колгоспу⁹.

² Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины.— Киев, 1939, с. 251, 253.

³ Більшовик України, 1935, № 6, с. 10.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 5, с. 189.

⁵ Правда, 1935, 30 янв.

⁶ Крестьянская газета, 1935, 2 февр.

⁷ Социалистическое земледелие, 1935, 1, 3 февр.

⁸ Вісті, 1935, 6 лют.; Комуніст, 1935, 9 лют.

⁹ Социалистическое земледелие, 1935, 1 февр.; Вісті, 1935, 3 лют.

Зрослий рівень політичної свідомості селянства яскраво виявився під час виборів делегатів на з'їзд. Колгоспники артілі «Вільна праця» Ульянівського району Харківської області, наприклад, обрали делегатом бригадира Т. Юсова, який був членом сільради, виробив 437 трудоднів, зразково організував роботу в бригаді, активно працював як сількор, неодноразово преміювався правлінням артілі¹⁰. Передовиків та ударників сільського господарства обирали на з'їзд і члени колгоспів інших районів України.

Колгоспники давали делегатам накази про поправки та доповнення до Статуту сільськогосподарської артілі. Так, члени колгоспу ім. Будьонного Одеської області запропонували включити до нього статтю про матеріальну відповідальність за пошкодження колгоспного майна. Члени артілі ім. Сталіна тієї ж області вважали за необхідне приділити увагу в Статуті розвитку підсобних галузей сільського господарства — бджільництва, птахівництва і городництва¹¹.

II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників відкрився у Москві 11 лютого 1935 року. В його роботі брали участь 1433 делегати. Найбільш значну групу їх становили бригадири та керівні працівники колгоспів (близько 400 чол.). На з'їзді були присутні ланкові (близько 30 чол.) та інспектори по якості (28 чол.), механізатори, трактористи і комбайнери (55 чол.). Широко представлені й кадри тваринників (завідуючі фермами, телятниці, свинарки, конюхи). Понад 30% делегатів — рядові колгоспники, які працювали в різних галузях сільського господарства¹².

У роботі Всесоюзного форуму колгоспників-ударників узяли участь більш як 260 делегатів від Радянської України. Серед них П. М. Ангеліна — бригадир першої жіночої тракторної бригади, яка добилася небаченої на той час продуктивності праці; О. А. Курносенко — завідувачий першою в Радянському Союзі хатою-лабораторією; М. С. Демченко — ланкова колгоспу «Комінтерн» Київської області, яка зібрала в 1934 р. по 460 ц цукрових буряків з га при середньому врожаї в колгоспі 245 ц з га¹³; голови передових колгоспів ім. Сталіна Генічеського району Дніпропетровської області А. Т. Пивоваров, ім. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. М. Орехов.

Професійно-виробничий склад учасників з'їзду вказував на те, що з розвитком колгоспного будівництва відійшов у минуле селянин-універсал, який сам виконував усі види сільськогосподарських робіт. З поглибленням поділу праці серед селянства сформувалися різні групи працівників сільського господарства, які були представлені на з'їзді. Серед делегатів від України 48 чол. становили голови колгоспів та їх заступники, 6 — завідувачі фермами, 57 — бригадири, 12 — помічники бригадирів, 2 — завідувачі хатами-лабораторіями, 1 — завідувачий яслами, 14 — ланкові, 1 — інспектор по якості, 1 — обліковець, 4 — бригадири тракторних бригад, 4 — трактористи, 1 — комбайнер, 1 — механік, 1 — тесляр, 2 — рільники, 5 — доярки, 12 — конюхи, 4 — їздові, 1 — пастух, 3 — свинарки, 75 чол., або 29% — рядові колгоспники¹⁴.

На II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників були присутні також представники робітничого класу країни. Їх участь в обговоренні проблем, які стояли перед колгоспним селянством, свідчила про зміцнення союзу двох класів у період реконструкції народного господарства.

¹⁰ Вісті, 1935, 2, 6 лют.

¹¹ Выльцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935—1937 гг.). — М., 1978, с. 27.

¹² Правда, 1935, 10 февр.

¹³ Второй Всесоюзный съезд колхозников-ударников. — М., 1935, с. 251—261.

¹⁴ Там же.

З доповіддю про проект нового Статуту виступив завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК ВКП(б) Я. А. Яковлев. Він проаналізував досягнення колгоспного будівництва в країні, обґрунтував необхідність прийняття нового Статуту сільськогосподарської артілі і ознайомив делегатів з основними розділами його проекту. В обговоренні доповіді взяли участь 77 колгоспників, в тому числі 12 — з України¹⁵. Вони обговорили найважливіші питання колгоспного будівництва: про землю, землекористування колгоспів, розвиток колгоспної демократії. Багато проблем, що хвилювали в той час селянство, порушили у своїх виступах делегати з України. Зокрема, вони говорили про умови вступу одноосібників до колгоспів, порядок виключення з них, розміри присадибних ділянок колгоспників, організацію праці в колективних господарствах, соціальні проблеми тощо¹⁶⁻¹⁷.

Схвалений з'їздом Статут сільськогосподарської артілі нормативно закріпив основи колгоспного ладу, вніс ясність у таке важливе питання, як колгоспне землекористування. Наголошуючи на тому, що земля є загальнонародною власністю, Статут разом з тим закріплював землі, які обробляли колгоспи, в їх довічне користування. Чітке визначення при цьому розмірів колгоспних земель, заборона їх скорочення створювали сприятливі можливості для дальшого розвитку колгоспного виробництва. У Статуті відзначалося, що сільськогосподарська артіль є багатогалузевим, плановим соціалістичним господарством. Підтвердивши положення про виділення з усупільнених земель у користування кожного двору присадибних ділянок, новий Статут визначив їх розміри.

Важливе значення для дальшого піднесення тваринництва в країні мало положення Статуту про збільшення норм продуктивної худоби в особистому господарстві колгоспників. З цією метою вся територія СРСР була поділена на 4 групи. Першу з них становили райони з розвинутим землеробством, де колгоспний двір міг мати корову, до двох голів молодняка, свиноматку з приплодом, до 10 штук дрібної рогатої худоби. До другої увійшли райони з розвинутим тваринництвом; колгоспному двору там дозволялося тримати до 3 корів, молодняк, до 3 свиноматок з приплодом, до 30 штук дрібної рогатої худоби. До третьої групи відносилися райони неочогового і напівочогового тваринництва, де колгоспний двір міг мати до 5 корів, молодняк, до 40 штук дрібної рогатої худоби, 3 свиноматки, коня чи 2 верблюди. Четверту групу становили райони, де тваринництво виступало головною формою господарства. Там колгоспному двору дозволялося мати до 20 корів, молодняк, до 150 голів дрібної рогатої худоби, 10 коней і 8 верблюдів. У необмеженій кількості колгоспники могли тримати птахів і кролів¹⁸.

Значному зростанню колгоспного виробництва і підвищенню матеріального добробуту колгоспників сприяло положення Статуту про принципи соціалістичної організації праці в колективних господарствах. Першочергова роль відводилася постійно діючим виробничим бригадам у рільництві і тваринництві. Правлінню колгоспів надавалося право закріпити за кожною бригадою весь необхідний реманент, робочу худобу, а за кожною тваринницькою бригадою — ще й продуктивну худобу і будівлі.

Новий Статут покінчив із зрівнялівкою в оплаті праці колгоспників, затвердив соціалістичний принцип оплати, який уже склався на практиці, — від кожного за здібностями, кожному за працею. Всі працездатні колгоспники мали бути зайняті у колгоспному господарстві. Чітко визначалися порядок обліку праці, міри відповідальності за безгосподарне ставлення до громадського майна, недоброякісну роботу чи ухилення від її виконання.

¹⁵ Там же, с. 299—302.

¹⁶⁻¹⁷ Там же, с. 44, 60, 79, 118, 212.

¹⁸ Там же, с. 239—240.

У Статуті підкреслювалося, що головним завданням колгоспників є чітке виконання планових завдань, висунутих державними органами. Визначалися розміри насінневих і кормових фондів, допомоги інвалідам і родинам червоноармійців, зменшено розмір щорічних відрахувань у неподільний фонд і одночасно збільшено розміри фондів для оплати праці за кількістю трудовнів.

Постановою II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників було прийнято рішення про організацію в Москві Всесоюзної сільськогосподарської виставки¹⁹.

Затверджений Радою Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) новий Примірний статут сільськогосподарської артілі відіграв важливу роль у зміцненні соціалістичних виробничих відносин на селі. Одноосібники активніше вступали до колгоспів. Так, лише протягом 1935 р. покінчили з одноосібним господарюванням 436 тис. чол. В той час на Україні було колективізовано 91% господарств і 98% посівних площ²⁰.

Примірний статут сільськогосподарської артілі, прийнятий II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників, дав чітку відповідь на назрілі проблеми соціалістичних перетворень у сільському господарстві, юридично закріпив перемогу колгоспного ладу, визначив шляхи дальшого розвитку та вдосконалення колгоспного будівництва.

О. В. МАЛІЙ (Київ), М. О. МАРТИНЕНКО (Київ)

¹⁹ Правда, 1935, 18 февр.

²⁰ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.— К., 1982, с. 169.

60-РІЧЧЯ І ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ ПРЕДСТАВНИКІВ КОЛГОСПІВ ТА ПРАЦІВНИКІВ ПО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Наполеглива, копітка робота Комуністичної партії і Радянської держави після перемоги Великого Жовтня по здійсненню соціалістичних перетворень на селі, що переривалася громадянською війною, вже на середину 20-х років принесла вагомий результати. У той час були зроблені

перші кроки на шляху втілення в життя лєнінських ідей про кооперацію на селі, насамперед по створенню колективних господарств. Так, якщо на Україні в 1921 р. останніх налічувалося понад 2,1 тис., то у 1924 р. — більш як 5 тис.¹

Значення перших сільськогосподарських комун, артілей та інших форм спільного обробітку землі як провісників майбутніх великих колективних господарств на селі було надзвичайно велике. В них В. І. Лєнін вбачав перші паростки нового соціалістичного укладу в сільськогосподарському виробництві. «...Я певен,— зазначав Володимир Ілліч у промові на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей в грудні 1919 р., — що при вашій спільній, одностайній підтримці ми доб'ємося того, щоб кожна з існуючих тепер кількох тисяч комун і артілей стала справжнім розсадником комуністичних ідей і уявлень серед селян, практичним прикладом, який показував би їм, що вона, хоч і слабкий, маленький ще паросток, але все ж не штучний, не парниковий, а справжній паросток нового соціалістичного ладу»².

Невпинне зростання кількості колективних господарств на селі, а також проблеми, що виникли у зв'язку з цим, вимагали підведення

¹ Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине 1917—1929 гг.: Очерки истории.— М., 1974, с. 134.

² Лєнін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 358.

підсумків та накреслення нових завдань на майбутнє. Саме з цією метою 20—24 лютого 1925 р. у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів та працівників по колективізації сільсько-го господарства, на якому було представлено 170 делегатів від сільськогосподарських комун, артільей, товариств по спільному обробітку землі і низових земельних органів республіки³.

З'їзд відкрив наркомзем України А. М. Дудник. Звертаючись до делегатів, він сказав: «Ви є авангардом селянства і на вас покладається відповідальне завдання не лише дбати про своє господарство, а дбати й про те, щоб ваше господарювання було зразком для всього селянства і мало вплив на його господарювання. Ви є ті вогники, які повинні вказати селянству шлях до його добробуту»⁴.

З доповіддю про міжнародне та внутрішнє становище СРСР виступив голова Раднаркому України В. Я. Чубар. Підкресливши, що Радянський Союз невпинно зміцнюється й успішно відбудовує своє господарство, він, зокрема, зазначив: «Необхідно добитися, щоб радянська влада на селі була такою ж сильною, як і в місті, щоб незаможники й середняки працювали разом у Радах і протидіяли впливу куркульства»⁵.

На ранковому засіданні 21 лютого були заслухані доповіді представників ряду комун, артільей і ТСОЗів. Делегати поділилися досвідом своєї роботи, розповіли, як саме, долаючи труднощі, вони створили міцні громадські господарства, як організовують їх роботу. Крім того, під час роботи з'їзду на сторінках газет «Коммунист» і «Вісті ВУЦВК» вони детально розповідали про життя і діяльність своїх колективів.

На вечірньому засіданні 21 лютого було зачитано привітання ЦК КП(б)У, у якому були висунуті й відповідальні завдання перед делегатами з'їзду. Зокрема, у цьому документі зазначалося: «...Вам, як передовому загону селянства, необхідно добре засвоїти і проводити в життя ленінський заповіт про міцний союз незаможника і середняка»⁶. Про важливість колективного господарювання на селі та необхідність якомога ширшого залучення сільських трудівників до соціалістичного будівництва говорив у своєму виступі-привітанні голова ВУЦВКу Г. І. Петровський⁷.

З доповіддю про стан колективних господарств на Україні й перспективи колективізації виступив А. М. Дудник. Він зазначив, що на Україні налічується 5406 колективів, комун, артільей, товариств, яким належить 442 тис. десятин землі. У них працюють 322 тис. чол. Промовець проаналізував становище цих господарств, вказавши, що врожайність в них з року в рік зростає й у середньому на 25—40% є вищою у порівнянні з одноосібними селянськими господарствами. Однак цей процент ще недостатній і має бути збільшений. Для цього необхідно далі підвищувати якість роботи в колективах, поліпшувати обробіток землі. В доповіді акцентувалася увага на основних завданнях колективних господарств, зокрема, на необхідності посилення їх впливу на селянські маси та розширення зв'язків з останніми⁸.

На ранковому засіданні 22 лютого делегати заслухали інформацію про роботу «Сільгосподаря»^{*} у галузі кооперування сільського господарства. В ній було розкрито основні напрями роботи кооперації на селі, її наслідки й перспективи на майбутнє.

³ Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези та резолюції).— Харків, 1925, с. 32—38.

⁴ Вісті ВУЦВК, 1925, 21 лют.

⁵ Коммунист (орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У), 1925, 21 февр.

⁶ Там же, 1925, 24 февр.

⁷ Див.: Там же.

⁸ Див.: Там же.

^{*} Сільгосподар — промислово-кредитна кооперативна організація, яка була утворена в республіці у березні 1922 р.

Увечері 22 лютого відбулася зустріч делегатів з'їзду з представниками громадських і робітничих організацій Харкова, яка перетворилася на урочисте свято трудящих міста й села⁹.

Наступного дня на ранковому засіданні відбулося жваве обговорення заслуханих раніше доповідей. Представники багатьох колективних господарств республіки, виступаючи в дебатах, вказували на недостатню агрономічну допомогу їм, на необхідність збільшення штатів агрономів. «Сільгосподар», зазначали вони, повинен посилити роботу по обслуговуванню колективних господарств, зокрема допомогти їм з на-сінництвом.

Багато виступаючих спинилися на питанні про залучення нових членів у комуни й артілі, а також говорили про недоліки у справі кредитування колективів. Вказувалося в дебатах й на незадовільний рівень культурно-освітньої роботи в колективних господарствах і про недостатню роботу серед жінок на селі.

Делегати у своїх виступах піднімали питання й про таке негативне явище, як відкликання з колгоспів, особливо комун, кращих їх трудівників на інші роботи. У зв'язку з цим зазначалося, що, як правило, це робилося без погодження з колгоспами, що така практика негативно впливає на діяльність останніх. З цього питання з'їзд прийняв таке рішення: «Просити Наркомзем підняти питання перед відповідними органами про припинення відклику з колгоспів... без дозволу на те колгоспів, що спостерігається в деяких районах»¹⁰.

Велику увагу на з'їзді було приділено питанням організації праці та підвищення її продуктивності, розподілу прибутків, побуту на селі, виховання членів колгоспів і посилення їх впливу на навколишнє селянство.

В рішеннях по деяких з обговорюваних питань з'їзд зробив крок уперед, проте ряд життєво важливих проблем до кінця ще не вдалося розв'язати.

24 лютого відбулося останнє засідання з'їзду, яке було присвячене обговоренню і прийняттю рішень по заслуханих доповідях.

В резолюції з організаційного питання, зокрема, підкреслювалася необхідність враховування робочої сили кожного колективного господарства для вдосконалення господарювання у ньому¹¹.

У рішенні з'їзду про землевлаштування колективних господарств і завдання їх у справі меліорації вказувалося, зокрема, що особливої уваги під час проведення раціонального землеустрою заслуговують земельні громади з багатопільними сівозмінами, які дадуть повну можливість бідняцьким та середняцьким елементам об'єднатися в різноманітні товариства по спільному обробітку землі. У цьому ж документі наголошувалося на тому, що одним з головних завдань колгоспів є меліорація непридатних земель, поліпшення сільського водопостачання й будівництва на селі¹².

В резолюції з питань кредитування колективних господарств зазначалося, що обслуговування їх у цьому плані є першочерговим завданням відповідних установ і що кредити мають надаватися тільки життєздатним колгоспам, які об'єднують бідноту й середняків та розумно господарюють, насамперед тим, «що мають агрикультурно-зразкове значення для селянського населення»¹³.

На з'їзді було ухвалено рішення, в якому були накреслені завдання колективних господарств по вдосконаленню побуту й поліпшенню культурно-освітньої роботи на селі. У зв'язку з цим у відповідній ре-

⁹ Вісті ВУЦВК, 1925, 24 лют.

¹⁰ Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів., с. 29.

¹¹ Див.: Там же.

¹² Там же, с. 25—26.

¹³ Там же, с. 27.

резолюції вказувалося на необхідність того, щоб Наркомос організував при колгоспах нові школи, пункти лікнепу, бібліотеки тощо. В цьому ж документі підкреслювалася необхідність дальшого розкріпачення жінок на селі. Щодо цього відповідні завдання були поставлені перед районними жінвідділами¹⁴.

З'їзд також прийняв резолюцію, що стосувалася агрономічного обслуговування сільськогосподарських колективів. У ній відзначалося, зокрема, що до цієї справи треба ширше залучати не лише агрономів земорганів і сільськогосподарської кооперації, а й спеціалістів, які працюють на цукрових заводах, у радгоспах, на агробазах та дослідних станціях¹⁵.

З'їзд обрав 25 делегатів на Всесоюзну нараду колгоспів, яка відбулася 26 лютого — 4 березня 1925 р. Наркомзему УРСР було доручено виділити зразкові комуни для нагородження їх Червоним Прапором¹⁶.

Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів та працівників по колективізації сільського господарства пройшов з великим піднесенням. Його делегати взяли активну участь в обговоренні актуальних питань колгоспного руху. Рішення з'їзду відіграли значну роль у дальшому розгортанні цього руху, сприяли майбутньому успішному втіленню ленінського кооперативного плану на селі.

В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

¹⁴ Там же, с. 30—31.

¹⁵ Там же, с. 28.

¹⁶ Коммунист, 1925, 26 февр.

**ВИДАТНИЙ
РАДЯНСЬКИЙ СХОДОЗНАВЕЦЬ
А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ
(До 90-річчя з дня народження)**

В плеяді видатних діячів радянського сходознавства почесне місце належить Андрію Петровичу Ковалівському — заслуженому діячеві науки Української РСР, доктору історичних наук, професору

Харківського державного університету.

А. П. Ковалівський народився 1 лютого 1895 р. у с. Росохувате поблизу Золочева на Харківщині. Він вийшов з родини, що дала таких відомих учених XIX ст., як географ-дослідник Єгор Петрович Ковалівський і визначний геолог Євграф Петрович Ковалівський. Його батько — Петро Григорович Ковалівський — обдарований педагог, тривалий час працював у Народному комісаріаті освіти УРСР, був професором Харківського університету¹.

А. П. Ковалівський навчався спочатку в Лазаревському інституті східних мов (Москва), а потім — у Харківському університеті на філологічному факультеті, який успішно закінчив у 1922 р.

Ще в студентські роки Андрій Петрович захопився творчістю Г. С. Сковороди, а в 1924 р. з'явилася його праця про етичні погляди відомого українського філософа і письменника.

А. П. Ковалівський успішно поєднував викладацьку роботу з науково-дослідною. Працюючи на кафедрі історії української культури Харківського інституту народної освіти (середина та кінець 20-х років), він захопився вивченням стародавньої історії слов'ян. Вивчаючи цю проблему, Андрій Петрович переконався в необхідності дослідження східних, головним чином арабських джерел, в яких містяться цікаві ві-

¹ Рашба Н. С., Черников І. Ф. Андрій Петрович Ковалівський (До 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності). — УІЖ, 1965, № 1, с. 126—128; Шумовский Т. А. Воспоминания арабиста. — Ленинград, 1977, с. 160—166.

домості про стародавніх слов'ян. Молодий вчений мав для цього достатню підготовку, оскільки знав арабську, перську й турецьку мови, які вивчав у Лазаревському інституті під керівництвом таких учителів, як М. Й. Аттая, А. Ю. Кримський, В. О. Гордлевський.

В плані вивчення й систематизації арабських джерел з історії Східної Європи та Кавказу А. П. Ковалівський переклав і прокоментував фрагменти з творів середньовічних географів і мандрівників: ал-Масуді, Ібн-Хордадбега, Ібн-Якуба та ін.² Він також переклав, розшифрував і прокоментував одне з найцінніших джерел з історії Східної Європи та Середньої Азії — старовинний мешхедський рукопис твору Ахмеда Ібн-Фадлана, секретаря посольства багдадського халіфа ал-Муктадіра до країни волзьких болгар в 921—922 рр.³ Про справді ювелірний характер проведеної роботи дослідника над зазначеними рукописами свідчить той факт, що він скрупульозно вивчив і проаналізував буквально кожен літературний текст, а в ряді місць провів сумлінну його реставрацію. Досить відзначити, що переклад 34 сторінок арабського тексту знайшов відображення у 1237 примітках, багато з яких становлять оригінальні дослідницькі етюди⁴. «Критичний переклад твору Ібн-Фадлана та поглиблене його вивчення, підкреслюється в передмові монографії, дуже важливі також тому, що вже понад сто років багатющий матеріал його розповідей відіграє важливу роль в ідеологічній боротьбі, що розгорнулася навколо питань етногенезу народів нашої країни та історії їх культури»⁵.

Багато зусиль учений доклав у справу перекладу на українську мову творів письменників Сходу новітнього періоду: таджицького — Садреддіна Айні, перського — Джемальзаде, турецьких — Якуба Кадрі та Омера Сейфеддіна. Особливу увагу А. П. Ковалівський приділяв одному з класиків арабської літератури Аміну Рейхані. Він переклав ряд його творів, в тому числі поему «Революція», й підготував спеціальне дослідження про творчість Рейхані.

А. П. Ковалівський стояв біля джерел становлення українського радянського сходознавства. Він — один із засновників Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців, член редколегії журналу «Східний світ» (пізніше — «Червоний Схід»), завідувачий учбовою частиною Харківських курсів східних мов⁶.

У березні 1937 р. відповідно до рішення Президії АН СРСР А. П. Ковалівському за сукупністю праць було присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук.

У 1947—1949 рр. Андрій Петрович працював старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту сходознавства АН СРСР й одночасно він — доцент східного факультету Ленінградського університету. В 1949 р. учений повернувся до Харкова. В 1951 р. А. П. Ковалівський успішно захистив в Інституті сходознавства АН СРСР докторську дисертацію. Він згодом очолив кафедру історії нового ча-

² Ковалівський А. П. Арабські джерела до історії народів СРСР і слов'янства.— Наукова хроніка Харк. держ. ун-ту, 1946, № 1 (4), с. 4—5; його ж. Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як учений.— Учені зап. Харк. ун-ту, т. 78. Праці іст. ф-ту, 1957, т. 5, с. 167—182; його ж. Ал-Масуді про слов'янські храми.— У кн.: 3 історії зарубіжного Сходу.— К., 1972, с. 26—33.

³ Ковалевский А. П. Новооткрытый текст Ибн-Фадлана. Доклад на второй сессии Ассоциации арабистов в Ленинграде в октябре 1937 г.— Вестник древней истории, 1938, № 1, с. 57—71; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу.— М.— Л., 1939.— 193 с.; Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии.— Харьков, 1956.— 345 с.

⁴ Шумовский Т. А. Указ. соч., с. 163.

⁵ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.

⁶ Фальковский И. М. К истории советского востоковедения на Украине.— Народы Азии и Африки, 1966, № 4, с. 273; Кузнецова Н. А., Кулагина Л. М. Всесоюзная научная ассоциация востоковедения 1921—1930 (К 60-летию со дня основания).— У кн.: Становление советского востоковедения.— М., 1983, с. 152—153.

су Харківського університету (з 1964 р. — кафедру історії середніх віків). Андрій Петрович продовжував досліджувати арабські джерела з історії східноєвропейських народів. У 1954 р. він опублікував наукову працю, присвячену історичному опису арабського мандрівника XVII ст. Павла Алеппського про його подорож на Україну і зустріч з Богданом Хмельницьким⁷. Академік Г. Ю. Крачковський зазначав, що «Андрій Петрович Ковалівський — один з наших найвидатніших знавців арабських джерел для історії народів СРСР і Східної Європи, який вдало поєднав серйозну арабістичну підготовку з великим тактом історика»⁸.

Значним внеском в українське радянське сходознавство був вихід у світ підготовленої з ініціативи А. П. Ковалівського «Антології літератур Сходу»⁹ — збірника здійснених у Харкові або виданих там численних перекладів творів східних авторів. У ньому були вміщені в перекладі на російську й українську мови поетичні шедеври таких письменників Сходу, як Омар Хейям, Шемседдін Хафіз, Джелаледдін Румі, Калідаса, Рабіндранат Тагор та ін. Перекладам, вміщеним у збірнику, передувє написаний Андрієм Петровичем ґрунтовний історичний нарис про вивчення проблем Сходу в Харкові, починаючи з XVIII ст. і до 60-х років XX ст. Одночасно проаналізовані основні етапи у розвитку сходознавства в республіці і міцний зв'язок його з основними центрами, що займаються цією тематикою у Москві та Ленінграді.

Як завідуючий кафедрою і професор, А. П. Ковалівський проводив велику педагогічну й навчально-виховну роботу. Він читав загальні курси з нової і новітньої історії країн Азії й Африки, спецкурси «Історія Єгипту у нові часи»; «Джерелознавство з нової історії». Під керівництвом Андрія Петровича готувалися й захищалися курсові та дипломні роботи, кандидатські дисертації з проблем сходознавства. Серед його учнів є висококваліфіковані спеціалісти з історії Китаю, Індії, Японії, Індонезії, Туреччини тощо.

Плодотворне творче співробітництво зв'язувало А. П. Ковалівського з Академією наук республіки — тривалий час він був членом вченої ради Інституту історії АН УРСР.

До останніх днів свого життя (помер 29 листопада 1969 р.) видатний вчений, великий трудівник, пристрасний патріот й інтернаціоналіст, людина надзвичайно широких енциклопедичних знань і творчого обдарування, виняткової скромності А. П. Ковалівський самовіддано служив радянській історичній науці, зокрема сходознавчій, всіляко сприяв її звершенням і досягненням.

Н. С. РАШБА (Харків), І. Ф. ЧЕРНИКОВ (Київ)

⁷ Ковалівський А. П. Опис подорожі Павла Алеппського як джерело з історії України в епоху її возз'єднання з Росією. — У кн.: 36. нових праць, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією. — Харків, 1954, с. 256—291.

⁸ Цит. за: Шумовский Т. А. Указ. соч., с. 164.

⁹ Антологія літератур Сходу. Упорядкування, вступна стаття та примітки д-ра істор. наук, проф. А. Ковалівського. — Харків, 1961. — 452 с.

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ І ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ

(КОРОТКИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ
ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М. В. ФРУНЗЕ)

Серед славної когорти революціонерів-професіоналів, які все своє життя й діяльність присвятили боротьбі робітничого класу і трудящого селянства нашої країни за побудову соціалістичного суспільства, визначне місце займає видатний державний, військовий і партійний діяч Михайло Васильович Фрунзе, 100-річчя з дня народження якого широко відзначає радянський народ.

Трудящі СРСР з глибокою вдячністю пам'ятають про М. В. Фрунзе — людину надзвичайно життєрадісну, багатогранного таланту, цілеспрямовану, великої світлої й чистої душі. Все життя його являло собою подвиг.

М. В. Фрунзе народився 2 лютого 1885 р. у м. Пішпеку (нині Фрунзе — столиця Киргизької РСР) в сім'ї фельдшера. Революційну діяльність він розпочав ще в період навчання в гімназії.

В 1904 р. Михайло Васильович став членом РСДРП. Він був одним з лідерів революційного студентства Петербурзького політехнічного інституту.

В роки першої російської революції М. В. Фрунзе брав участь у мирній демонстрації робітників Петербурга. У травні 1905 р. Московська партійна організація направила Михайла Васильовича агітатором в Іваново-Вознесенськ — центр текстильної промисловості Росії. Там він разом з А. С. Бубновим, Ф. П. Афанасьєвим, Ф. М. Самойловим проводив більшовицьку агітацію серед робітників, писав і розповсюджував листівки, брав участь у загальному страйку іваново-вознесенських текстильників, в ході якого народилася Рада робітничих уповноважених. Це була перша в Росії Рада робітничих депутатів. Оцінюючи значення страйку, В. І. Ленін писав: «Іваново-Вознесенський страйк показав несподівано високу політичну зрілість робітників. Заворушення в усьому центральному промисловому районі відбувалося вже безперервно посилюючись і розширюючись після цього страйку»¹.

Згодом М. В. Фрунзе було направлено у м. Шую. В дні Московського грудневого повстання 1905 р. бойовий загін дружинників, сформований з робітників Шуї, Іваново-Вознесенська і Кохми, на чолі з М. В. Фрунзе брав участь у барикадних боях у Москві. В 1906 р. столичні більшовики обрали Михайла Васильовича делегатом на IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП, що проходив у Стокгольмі. Там він вперше зустрівся і познайомився з В. І. Леніним. Ця зустріч мала на М. В. Фрунзе значний вплив. Робота з'їзду, зустрічі з В. І. Леніним, Н. К. Крупською, іншими відомими діячами більшовицької партії стали для Михайла Васильовича своєрідним революційним університетом.

Після придушення першої російської революції М. В. Фрунзе перейшов на нелегальне становище. Жандарми весь час переслідували його, неодноразово заарештовували. В роки реакції він був закований у кайдани, сидів у камері смертників. Його звинуватили по справі Іваново-Вознесенського союзу РСДРП. М. В. Фрунзе не приховував, що керував ним. Це загрожувало йому кількома роками каторги. Проте царський вирок був надто жорстоким: «Покарати смертною карою че-

¹ Ленін В. І. Криваві дні в Москві.— Повне зібр. творів, т. 11, с. 296—297.

рез повішення». Потім його звинуватили у замаху на урядника. І царський суд вдруге приговорив Михайла Васильовича до смертної кари через повішення. Завдяки піклуванню рідних, друзів, передової громадськості Росії смертний вирок революціонеру був замінений десятьма роками каторги. Покарання він відбував у Володимирському, Миколаївському та Олександрівському централах.

Каторжний режим був тяжким для всіх, а для М. В. Фрунзе — особливо. Однак Михайло Васильович завжди міг постояти не лише за себе, а й за своїх товаришів. Тому він переніс і одиночки, і карцери, і камери смертників. Він не раз виступав як організатор опору в'язнів.

У розпалі першої світової війни Михайло Васильович тікає із заслання в Читу, а звідти — в Москву, потім — у Петроград, звідки партія направила його у війська Західного фронту для розгортання революційної роботи в армії.

В період підготовки Великого Жовтня М. В. Фрунзе знову проводив активну політичну роботу в м. Шуї, де очолював місцеву Раду, міську думу і повітову земську управу.

Після Жовтневої революції Раднарком і ВЦВК доручають Михайлу Васильовичу особливо відповідальні ділянки роботи. На початку 1918 р. його було призначено головою Іваново-Вознесенського губвиконкому, а згодом — військовим комісаром Ярославського округу, до складу якого входило 8 великих губерній Росії. Він брав активну участь у формуванні частин Червоної Армії.

У грудні 1918 р. партія направила М. В. Фрунзе в діючу армію. Обстановка в країні на той час була дуже складною. Молода Країна Рад вела криваві бої проти військ Колчака. Реввійськрада Республіки створила Східний фронт. Михайла Васильовича було призначено командуючим Четвертою армією цього фронту. З того часу й до останніх днів життя його діяльність була нерозривно зв'язана з Робітничо-Селянською Червоною Армією. Він один з організаторів розгрому білогвардійських військ Колчака на Східному фронті, командуючий Туркестанським і Південним фронтами, а згодом — командуючий Збройними Силами України і Криму та уповноважений Реввійськради Республіки, голова Реввійськради СРСР, народний комісар військових і морських справ.

Після закінчення громадянської війни Михайло Васильович усі свої зусилля спрямовує на будівництво і зміцнення збройних сил країни, розробку важливих питань воєнної теорії та узагальнення досвіду першої імперіалістичної й громадянської воєн, забезпечення армії новою зброєю й усім необхідним.

М. В. Фрунзе проявив себе освіченим більшовиком-ленінцем, видатним военним теоретиком, розробив ряд важливих проблем радянської воєнної науки. Він опублікував багато праць, присвячених цьому питанню. В 1921 р. у Харкові вийшли перші його праці, зокрема, узагальнююча стаття «Червона Армія і завдання військового будівництва на Україні», що була опублікована в «Сборнике отчетов Народных Комиссариатов УССР, Уполномоченных Народных Комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины». Його перу належать такі найбільш відомі твори: «Реорганізація Робітничо-Селянської Червоної Армії» (1921 р.), «Єдина воєнна доктрина і Червона Армія» (1921 р.), «Регулярна армія і міліція» (1922 р.), «Фронт і тил у війні майбутнього» (1924 р.) та ін.

Теоретична спадщина М. В. Фрунзе є цінним ідейним багатством КПРС, Радянських Збройних Сил. Його твори, статті, виступи, листи завжди конкретні і допомагають глибокому вивченню питань, зв'язаних з підготовкою та здійсненням відповідних бойових операцій, військовим будівництвом, націлюють червоноармійців, робітників, селян на виконання завдань, поставлених перед ними Комуністичною партією. Творчо використовуючи цю спадщину, КПРС і Радянський уряд

керуються при цьому ленінською вказівкою про те, що теоретичні положення і практичний досвід мають бути керівництвом до живої, творчої дії, але не бути, звичайно, схемою, придатною до будь-яких випадків життя. «Охороняти спадщину,— писав В. І. Ленін,— зовсім не значить ще обмежуватися спадщиною»².

Зразу після перемоги Великого Жовтня Комуністична партія проводила велику роботу по збиранню й вивченню матеріалів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, створенню біографічних нарисів про відомих діячів Комуністичної партії і Радянської держави, палких пропагандистів марксизму-ленізму, вмілих організаторів трудящих мас, беззавітно відданих пролетарській справі, їх вклад у перемогу влади Рад у центрі й на місцях. В цьому була необхідність, оскільки їх життя невід'ємне від історії нашої Батьківщини, більшовицької партії. Ось як про це писала газета «Правда» від 31 жовтня 1925 р.: «Особиста історія Фрунзе, нашого дорогого бойового товариша... є відображення історії нашої партії — мужньої, беззавітно хороброї, до кінця відданої пролетаріату».

Так, за роки Радянської влади твори М. В. Фрунзе видавалися близько 10 разів³, а їх загальний тираж наближається до мільйона. Його військова і партійно-державна діяльність знайшли своє відображення в ряді праць радянських дослідників, зокрема в фундаментальних виданнях з історії КПРС і Радянської держави⁴, узагальнюючих дослідженнях з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції⁵, громадянської війни⁶, Робітничо-Селянської Червоної Армії⁷.

Наприкінці 1920 р. видатний радянський воєначальник перебував на посту командуючого Південним фронтом. Цей період діяльності М. В. Фрунзе знайшов своє висвітлення в ряді спеціальних монографій⁸. Зокрема, в цих працях ґрунтовно показано керівну роль Комуністичної партії і робітничого класу в розгромі третього походу Антанти, відображено багатогранну діяльність Михайла Васильовича в революційному і суспільно-політичному житті молодого Країни Рад.

Після смерті М. В. Фрунзе (31 жовтня 1925 р.) у періодичній пресі, зокрема у газетах «Правда», «Известия ЦИК и ВЦИК», «Красная звезда» та ін., а також у журналах «Военный вестник», «Война и рево-

² Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Повне зібр. творів, т. 2, с. 518.

³ Фрунзе М. В. Собрание сочинений в 3-х т.— М., 1929; Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1934.— 598 с.; Фрунзе М. В. Избранные статьи и речи.— М., 1940.— 263 с.; Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1950.— 583 с.; Фрунзе М. В. Избранные произведения в 2-х т.— М., 1957; Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1965.— 528 с.; Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1977.— 479 с.; Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1984.— 559 с. та ін.

⁴ История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т.— М., 1966—1970; Очерки истории Коммунистической партии Украины.— Киев, 1977.— 814 с. та ін.

⁵ История Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1967.— 671 с.; Минц И. И. История Великого Октября. В 3-х т.— М., 1967—1973 та ін.

⁶ История гражданской войны в СССР. В 5-ти т.— М., 1938—1960; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. У 3-х т.— К., 1970, т. 3, 463 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920).— М., 1966.— 455 с. та ін.

⁷ Кляцкин С. М. На защите Октября. Организация регулярной армии и милиционное строительство в Советской республике (1917—1920 гг.).— М., 1965.— 474 с.; Кораблев Ю. И. В. И. Ленин и создание Красной Армии.— М., 1970.— 462 с.; Кузьмин Н. Ф. В. И. Ленин во главе обороны Советской Страны (1918—1920 гг.).— М., 1958.— 343 с.; Петров Ю. П. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920 гг.).— М., 1961.— 438 с. та ін.

⁸ Владимирцев В. С. Партия — организатор разгрома контрреволюции на юге.— М., 1971.— 303 с.; Зегжда Н. А. Коммунистическая партия — организатор разгрома третьего похода Антанты.— М., 1959.— 208 с.; Коротков И. С. Разгром Врангеля.— М., 1955.— 327 с.; Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты.— М., 1958.— 344 с.; Шевчук Г. М. Борьба трудящихся Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р.— К., 1956.— 195 с. та ін.

люція» з'явилося чимало статей і спогадів, присвячених життю та діяльності Михайла Васильовича.

З літератури, що вийшла на той час, слід насамперед відзначити першу на Україні працю «М. В. Фрунзе. 1885—1925», видану в Харкові в 1926 р. Заслужують на увагу публікації, в яких висвітлюється конкретний вклад Михайла Васильовича у розв'язання питань військової справи, дослідкове і наполегливе втілення в життя лєнінських принципів військового будівництва⁹. Про його підпільну роботу в буржуазно-демократичній революції 1905—1907 рр. видавалася література в Іваново-Вознесенську¹⁰. Крім того, багато матеріалів публікувалося в журналі «Пролетарская революция» та ін.

Цікавий матеріал про Михайла Васильовича міститься в записках Дм. Фурманова¹¹, що вийшли у світ до 20-річчя Великого Жовтня. В збірниках наукових праць Військової академії ім. Фрунзе були розміщені наукові огляди про участь М. В. Фрунзе у розгромі білогвардійських військ Колчака¹², про його діяльність на Туркестанському фронті¹³.

У 1938 р. з друку вийшла брошура «Фрунзе»¹⁴, в якій містяться висловлювання про Михайла Васильовича Й. В. Сталіна та К. Є. Ворошилова. В ній був надрукований також невеличкий за обсягом біографічний нарис письменника О. Фадеева «Михаил Васильевич Фрунзе». Автор зібрав й узагальнив цікавий фактичний матеріал про відданого сина нашої партії, полум'яного революціонера, талановитого полководця, якого знає весь світ.

Вивчення діяльності М. В. Фрунзе на різних ділянках підпільної, партійної і військової роботи дало змогу дослідникам простежити, як у конкретних умовах розвивалися його ініціатива й активність, розкривався талант революціонера, військового діяча.

Наприкінці 30-х років побачили світ узагальнюючі біографічні нариси, присвячені М. В. Фрунзе¹⁵. У 40-х—50-х роках видавництва Москви, Ленінграда, Києва, інших міст випустили ряд книг про нього¹⁶, вийшов збірник документів, присвячений життю та діяльності Михайла Васильовича¹⁷. Особливо поживалося вивчення тематики, присвяченої М. В. Фрунзе, у 60—80-х роках¹⁸.

Активно друкував матеріали про талановитого полководця й організатора Радянських Збройних Сил «Военно-исторический журнал». З 1960 р. по 1975 р. в ньому було опубліковано 10 матеріалів, серед

⁹ Ейдеман Р. П. М. В. Фрунзе и оборона СССР.— Война и революция, 1926, № 10, с. 25—34; Авксентьевский К. О. На смерть Михаила Васильевича Фрунзе.— Армия и революция, 1925, № 8, с. 8—16 та ін.

¹⁰ Кузнецов В. П. Окружной агитатор Арсений.— Иваново, 1935, 45 с. та ін.

¹¹ Фурманов Дм. Дневниковые записи о М. В. Фрунзе.— Молодая гвардия, 1937, № 10, с. 24—48; № 11, с. 39—64.

¹² Бобров Б. Д. Разгром белых под Уфой товарищем М. В. Фрунзе.— Труды Академии им. Фрунзе.— М., 1939, вып. 1, с. 33—34.

¹³ Клементьев В. Г. М. В. Фрунзе на Туркестанском фронте.— Труды Академии им. Фрунзе.— М., 1939, вып. 1, с. 45—60 та ін.

¹⁴ Фрунзе.— М., 1938.— 48 с.

¹⁵ Борисов С. М. В. Фрунзе. Короткий біографічний нарис.— К., 1939.— 134 с.; Борисов С. Фрунзе.— М., 1940.— 118 с. та ін.

¹⁶ Березов П. Михаил Васильевич Фрунзе. Крат. биограф. очерк.— М., 1947.— 112 с.; Кронік А. Михайло Васильович Фрунзе.— К., 1951.— 124 с.; Лебедев В. А. и Ананьев К. В. Фрунзе (2-е испр. и доп. изд.).— М., 1960.— 334 с.; Пунин Л. Н. М. В. Фрунзе— выдающийся полководец гражданской войны.— Л., 1959.— 45 с. та ін.

¹⁷ Фрунзе М. В. На фронтах гражданской войны. Сб. документов.— М., 1941.— 470 с. та ін.

¹⁸ М. В. Фрунзе (Жизнь и деятельность).— М., 1962.— 350 с.; Білан Ю. Я., Білан В. Ю. Михайло Васильович Фрунзе. Іст.-біографічний нарис.— К., 1962.— 91 с.; Сиротинский С. А. Путь Арсения. Биографический очерк о М. В. Фрунзе.— М., 1980.— 223 с.; М. В. Фрунзе. Военная и политическая деятельность.— М., 1984.— 428 с. та ін.

яких були статті, спогади, документи. В них, зокрема, висвітлюється широка і плідна військово-наукова діяльність М. В. Фрунзе (1960, № 2), розглядаються найважливіші операції громадянської війни, здійснені під його керівництвом (1965, № 1), показано Михайла Васильовича як блискучого пролетарського полководця ленінської школи (1970, № 2). В ряді документальних публікацій М. В. Фрунзе постає як герой громадянської війни (1962, № 11; 1966, № 4), визначний військовий теоретик і практик, який очолив будівництво Збройних Сил СРСР (1966, № 6, 8), ініціатор зміцнення братерської дружби і взаємодопомоги між народами (1975, № 2).

У спогадах найближчих соратників М. В. Фрунзе, зокрема начальника постачання військ Південного фронту І. К. Гамбурга, члена Реввійськради фронту С. І. Гусева, головнокомандувача С. С. Каменева, ад'ютанта Михайла Васильовича С. А. Сиротинського, комісара одного з управлінь штабу фронту С. А. Сукеника, помічника М. В. Фрунзе С. Д. Харламова та ін.¹⁹, висвітлюється роль Михайла Васильовича в обороні молодій Радянській республіки на завершальному етапі громадянської війни.

Заслужують на увагу також спогади, в яких досить широко показано військово-політичну діяльність М. В. Фрунзе²⁰. Певним вкладом у радянську історичну науку було видання наукових збірників, де переважна більшість статей присвячується Михайлу Васильовичу²¹.

В радянській історіографії з'явилися спеціальні дослідження, в яких висвітлюється багатогранна діяльність М. В. Фрунзе в різних районах країни, зокрема в Іваново-Вознесенську, Білорусії²². Партійно-державна робота Михайла Васильовича на Україні широко показана в монографії В. І. Юрчука²³.

На початку 80-х років на сторінках союзних журналів з'явився ряд статей про Михайла Васильовича. Так, журнал «История СССР» опублікував у № 2 за 1982 р. статтю В. М. Волковинського «Из истории боевой деятельности М. В. Фрунзе по ликвидации политического бандитизма на Украине». В ній, зокрема, говориться про великий вклад Михайла Васильовича в ліквідацію політичного бандитизму на Україні. Стаття написана на основі архівних документів, багато з яких до наукового обігу вводяться вперше.

В. М. Волковинський вніс вагомий вклад у дослідження військової діяльності М. В. Фрунзе на Україні протягом трьох років (грудень 1920 р.— березень 1924 р.). Він один з тих, хто всебічно дослідив надзвичайно важливу роботу Михайла Васильовича на посту командуючого Збройними Силами України і Криму (1920—1924 рр.)²⁴. Серйозну увагу дослідник приділив також участі М. В. Фрунзе в організації шефства робітників і селян Радянської України над частинами Червоної Армії у відбудовний період²⁵.

¹⁹ Гамбург И. К. Так это было.— М., 1965.— 191 с.; Гусев С. И. Талант и воля.— В кн.: М. В. Фрунзе. Воспоминания друзей и соратников.— М., 1965, с. 239—242; Каменев С. С. Самородок.— Там же, с. 230—235; Сиротинский С. А. Указ. соч.; Сукеник С. А. Горение.— Воспоминания друзей и соратников, с. 180—185; Харламов С. Д. Светлый ум, большая душа.— Там же, с. 155—156.

²⁰ Фрунзе М. В. Воспоминания друзей и соратников.— М., 1965.— 328 с.; Блузов Я. Революцией призванные.— Киев, 1973.— 144 с. та ін.

²¹ Михаил Васильевич Фрунзе. Полководческая деятельность. Сб. статей.— М., 1951.— 263 с. та ін.

²² Зеленский М. И. Фрунзе в Иваново-Вознесенском районе в 1917 г.— Иваново, 1947.— 88 с.; Казеко И. И. М. В. Фрунзе. Революционная деятельность в Белоруссии.— Минск, 1983.— 175 с. та ін.

²³ Юрчук В. І. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні.— К., 1952.— 139 с.

²⁴ Волковинский В. М. М. В. Фрунзе — командующий Збройними Силами України і Криму (1920—1924).— УІЖ, 1981, № 7, с. 48—56.

²⁵ Волковинский В. Участие М. В. Фрунзе в организации шефства трудящихся Украины над частями Красной Армии.— Военно-исторический журнал, 1983, № 3, с. 75—78.

У висвітленні діяльності М. В. Фрунзе на Україні певна роль належить «Українському історичному журналу». Протягом останніх років на його сторінках вміщено ряд статей, історіографічних оглядів, повідомлень і заміток, в яких розкрито військову й партійно-державну роботу М. В. Фрунзе на Україні, його роль у розгромі білогвардійських військ Врангеля²⁶ тощо.

Героїчний образ Михайла Васильовича привернув увагу і літераторів. Особливо чимало літератури про стійкого, безстрашного революціонера, талановитого полководця, бійця ленінської гвардії з'явилося після 1965 р., коли виповнювалося 80 років з дня народження М. В. Фрунзе. В ряді видавництв країни вийшли праці, в яких висвітлюється його героїчне життя, цілком віддане партії і народу. Так, видавництво «Молода гвардія» в 1970 р. у серії «Жизнь замечательных людей» надрукувало великий художній твір В. В. Архангельського «Фрунзе»²⁷.

Плідно працює над вивченням героїчної біографії М. В. Фрунзе письменник А. Г. Алдан-Семенов. Одна з його книг «Гроза над Россией» перевидается в 1985 р. у серії «Пламенные революционеры».

Більшість праць літераторів висвітлюють підпільну роботу М. В. Фрунзе, його військову діяльність. Протягом останніх 30 років у видавництвах «Молодая гвардия», «Политиздат», «Молодь», «Юность» та ін. вийшло понад 100 книг, повістей, оповідань, присвячених Михайлу Васильовичу. Великим попитом серед трудящих країни, особливо молоді, користуються романи і повісті Аркадія Васильєва, Ірини Стрелкової, Володимира Ніколаєва, Михайла Колесникова, Миколи Вигилянського та багатьох інших²⁸.

Історична і художня література про видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, славних борців за народну справу користується великим попитом у читачів. Тому видання праць про них є важливим завданням істориків, письменників і працівників видавництва.

О. П. РЕЄНТ (Київ)

²⁶ Черніков І. Ф. Пам'ятна дата в історії радянсько-турецьких відносин (До 40-річчя місії М. В. Фрунзе і договору між Українською РСР і Туреччиною).— УІЖ, 1962, № 1, с. 146; Пиха Д. Д. Військова діяльність М. В. Фрунзе на Україні (до 80-річчя з дня народження).— Там же, 1965, № 2, с. 120—123; Коломієць О. С. Полководець ленінської школи (До 90-річчя з дня народження М. В. Фрунзе).— Там же, 1975, № 2, с. 143—144; Олейников О. О. Мемуари як джерело вивчення інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі та розгрому білогвардійських військ Врангеля (березень—листопад 1920 р.).— Там же, 1983, № 12, с. 122—128 та ін.

²⁷ Архангельский В. В. Фрунзе.— М., 1970.— 509 с.

²⁸ Васильев А. Н. Товарищ Арсений.— М., Л., 1952.— 135 с.; його ж. Семнадцатый.— М., 1969.— 304 с.; Стрелкова И. И. Меч полководца. Михаил Васильевич Фрунзе. Юность. Борьба.— М., 1968.— 192 с.; Николаев В. Отдаю себя революции.— М., 1972.— 128 с.; Колесников М. С. Все ураганы в лицо.— М., 1973.— 486 с.; Вигилянский Н. Д. Повесть о Фрунзе.— М., 1975.— 223 с. та ін.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО МЕТОДИ РОБОТИ ІСТОРИКА

Санцевич А. В.

Методика исторического исследования.

Київ: Наук. думка, 1984.— 190 с.

Історична література поповнилася працею, яку, безумовно, з інтересом зустрінуть не тільки науковці, а й викладачі, студенти, а також усі, хто серйозно готується до діяльності на ниві науки історії і цікавиться так званою технікою історичного дослідження. Це — книга доктора історичних наук А. В. Санцевича, який глибоко аналізує в ній питання, пов'язані з різними етапами підготовки та написання історичних праць.

Насамперед автор розкриває марксистсько-ленінські методологічні основи історичного дослідження, висвітлює такі кардинальні питання, як матеріалістичне розуміння історії, суть історичного пізнання та роль історичної науки в умовах розвинутого соціалізму.

Найбільш дискусійним моментом у методології історії є вчення про історичний факт. Тому дуже важливо, що в книзі показано значення цієї категорії в історичному дослідженні, її об'єктивну природу, незалежність від будь-якої інтерпретації (с. 36). Значну увагу приділено також принципам періодизації історичного процесу з найдавніших часів до наших днів, місцю та взаємозв'язку теоретичних і емпіричних знань у науковому дослідженні, марксистсько-ленінських методів його проведення.

Висвітлюючи ці важливі питання, автор виявляє і на багатьох прикладах з творів класиків марксизму-ленінізму та праць радянських істориків показує тісні зв'язки методики з ідеологією, світоглядом та науковою методологією, тобто теоретичних основ з практикою дослідницької роботи, залежність методики від теоретичних основ і методологічних принципів історичної науки. Серед багатьох теоретичних питань, які знайшли висвітлення в книзі, привертає увагу оригінальністю авторського підходу питання про поняття та хронологічні межі «сучасності», або, якщо вживати використану в книзі термінологію, «сучасної історії». Автор зазначає, що межі між історичним минулим і сучасністю дуже рухливі, гнучкі, мінливі, і все ж вони фіксуються для всесвітньої історії та історії окремих країн. У праці переконливо спростовується твердження буржуазних авторів про те, начебто сучасність є лише миттю, моментом, геометричною точкою на лінії часу, і чітко формулюється думка, що це — певний відрізок часу, інтервал, остання (до наших часів) частина історич-

ного процесу (с. 59), протягом якої минулі події і процеси впливають на діяльність людей у сучасному суспільстві. Межа, що відділяє сучасність від майбутнього, існує для всіх країн, але для кожної з них ці часові кордони неоднакові.

У книзі підкреслюється важливість вивчення сучасних подій, однак труднощі, з якими зустрічається при цьому дослідник, розкрито не повною мірою. Вони, зокрема, полягають у тому, що значна частина необхідних матеріалів ще знаходиться в діючих державних установах, приватних листах, особистих архівах. До того ж наслідки досліджуваних подій виявляються, як правило, протягом тривалих інтервалів часу в майбутньому, і тому їх висвітлення та оцінка залишаються не повними, не всебічними. Вивчення найбільш розвинутих суспільних структур дає можливість зрозуміти найважливіші аспекти їх попередніх, ембріональних форм. У книзі наводяться повчальні приклади, що розкривають підхід класиків марксизму-ленінізму до аналізу сучасних ім подій і явищ. Необхідність і актуальність досліджень, присвячених сучасній історії на всіх її рівнях, автор ілюструє працями радянських істориків з проблематики розвинутого соціалізму.

Розкриваючи хронологічний принцип періодизації історичного процесу, тобто розмежування його за суспільно-економічними формаціями, автор слушно зауважує, що розвиток окремих країн та регіонів іде нерівномірно, зміна формацій у них відбувається в різні часи, а тому наукова періодизація історії кожної окремої країни має специфічний вигляд. Однак у всіх випадках основним критерієм цієї періодизації залишається зміна суспільно-економічних формацій, спосіб виробництва, який є вирішальним фактором соціального прогресу. Тут, можливо, слід було нагадати читачеві, що в наукових колах велася дискусія про кількість і структуру суспільно-економічних формацій, висувалися пропозиції встановити для кожної з них свої, відмінні одна від одної одиниці відліку часу¹. В історичній літературі часто вживаються терміни «епоха», «період», «етап», «стадія», які характеризують якісні суспільні перетворення в межах більш дрібних відрізків часу. Авторів доцільно було б пояснити ці терміни і проілюструвати необхідність вживання того чи іншого з них у дослідженні.

Окремо в рецензованій монографії розкриваються питання, пов'язані з вибором

¹ Никифоров Н. В. Восток и всемирная история.— М., 1977.— 350 с.; Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство». — К., 1978.— 135 с.

актуальної теми і формулюванням назви науково-дослідної праці, від чого значною мірою залежить її успіх. Автор визначає критерії правильного вибору теми, наводить приклади вдалих і невдалих назв історичних праць, спростовує твердження про те, що актуальними є лише теми, присвячені проблемам сучасної історії. Він зазначає, що при виборі теми слід враховувати ступінь її вивченості, наявність в архівних фондах неопублікованих матеріалів, інтереси наукових установ. «Актуальним, — наголошується в книзі, — є будь-яке корисне для радянського суспільства об'єктивне, написане з позицій комуністичної партійності, дослідження всіх епох, якими б далекими вони не були від нашого часу за своїми хронологічними рамками» (с. 81). І справді, вивчення проблем, що стосуються будь-яких періодів вітчизняної та світової історії може бути актуальним, якщо воно сприяє ідейному вихованню радянських людей, зміцненню в них почуття радянського патріотизму, озброєно їх науковими історичними знаннями, роль яких в умовах гострого ідеологічного протистояння на міжнародній арені є особливо важливою.

Розкриваючи структуру історичного дослідження, А. В. Санцевич головну увагу зосереджує на висвітленні такої малорозробленої проблеми, як взаємозв'язок у ньому емпіричного й теоретичного матеріалу. Простий опис фактів, слушно підкреслює автор, без їх наукової інтерпретації, ще не утворює історичного знання. Тільки за допомогою теоретичних узагальнень емпіричний матеріал розкриває суть історичної реальності. У книзі вперше поставлено питання про широту, співрозмірність, масштабістність, ступінь деталізації історичної дійсності відповідно до характеру теми дослідження, його обсягу тощо. Автор дає перелік видів праць з історії (монографії, статті, науково-популярні брошури), до якого, очевидно, можна було б додати також біографічні нариси, рецензії, дисертації.

Належна увага в книзі приділена проблемі збирання і обробки матеріалу. Досить детально при цьому автор висвітлює питання, пов'язані з бібліографічним пошуком, що є першочерговим обов'язком кожного дослідника, оскільки знання бібліографічних джерел є конче потрібною передумовою самостійної наукової роботи. З огляду на те, що літератури з історичної бібліографії обмаль, поради автора, які орієнтують читача на кращі бібліографічні видання, реферативні журнали, бібліотечні каталоги, набувають важливої практичної цінності.

Окремо розповідається про бібліографію творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Науковий апарат і бібліографічні показники до них допомагають дослідникам порівняно легко знаходити твори, що стосуються обраної ними теми. Щоправда, в книзі помилково зазначено, начебто в кожному томі творів К. Маркса і Ф. Енгельса є географічний показник (с. 123). Насправді ж переважна більшість томів цього видання такого показника не має.

Крім пошуків необхідної літератури, дослідникам доводиться працювати в архівах, у рукописних відділах бібліотек і музеїв. Автор дає ряд практичних порад, що стосуються техніки складання виписок з книг, архівних документів, оформлення зібраного фактичного матеріалу, які стануть у пригоді молодим авторам. Добре показано в рецензованій праці процес складання попереднього плану дослідження, розкрито питання, пов'язані з особливостями вступу і передмови, системою підрозділів, заключенням, видами посилань, характером і формою викладу матеріалу, апробацією рукопису та його доопрацюванням.

Торкуючись мови і стилю викладу зібраного й систематизованого матеріалу, автор посилається на творчий досвід видатних істориків, які писали «захоплююче і жваво» (с. 173), рекомендує широко використовувати в тексті художні образи. З цим, безперечно, можна погодитися, однак викликає сумнів беззастережне твердження про те, що художня література є «повноцінним джерелом для історичної науки» (с. 173). На жаль, цей матеріал викладений у монографії надто стисло. Досліднику при створенні праці доводиться мати справу з мовою історичних осіб, упорядників та творців історичних джерел і пам'яток і, нарешті, з сучасною мовою, якою він має пояснити поняття, ситуації, події, процеси минулого. Тут важливо було б дати поради щодо інтерпретації в авторському тексті термінології дореволюційних офіційних документів, уникнення штампів, канцеляризмів тощо.

У рецензованій праці доречно було б детальніше спинитися на особливостях викладу анотації, резюме, висновків, на засобах виділення в тексті слів і речень (курсив, розрядка тощо), правилах складання списку джерел і літератури у відповідності з новими державними стандартами. Молодих авторів не завадило б застерегти й від наведення у списку літератури таких видань, про які вони судять лише з їх назв. Відомо, що свого часу літературознавець С. А. Венгеров включив у список праць про М. В. Гоголя «Замітку про родину Гоголів», хоч вона стосується родини птахів.

Позитивною рисою книги є те, що вона вводить читача у коло поточних історичних досліджень, зокрема здійснюваних в Інституті історії АН УРСР. Методологічні та методичні проблеми розглядаються в монографії із залученням широкого кола історичних праць, які займають помітне місце в сучасній радянській історіографії.

Немає сумніву, що рецензована книга, в якій творчо узагальнено дослідницький досвід радянських істориків, міститься високопрофесійний виклад найважливіших способів і методів науково-дослідної роботи, буде корисним посібником для авторів-початківців.

В. Н. КОТОВ (Київ),
О. К. ЛИТВИН, (Київ),
Б. А. ШАРАФУТДИНОВ (Київ),
Г. М. ДІДЕНКО (Київ)

**ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ
БІЛЬШОВИКІВ ЗА ІДЕЙНУ
І ОРГАНІЗАЦІЙНУ ЄДНІСТЬ
РСДРП**

Горелов Н. Е.

*Идейный и организационный разгром
оппортунизма в РСДРП 1907—1912 гг.*

Москва: Мысль, 1983.— 223 с.

Останнім часом проблема боротьби більшовиків проти опортунізму в 1907—1912 рр. привертає до себе дедалі більшу увагу науковців, однак вона, як справедливо зауважує автор рецензованої книги, «досліджувалася не спеціально, а лише поряд з іншими» (с. 17). Досі не було монографічної праці, у якій би дана проблема висвітлювалася комплексно. Тепер читач одержав її — невелику за обсягом, але написану на солідній документальній та історіографічній основі. Автор монографії розкрив причини, що зумовили крах опортунізму, показав несумісність його ідеології, та політики з цілями і завданнями боротьби революційного робітничого класу.

Розкриваючи тактику РСДРП після поразки першої революції в Росії, автор наголошує, що соціально-політичне й економічне становище країни в умовах третьочергової монархії вимагало насамперед ідейного та організаційного зміцнення РСДРП. Оскільки за роки реакції чисельність більшовицької партії різко зменшилася, потрібно було якомога швидше згуртувати її сили і вибрати правильний революційний шлях боротьби в обставині, що склалася. Ці першочергові завдання, як підкреслюється в праці, і визначив закордонний Більшовицький центр на чолі з В. І. Леніним, а також бюро ЦК РСДРП.

Грунтовно висвітлено в книзі зусилля Московського обласного бюро РСДРП, спрямовані на активізацію партійної роботи в Центральному промисловому районі, зроблено аналіз кількісного складу Московського та Петербурзького комітетів РСДРП, показано велику роль В. І. Леніна у викритті ідейної суті опортунізму ліквідаторів і одзовістів з програмних, тактичних і організаційних питань. Головну небезпеку цих течій для революційного руху В. І. Ленін, більшовики вбачали — і це знайшло своє відображення в дослідженні — у насаджуваному опортуністами культі стихійності, приниженні й запереченні свідомого фактора класової боротьби.

На основі лєнінських праць, партійних документів, ряду архівних матеріалів автор переконливо розкрив ту справді титанічну роботу, що її виконав В. І. Ленін, розробляючи нову тактику більшовиків, центральне місце в якій займало питання про форми і методи партійної діяльності, про правильне поєднання нелегальної й легальної партійної роботи.

Значну увагу приділено в дослідженні маловивченим аспектам боротьби більшовиків за збереження й зміцнення марксист-

ської нелегальної партії, проти дезорганізаторських дій ліквідаторів, одзовістів і троцькістів, зокрема показав значення блоку більшовиків з меншовиками-партійцями у досягненні єдності РСДРП. Позитивним є те, що ці питання висвітлюються в усіх їх складностях і суперечностях, причому, говорячи про ті чи інші труднощі та недоліки більшовиків у боротьбі за революційну спрямованість партійних організацій, автор показує шляхи їх подолання. Певне місце в книзі відведено й боротьбі, яку вели проти одзовізму та ліквідаторства більшовики України.

Відомо, що з другої половини 1909 р. боротьба революційної частини РСДРП проти опортунізму набрала особливо напруженого характеру. Це певною мірою зумовлювалося появою в рядах більшовиків групи примиренців, яка в багатьох ідейно-організаційних питаннях підтримувала Л. Д. Троцького. Блок опортуністів і примиренців загрожував існуванню марксистської партії робітничого класу. В монографії розкрито об'єктивні та суб'єктивні причини примиренства, його негативний вплив на хід і результати боротьби проти опортунізму, простежено досить складний процес подолання цього шкідливого явища.

Велику роль в ідейно-організаційному згуртуванні РСДРП відіграв Більшовицький центр на чолі з В. І. Леніним. У книзі показана діяльність даного органу, спрямована на зміцнення місцевих партійних організацій, конкретні кроки, що їх робили в цьому напрямі В. І. Ленін та його соратники.

З інтересом читаються сторінки, де йдеться про роль Більшовицького центру в активізації партійної діяльності в Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, містах Донбасу. Значну роботу серед робітників проводили на Україні більшовики С. І. Гусев, В. О. Дьоготь, С. І. Гопнер, С. В. Модестов та ін.

Належну увагу в книзі приділено друкованій пропаганді більшовиків і серед них лєнінським газетам «Пролетарий» та «Соціал-демократ». Автор наводить загальну кількість партійних газет і журналів, деякі з них аналізує, спирається на змісті окремих листівок тощо. Доцільно зазначити, що протягом червня 1907—жовтня 1910 рр. у 45 містах Росії виходило 88 більшовицьких газет і журналів. Лише на Україні в цей період діяла 71 друкарня, 53 гектографи. Інші розмножувальні апарати (с. 118—119).

У суворі роки торжества контрреволюції більшовицькі нелегальні видання були надійною зброєю у боротьбі за єдність партійних рядів. Пропаганда марксистської теорії, необхідності союзу пролетаріату та селянства, викриття буржуазної та ревізіоністської ідеології стали важливою передумовою подолання кризи в РСДРП, досягнення її ідейної та організаційної єдності.

Грунтовно досліджується в монографії боротьба більшовиків проти опортуністів у Державній думі та легальних робітничих організаціях, показано труднощі й перешкоди, які доводилося долати більшовиць-

ким депутатам. Ленінська думська тактика більшовиків сприяла викриттю опортуністів, ізоляції їх від трудящих мас. Серед легальних робітничих організацій важлива роль належала профспілкам. В книзі наведено узагальнюючі дані про їх кількість, показано тактику більшовиків щодо профспілок, охарактеризовано діяльність найвпливовіших з них. При цьому автор не випускає з поля зору і ролі та значення кооперативів, різних з'їздів у зміцненні зв'язків більшовиків з широкими верствами робітничого класу.

Широко висвітлюються в дослідженні питання, що стосуються підготовки і проведення VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП, ідейно-організаційного згуртування більшовицької партії на основі її рішень. Празька конференція організаційно закріпила перемогу більшовиків над ліквідаторами, згуртувала навколо ЦК РСДРП усіх революційних соціал-демократів. У монографії зазначається, що ідейно-організаційний розгrom ліквідаторства дав більшовицькій партії можливість очолити нове піднесення революційного руху. Водночас рішуча боротьба більшовиків проти ліквідаторів, троцькістів і примиренців мала важливе значення і для викриття міжнародного опортунізму.

В книзі детально показано, як після Празької конференції більшовики на чолі з В. І. Леніном розгорнули величезну роботу по пропаганді її рішень. Зокрема, автор наводить конкретні факти про те, що було у зв'язку з цим зроблено в Петербурзі, Москві і Московській губернії та інших робітничих центрах. Особливо гостра боротьба проти опортуністів розгорнулася на Україні, куди за завданням ЦК партії

приїздили Г. К. Орджонікідзе і О. К. Воронський.

Певне місце в монографії відведено викриттю антипартійних дій ліквідаторів, троцькістів, бундівців та інших опортуністів, що боролися проти рішень VI Празької конференції, з'ясуванню ідейно-організаційного згуртування РСДРП та зміцненню її авторитету і впливу в масах.

При всіх безсумнівних достоїнствах книги вона не позбавлена й певних недоліків. На наш погляд, авторів не вдалося з достатньою повнотою розкрити соціальну базу опортунізму в Росії. Слід було б також вказати на істотні особливості пролетаріату Росії, який, порівняно з робітничим класом Заходу, відзначався більшою однорідністю свого складу. В силу умов, що склалися в 1907—1912 рр., він мав незначну верству «аристократичної верхівки» і тому був малосприйнятливий до опортунізму. В книзі по суті відсутнє зіставлення боротьби проти опортунізму в центрі і на місцях, а йдеться в основному про діяльність московських та петербурзьких більшовиків. Це не дає можливості чітко визначити загальні риси та виявити специфічні форми боротьби проти опортунізму, а вони в різних місцях не були однозначні. В цілому ж рецензована монографія є вагомим здобутком вченого і вносить помітний вклад у висвітлення досвіду боротьби більшовиків за чистоту марксистсько-ленінської теорії та єдності робітничого руху. Вона дає багатий матеріал для викриття різного роду буржуазних спекуляцій і фальсифікацій історії і політики ленінської партії.

В. Д. СУСОРОВ (Херсон)

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ В БРАТНІЙ КРАЇНІ

П. Сохан, Г. Чернявски.

Формиране на марксистсько-ленінската концепція за историята на България. 1918—1944.

София. Наука и изкуство, 1983.— 205 с.

П. Соханъ, Г. Чернявський.

Формування марксистсько-ленінської концепції в історії Болгарії. 1918—1944.

София. Наука и изкуство.— 205 с.

Рецензована монографія присвячена надзвичайно важливій у науковому та політичному відношенні темі. Хоча ряд дослідників торкалися її окремих аспектів, у такому широкому, узагальнюючому плані вона вивчається вперше.

Період 1918—1944 рр. — від закінчення першої світової імперіалістичної війни до

перемоги соціалістичної революції в Болгарії — був дуже важливим в історії цієї країни. Саме тоді, в період загострених класових битв, коли формувалися передумови перемоги нового суспільного ладу, там утвердився марксистсько-ленінський підхід до загальних і спеціальних історичних проблем.

Автори монографії поставили й вдало вирішили великий комплекс завдань: охарактеризували ленінську спадщину з проблем класової боротьби в Болгарії безпосередньо після Великого Жовтня; дослідили формування концепції новітньої історії країни в документах БКП, ВКП(б), Комінтерну; висвітлили роль в її розробці й у розкритті конкретних питань керівників Болгарської комуністичної партії, зокрема, Г. Димитрова та В. Коларова; простежили виникнення інтересу радянської історичної науки до недавнього минулого Болгарії, особливо до революційного руху в країні; розглянули досягнення радянських авторів у цій галузі; показали допомогу, що її подавала перша країна соціалізму болгарському народу в підготовці марксистсько-ленінських кадрів істориків.

Висвітлюючи ці питання, автори використали широке коло джерел: праці В. І. Леніна, документи БКП, ВКП(б), Комінтерну, твори керівних діячів комуністичного руху Болгарії, публікації радянських авторів з даної проблематики, документи архівів обох країн (Центрального партійного архіву при ЦК БКП, Центрального державного історичного архіву Болгарії, Центрального архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР, Архіву АН СРСР та ін.). Залучення архівних фондів до історіографічного аналізу виявилось плідотворним, особливо для з'ясування питань, пов'язаних з методами підходу політичних діячів та вчених до оцінок історичних подій.

Надзвичайно важливим є те, що автори визначили етапи становлення марксистсько-ленінської історіографії новітньої історії Болгарії до 1944 р. Відповідно до запропонованої періодизації досліджується динаміка цього процесу. Особливе значення має розділ, присвячений висвітленню ленінських оцінок класової боротьби в Болгарії. При цьому виявляються й канали, по яких В. І. Ленін одержував інформацію про болгарські події: преса та періодика, особисті зустрічі з діячами революційного руху Болгарії, надіслані ними документи, листи, література болгарською мовою. В монографії зроблено висновок про те, що завдяки увазі В. І. Леніна до подій у Болгарії, допомозі з боку ВКП(б) та уряду СРСР, радянської історичної науки у 20-і — першій половині 40-х років, тобто ще до перемоги соціалістичної революції у Болгарії, там виник і утвердився марксистсько-ленінський підхід до багатьох загальних і спеціальних проблем новітньої історії країни.

Чотири розділи монографії присвячені окремим етапам формування марксистсько-

ленінської концепції болгарської історії до 1944 р. Перший з них автори датують 1918—1923 рр., коли відбувається її зачаття під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під час другого — (1923—1929 рр.) після поразки Вересневого повстання — розстановка класових і політичних сил в країні піддається глибокому аналізу. Третій етап (1929—1934 рр.) характеризується як суперечливий, коли, з одного боку, продовжувала розвиватися марксистсько-ленінська концепція, а, з другого, — лівосектантські позиції ЦК призводили до недооцінки революційних заслуг БКП, неоднозначного висвітлення періоду революційної кризи, помилкового отождествлення дрібнобуржуазних і реформістських політичних сил з фашизмом. Четвертий етап (1934—1944) — остаточний перехід БКП на ленінські позиції і в зв'язку з цим утвердження марксистсько-ленінської концепції в історії Болгарії.

Монографія П. С. Соханя та Г. Й. Чернявського, підготовлена на високому науковому рівні, є цінним дослідженням. Вона відкриває новий напрям у радянській історичній болгаристичній — вивчення важливих проблем історіографії історії Болгарії. Сподіваємося, що слідом за нею з'являться праці з інших історіографічних питань, насамперед про розвиток болгарської історичної науки в епоху соціалізму, про дослідження радянських болгаристів після Великої Вітчизняної війни, викриття ними буржуазних, дрібнобуржуазних та реформістських концепцій болгарської історії. Рецензована праця, на нашу думку, принесе велику користь при вивченні історіографічних курсів на історичних факультетах університетів та педінститутів. Публікація книги П. С. Соханя та Г. Й. Чернявського в Болгарії є ще одним свідченням зростання й зміцнення наших зв'язків у галузі історичної науки.

А. К. МАРТИНЕНКО (Київ),
Е. М. КУЧМЕНКО (Київ)

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПОРТИ З КРАЇНАМИ ЄВРОПИ

*Османская империя
и страны Центральной, Восточной
и Юго-Восточной Европы
в XV—XVI вв.*

Редакционная коллегия: Греков И. Б.
(отв. редактор),

Заборовский Л. В. (отв. секретарь),
Литаверин Г. Г., Орешкова С. Ф.,
Семенова Л. Е. (зам. отв. редактора)

М., Наука, 1984.—300 с.

Проблеми взаємовідносин країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи з Османською імперією в XV—XVI ст.

не були ще предметом спеціального монографічного дослідження, хоча деякі питання, які стосуються контактів окремих держав регіону з Турцією, вивчені достатньою мірою. Однак у цих працях основну увагу приділено з'ясуванню ролі тієї чи іншої країни в розвитку двосторонніх та міжнародних зв'язків. Поза зором учених залишилися історія тих держав, які брали активну участь у політичному житті своєї епохи.

В рецензованій книзі глибоко і всебічно проаналізовано головні тенденції, характерні для політичних відносин Османської імперії та країн Центральної, Східної і Південно-Східної Європи в XV—XVI ст. У монографії розглянуто складну взаємодію всіх політичних сил регіону.

Експансіоністська політика Порти при-

звела до значних змін, які відбулися в історичних долях народів. Новий вигляд мала й політична карта цієї частини європейського континенту, яка проіснувала без особливих змін майже до XX ст.

Слід відзначити багатоплановість дослідження різних аспектів теми, ґрунтовну наукову основу й різноманітність використаних авторами книги джерел та відповідної літератури.

В рецензованому виданні йдеться про те, як невеликий бейлик (князівство), створений Османом (1258—1326 рр.) у Малій Азії, протягом півтора століття перетворився на могутню державу, яка відіграла провідну роль в міжнародному житті того часу (як у Європі, так і на Близькому Сході). Тому в книзі розглядаються основні етапи загарбницьких воєн, які вона вела в цьому регіоні.

Однією з причин військових успіхів Порту, як зазначається в монографії, було сприятливе зовнішньополітичне становище країни. В той період, коли османи почали окупувати територію Балканського півострова, внутрішня обстановка там залишалася нестабільною: в країнах точилися безкінечні феодальні чвари, які часом переростали у збройні конфлікти. Феодальна децентралізація та внутрішньофеодальні міжусобиці стали сприятливою умовою для здійснення загарбниками своїх агресивних планів.

Причину їх успіхів слід шукати насамперед у соціально-економічному й політичному устрою Османської держави. Характеризуючи його, К. Маркс писав, що Порта «єдина справжня воєнна держава Середньовіччя»¹.

Одним з найголовніших завдань експансіоністської політики, яку намагалася втілити в життя ця держава, було загарбання інших країн та жорстока експлуатація підкорених ними народів. Ці проблеми знайшли глибоке й всебічне висвітлення на сторінках рецензованої монографії.

Соціально-політична структура Османської імперії відрізнялась від тієї, що існувала у європейських країнах. Тому у загарбаних нею державах необхідно було спочатку ліквідувати існуючий лад, щоб згодом встановити свій. Про це йдеться в другому розділі рецензованої книги.

Після підкорення й включення тієї чи іншої країни до складу Порту чиновники здійснювали перепис населення та земель. Знищувалася й існуюча соціально-політична система й впроваджувалась замість неї османська тимаріотська. Це також стосувалося оподаткування й сфери управління. Все це викликало гнівний опір з боку народів загарбаних османами країн.

У такій ситуації уряд Порту був змушений піти на компроміс (у ставленні до частини пануючого класу підкореної держави) і зберегти його релігію, а також земельні володіння. Окупанти намагалися залучити на свій бік цю верхівку.

Починаючи з XV ст. і до XVI ст., хри-

стіянські воїнуки з Боснії, Сербії, Македонії, Албанії, Болгарії у великій кількості входили до складу турецької армії. Їм надавали статус аскера (воїна).

Указом султана за християнами-тимарями і воїнуками нерідко зберігалися привілеї, які відповідали їх колишньому соціальному становищу, а також землі — у вигляді зеаметів і тимарів. Однак усі ці права мали тимчасовий характер. Після зміцнення соціально-політичних позицій загарбників у підкореній країні вони, як правило, поступово ліквідувалися, і вже у XVI ст. тимари-християни зустрічалися дуже рідко.

Значну увагу автори рецензованої праці приділили характеристиці османського феодального ладу, його соціально-політичної системи. Ці питання розглядаються в тісному зв'язку з процесами, які відбувалися на Балканах у період панування Порту.

Візантія та країни півострова за рівнем суспільно-економічного розвитку значно переважали своїх гнобителів. З огляду на це стає зрозумілим той факт, що ряд феодальних інститутів загарбники запозичили у місцевих народів. У монографії наведено яскраві приклади, які ілюструють дану тезу.

В буржуазній історіографії, особливо турецькій, поширеною є думка, яка дає можливість фальсифікаторам відверто ідеалізувати характер османського володарювання на Балканах. Вони твердять, що османське нашествя відіграло позитивну роль в житті місцевого населення. В окупованих країнах було встановлено режим «законності» та «віротерпимості», «піднесення економіки» й т. п. В рецензованій монографії цю облудну, антинаукову теорію піддано гострій аргументованій критиці й розвінчано.

Однією з найцікавіших проблем є й питання про становище країн Південно-Східної Європи, які опинилися під владою Османської імперії. Відомо, що вони протягом багатьох століть перебували під турецьким ярмом. І хоча досліджувану тему певною мірою вивчено (на прикладі окремих держав Південно-Східної та Центральної Європи), вона ще не стала предметом всебічного й комплексного дослідження. Це спробували зробити автори рецензованого видання.

На основі критичного аналізу джерел та наукової літератури вони вивчили соціально-економічне становище країн регіону, які входили до складу Османської імперії; визначили причини, що сприяли проникненню й поширенню ідей ісламу серед народів загарбаних держав. Це — політика султанського уряду щодо християнської церкви, тяжке економічне становище місцевого населення й т. ін. У підкорених балканських країнах окупанти використовували різні засоби політичного впливу, зокрема систему масової колонізації і переселення їх жителів. Порта намагалася переселити турків з Анатолії на півострів. Про це розповідають османські джерела. Внаслідок практичного здійснення політики аси-

¹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VI, с. 189.

міляції в XVI ст. кількість мусульман на цій території значно зросла. Даний процес особливо активно відбувався в містах.

Аналіз взаємовідносин країн Південно-Східної, Центральної та Східної Європи з Османською імперією у XV—XVI ст. дав можливість дослідникам зробити висновки про те, що головне стратегічне завдання Порти полягало у просуванні в Європу. Для здійснення цієї мети було вироблено тактику, сутність якої полягала в тому, щоб не допустити створення в регіоні могутньої антисоманської коаліції. Звідси й випливала необхідність запобігти значному посиленню будь-якої з окупованих держав, яка могла б її очолити.

Думка авторів не викликає заперечень, але слід додати, що експансія Порти здійснювалася не лише в Європі, а й на Близькому Сході. Безумовно, це вимагало відвернення значного воєнного контингенту, що мало свій вплив на визначення головного стратегічного завдання.

В рецензованій праці розповідається про те, що неодноразово робилися спроби створення антисоманських коаліцій. Автори проаналізували й суперечності, які існували між учасниками останніх. Це перешкоджало реалізації їх планів. В книзі йдеться про те, що дипломатія Порти теж зробила свій «вклад» у їх зрив.

Автори проаналізували складну політичну ситуацію, яка виникла в країнах Південно-Східної, Центральної та Східної Європи після падіння Константинополя в 1453 р., а також обставини, які не дали змогу державам регіону об'єднати там свої сили для боротьби з загарбниками.

Без сумніву, достоїнством книги є те, що взаємовідносини між Османською імперією та країнами Центральної, Східної та Південно-Східної Європи розглянуто на широкому фоні міжнародних подій.

В рецензованій монографії на основі вивчення конкретного історичного матеріалу розглянуто активний політичний курс Порти в XV—XVI ст. Ми дозволимо собі навести цитату з книжки, яка дає можливість найбільш точно й яскраво охарактеризувати методи й напрями зовнішньої політики султанського уряду. «Султанська дипломатія не тільки знала перепетії політичного життя регіону,— підкреслюється в книзі,— а й вміло використала суперечності між європейськими державами, вступивши з кінця XVI ст. у переговори та союзні відносини то з однією, то другою країною... Вироблена османською дипломатією тактика дала змогу Порті здійснювати й координувати воєно-політичну активність в різних напрямках. При цьому наступальна політика в одному регіоні підкріплювалася створенням в інших районах вигідної для османів ситуації з допомогою відповідних прийомів султанської дипломатії» (с. 276—277).

В праці визначено місце та роль Кримського ханства у складі Османської імперії. Залучивши значний за обсягом, цікавий фактичний матеріал, автори зуміли показати, як султан використовував можливості ханства для реалізації своїх стра-

тегічних планів, спрямованих проти Східної Європи і, особливо, Росії та Польщі.

За думкою дослідників, Porta з особливих тактичних міркувань часто змінювала форми співробітництва з Кримом, навмисно створюючи враження неузгодженості у відносинах між Стамбулом та Бахчисараєм. Вони пишуть: «Ефект роздвоєності по суті єдиної османо-кримської політики дезорієнтував європейські держави, а тим самим і значно полегшував здійснення намірів Порти в регіоні» (с. 277).

В рецензованій праці належну увагу приділено Волоському та Молдавському князівствам, ролі, яку вони відігравали у зовнішньополітичних планах Османської імперії, а також охарактеризовано складне внутрішньополітичне становище цих держав, визначено їх історичне місце.

Слід відзначити, що з усіх християнських країн, що входили до складу імперії, лише ці два князівства змогли зберегти автономію та свою релігію.

Окремий розділ монографії присвячений проблемі визвольної боротьби проти османської експансії та її висвітленню в літературі та публіцистичні слов'янських народів. Звичайно, в їх культурі знайшли своє відображення наслідки спустошливого нашествия, ліквідації самостійних держав, знищення міст і селищ, загибелі тисяч мирних людей. Ідеї свободи, незалежності, героїчного опору загарбникам стали цінним джерелом для написання численних художніх та публіцистичних творів.

Звичайно, зміст книги не вичерпується розглянутими нами питаннями. Критичні зауваження, які можна адресувати авторам, — досить незначні. У вступі мимохідь сказано про те, що інтерес Порти до Ірану «ослабив інтерес до країн Південно-Східної, Центральної та Східної Європи» (с. 6). На наш погляд, цьому питанню слід було б приділити більше уваги. Аналіз подій османо-іранської війни 1514—1555 рр. свідчить про те, що Porta не могла вести бойові дії одночасно на двох фронтах — на Сході й Заході. Підписання миру з Іраном, безумовно, обумовлювало війну на Заході. Османо-іранський конфлікт впливав на формування політичної ситуації в державах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Він сприяв послабленню османської експансії на Заході і, тим самим, зменшував загрозу вторгнення військ Порти на їх територію.

Не можна погодитися з тим, що війни між Османською імперією та Сефевидським Іраном велися з 1502 по 1736 р. Турецько-іранська війна почалася в 1514 р. і з інтервалами продовжувалася до 1746 р.

Чорне море займало важливе місце в політичному й економічному житті як країн Східної та Південно-Східної Європи, так і Порти. Тому вважаємо, що цьому питанню автори праці повинні були приділити належну увагу.

Наші зауваження незначні й ніякою мірою не применшують цінність рецензованої книги, яка зацікавила як спеціалістів, так і широке коло читачів.

М. Х. СВАНІДЗЕ (Тбілісі)

РЕАЛЬНИЙ ДЕМОКРАТИЗМ
ПРОТИ ФАЛЬСИФИКАТОРІВ

Савельєв В. Л.

*«Советология» в лабиринте лже теорий
(Критика буржуазных фальсификаций
руководства КПСС развитием
социалистической демократии).*

К.: Політвидав України, 1982.— 167 с.

Проблема демократії є однією з ключових у боротьбі за уми і серця людей. Відомо, яке велике значення має при цьому «оцінка пануючих або найбільш поширених або найбільш шкідливих для демократії і для соціалізму ідейно-політичних течій...»¹, — писав В. І. Ленін. Радянські суспільствознавці багато зробили у справі викриття антикомуністичних переконачень політичної системи розвинутого соціалізму, ідеологічних диверсій, спрямованих на підірив партійного керівництва розвитком соціалістичної демократії. Однак необхідність нарощування зусиль у боротьбі проти буржуазної ідеології очевидна. Заслугує на увагу в цьому плані монографія В. Л. Савельєва, в якій піддані комплексному критичному аналізу і спростуванню основні концепції «радянологів», що перекручують керівну діяльність КПРС у системі соціалістичної демократії.

Спираючись на положення марксистсько-ленінської теорії про те, що демократії взагалі, «чистої демократії» ніколи не було, завжди була і є тільки класова демократія, основу якої становить сукупність панівних виробничих відносин, автор показує цілковиту неспроможність як протиставлення поглядів Маркса і Енгельса ленінському вченню про соціалістичну демократію, так і спроб знайти протиріччя між теоретичними основами і практичною діяльністю КПРС у сфері розвитку і удосконалення народовладдя. «Критичний метод» адептів капіталізму, вказується в книзі, полягає в перекручуванні й розчленуванні марксизму, приписуванні йому невластивих рис, ототожненні його з дрібнобуржуазними доктринами, що дискредитували себе. На противагу вигадкам буржуазних «критиків» марксистської теорії соціалістичної демократії в монографії підкреслено нерозривність народовладдя з керівною роллю Комуністичної партії, оскільки процес демократизації відбувається не стихійно, а на основі пізнання законів суспільного розвитку, що підвищує вимоги до політичного керівництва і координації ланок системи народовладдя.

Критичному розгляду концептуальних основ «радянології» присвячений II розділ книги (с. 23—68). Піддаючи критиці стадійну схему історичного процесу як загальнометодологічну основу буржуазного суспільствознавства, автор підкреслює неспроможність спроб заперечити історико-матеріалістичний підхід з позицій техноло-

гічного детермінізму, розкриває антиісторизм і апологетичну суть американоцен-тристських схем «політичної, модернізації», показує, які далекі від науки спроби стовпів буржуазної політології виявити якісь загальні надкласові риси однопартійних політичних систем.

Основи стабільності політичної системи СРСР «радянологи» вбачають не в перевагах нового ладу, а ніби в «традиційному консерватизмі» і «антидемократизмі», успадкованих від дореволюційного минулого. В книзі показано, що ідея такої «наступності», яка розробляється в рамках буржуазної концепції політичної культури, глибоко хибна, бо об'єктивною основою формування політичної культури сучасної радянської людини є процес комуністичного творення. Безпосередня участь у роботі по вдосконаленню розвинутого соціалізму сприяє вдосконаленню особи, формує відданість комуністичним ідеалам.

Глибоке знання «теоретичних основ «радянологічних» інтерпретацій проблем демократії дозволяє автору не тільки знаходити слабкі місця антикомуністичних концепцій демократії, але й предметно аналізувати тенденції розвитку всього сучасного «радянознавства». Добре обгрунтовані висновки про пряму залежність сучасної «радянології» від метаморфоз політики імперіалістичних кіл у відношенні до СРСР, про її диференціацію, що виражається у різноманітності підходів, використовуваних різними ідеологами для фальсифікації теорії і практики реального соціалізму. Вперше в працях подібного плану подана характеристика буржуазного компаративізму. У книзі показано, що розширення застосування біхевіористських і компаративістських прийомів посилює методологічний хаос у «радянології», поглиблює її перманентну кризу (с. 65—68).

У книзі переконливо спростовано буржуазні переконачення взаємовідношення партії і Рад, викриті фальшиві постулати про «моністичний» централізм у КПРС. Свідомо перекручуючи суть політичних відносин в соціалістичному суспільстві, буржуазні ідеологи заявляють про «дуалізм», «нерозрізнення» держави і партії, твердять про «партійну державу» в СРСР. Як керівна сила радянського суспільства КПРС відповідає за всі ділянки комуністичного будівництва, всю систему політичної демократії. Розмежування в роботі партійних і державних органів здійснюється саме за функціями, а отже, за формами і методами, підкреслює автор (с. 102). Координуюча функція марксистсько-ленінського авангарду не зводиться до «арбітражу» серед «багатьох інституційних груп», а полягає в об'єднанні зусиль всього суспільства на розв'язання творчих завдань.

У намаганні очорнити кадрову політику КПРС «радянологи» не зупиняються перед ототожненням її з процесом самооновлення еліти, безпідставно переносючи на соціалістичне суспільство ознаки, характерні для капіталістичного ладу. У книзі на конкретному фактичному матеріалі показано, що управління при соціалізмі здійснюють

¹ Ленін В. І. Про виборчу кампанію і виборчу платформу.— Повне зібр. творів, т. 20, с. 337.

не якісь особливі соціальні верстви, а створена партією політична система, суб'єкти якої — органічна частина народу, тимчасом як бюрократія за походженням експлуататорського суспільства.

Предметом особливої «турботи» багатьох буржуазних ідеологів є ніби «залежне» становище громадських організацій в СРСР. Розвінчуючи легенду про «диктат партії», автор показує, що керівна роль КПРС була визначальним фактором багатостороннього і складного процесу формування системи громадських організацій і визначає їх силу і дієвість у наш час. Спираючись на партійні документи, твори видатних діячів міжнародного робітничого руху, автор приділяє спеціальну увагу показові необхідності політичного керівництва профспілками і комсомолом з боку КПРС, спростовує ревізійністську теорію «рівного партнерства» партії і профспілок. Роль партії в ході вдосконалення розвинутого соціалізму, підкреслюється в монографії, зростає не на шкоду функціям інших елементів політичної системи, а у зв'язку із збільшенням обсягу завдань, що входять у функції партійного керівництва, і підвищенням відповідальності за їх розв'язання.

Позитивна якість рецензованої монографії — аргументованість і логічність положень, що висуваються для спростування ворожих концепцій. Вона характеризується гострою полемічністю, доказовістю, аргументованістю. Узагальнений в книзі матеріал свідчить про те, що хиткий теоретичний фундамент буржуазної «радянології» являє собою побудований із псевдотеорій і фальсифікаторських схем заплутаний лабіринт, усі звивисті ходи якого ведуть у тупик.

Робота, безперечно, виграла б ще більше, якби в ній були викриті неотроцькістські вигадки про «переродження» партії, які тепер найширше використовуються «радянологами» при моделюванні антирадянських елітарних теорій. Варто було б також дати більш обґрунтовану відсіч спробам буржуазних спекуляцій на окремих порушеннях законності при соціалізмі, розкрити політичну підоснову намагання антикомуністів присвоїти буржуазним державам ранг так званих «передових держав». В цілому ж вийшла необхідна і корисна праця, що являє собою помітний вклад в розробку гостроактуальної проблеми.

І. Ю. ЧАРСЬКИХ (Донецьк)

ПОСТАНОВА ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ І РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1984 року

Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР, розглянувши подання Комітету по Державних преміях Української РСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР постановляють присудити Державні премії Української РСР 1984 року:

5. Шевченку Федору Павловичу, члену-кореспонденту Академії наук УРСР, завідувачому сектором, Симоненку Рему Георгійовичу, докторові історичних наук, завідувачому відділом, Брезі Галині Степанівні, Зеніній Аллі Миколаївні, Комаренко Наїні Василівні, кандидатам історичних наук, старшим науковим співробітникам, працівникам Інституту історії АН УРСР... — за цикл робіт «Історичні зв'язки і дружба російського, українського, білоруського та молдавського народів у братньому союзі народів СРСР».

Секретар Центрального Комітету Компартії України

В. ЩЕРБИЦЬКИЙ

Голова Ради Міністрів Української РСР

О. ЛЯШКО

Редакційна колегія та редакція «Українського історичного журналу» щиро поздоровляють лауреатів Державної премії Української РСР Ф. П. Шевченка, Р. Г. Симоненка, Г. С. Брежу, А. М. Зеніну, Н. В. Комаренко з високою урядовою нагородою і від усього серця бажають їм нових творчих успіхів у розвитку української радянської історичної науки.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ УЧЕНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН, ЩО ДОСЛІДЖУЮТЬ ПРОБЛЕМИ МИРУ ТА РОЗЗБРОЄННЯ

В сучасних умовах немає для людства більш пекучої проблеми, ніж відвернення ядерної загрози, збереження миру. Чесні люди планети, усвідомлюючи гостроту обстановки, що склалася у світі з вини найреакційніших сил імперіалізму, не можуть не відчувати турботу за розвиток нашої цивілізації. Сьогодні багатородній справі боротьби за мир і роззброєння віддають свої сили мільйони представників різних народів, рас, віросповідань, професій. Особлива роль в цьому належить вченим. Їм краще, ніж будь-кому іншому, зрозуміло до яких наслідків може привести війна із застосуванням зброї масового знищення, яких нових загрозливих форм і масштабів може набути даль-

ша гонка озброєнь. Суспільна функція вчених соціалістичних країн зумовлює їх авангардну роль у боротьбі за загальнолюдські ідеали, мирне сучасне та майбутнє планети.

Ще в 1979 р. Президією Академії наук СРСР, Колегією Державного комітету СРСР по науці і техніці та Президією Радянського комітету захисту миру була створена Наукова рада по дослідженню проблем миру і роззброєння. До її складу входить близько 80 відомих учених, партійних і державних діячів, керівників масових організацій, діячів культури, журналістів.

Рада сприяє дальшій активізації досліджень з питань миру, роззброєння,

міжнародного співробітництва, забезпечує їх координацію, подає науково-консультаційну допомогу радянським громадським організаціям, діяльність яких пов'язана з боротьбою за мир і міжнародну безпеку. Вона здійснює широку програму публікацій, що готуються нею безпосередньо або у співробітництві з інститутами міжнародного профілю АН СРСР. За роки її існування було видано 156 праць загальним обсягом 1244 друк. арк., половина з них — п'ятьма іноземними мовами. Здійснено також видання серії брошур на багатьох мовах світу.

Важливим напрямом діяльності Ради є розвиток контактів і співробітництва із зарубіжними вченими та науково-дослідними центрами, насамперед соціалістичних країн.

З ініціативи Ради 29—30 листопада 1984 р. у Москві відбулася наукова конференція вчених соціалістичних країн, присвячена дальшому співробітництву у галузі досліджень проблем миру і роззброєння. У її роботі взяли участь представники академій наук Болгарії, В'єтнаму, КНДР, Монголії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини, Чехословаччини, а також учені Лаосу.

Наукову конференцію відкрив віце-президент АН СРСР, голова Наукової ради по дослідженню проблем миру і роззброєння, академік П. М. Федосєєв. З доповіддю «Джерела воєнної загрози і боротьба за мир» виступив директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР, заст. голови Ради, проф. О. М. Яковлев.

У його доповіді та у виступах інших учених наголошувалося на необхідності проведення більш поглиблених досліджень з проблем відвернення світової термоядерної війни, роззброєння, актуальних питань безпеки і співробітництва в Європі, сучасного антивоєнного руху. Саме науковий аналіз цих проблем потрібен для того, щоб організувати ефективну протидію воєнній загрози США, добитися дальшого згуртування миролюбних сил, сприяти морально-політичній ізоляції паліїв війни, зробити все для забезпечення мирного існування людства.

На конференції виступив віце-президент АН УРСР, академік АН УРСР І. І. Лукинов. У своєму виступі він, зокрема, підкреслив, що дедалі зростаючі масштаби науково-технічного та ресурсного потенціалу, що спрямовується на гонку озброєнь, створення дедалі могутніших систем масового знищення людей та руйнування містять у собі катастрофічні наслідки. Як відомо, агресивні сили імперіалізму, ставши на шлях конфронтації з країнами соціалізму, політики загрози військовою силою, прямого втручання у справи інших країн і народів, здійснюють по суті неприховану змову проти людства. Мілітаризація, зазначив доповідач, деформує всі людські цінності, духовне життя, вона позбавляє можливості здійснювати невідкладні творчі програми, розв'язувати ті соціально-економічні завдання, що об'єктивно сприяли б прогресу людства. Проблема відвернення ядерної катастрофи висунулася нині на передові рубежі світової політики, діяльності прогресивних сил, трудящих мас, усіх народів.

Далі І. І. Лукинов спинився на завданнях, що стоять перед суспільствознавцями соціалістичних країн, на необхідності більш тісної координації їх досліджень. Він розповів про дослідницьку та громадську діяльність вчених Української РСР, їх внесок у благородну справу боротьби за мир і роззброєння.

Відбулася також робоча нарада представників академій соціалістичних країн, на якій було обговорено питання дальшого багатостороннього співробітництва у дослідженні проблем миру і роззброєння. Було визнано доцільним створити багатосторонню комісію академій наук братніх країн з цих проблем, а також організувати видання спільного інформаційного бюлетеня. Учені висловилися за проведення у 1985—1986 рр. міжнародної наукової конференції дослідників з проблем миру і роззброєння на тему «Шляхи зміцнення довір'я та безпеки у світі». Учасники конференції прийняли Звернення до вчених планети.

Із заключним словом на науковій конференції виступив академік П. М. Федосєєв.

І. М. ХВОРОСТЯНИЙ (Київ)

ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Питанням дальшого розвитку історично-краєзнавства в Українській РСР була присвячена робота III республіканської наукової конференції, що проходила в Чернігові 23—25 жовтня 1984 р. Її підготували Інститут історії АН УРСР, Міністерство освіти УРСР, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. У кон-

ференції взяли участь науковці й викладачі вузів Москви, Ленінграда, Мінська, Алма-Ати, ряду інших міст СРСР, а також громадські активісти-краєзнавці.

З вітальною телеграмою до учасників конференції звернувся віце-президент Академії наук СРСР, акад. П. М. Федосєєв. В ній, зокрема, відзначалося, що проведення таких зустрічей є прикладом творчої співдружності істориків і крає-

знавців, яка сприяє всебічному вивченню рідного краю, популяризації історичних знань серед широких мас, дальшому вдосконаленню патріотичної та ідейно-виховної роботи. Вітальний лист надійшов також від першого секретаря правління Спілки письменників СРСР Г. М. Маркова.

На конференції було заслухано близько 130 доповідей та повідомлень, що стосувалися актуальних питань історичного краєзнавства. На пленарному засіданні виступили 4 доповідачі. Розвитку економіки, науки і культури Чернігівщини в умовах розвинутого соціалізму присвятив свою доповідь секретар Чернігівського обкому Компартії України, канд. істор. наук В. М. Половець. Про науково-методичні основи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури Української РСР» йшлося у виступі зав. відділенням історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академіка АН УРСР П. Т. Тронька. На завданнях поліпшення краєзнавчої роботи в світлі реформи загальноосвітньої та професійної школи спинився заст. міністра освіти УРСР, д-р істор. наук В. М. Курило. Музейному будівництву в УРСР на сучасному етапі та ролі музеїв в патріотичному вихованні трудящих присвятила свій виступ заст. міністра культури республіки В. Б. Врублевська.

На конференції працювало 6 секцій. На першій секції (керівник — чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко) розглядалися загальні питання історичного краєзнавства, а також локально-історичні дослідження. Із змістовними доповідями на ній виступили доктори історичних наук Ю. М. Гамрецький (Київ), Я. Д. Ісаєвич (Львів), В. В. Грабовецький (Ужгород), кандидати історичних наук С. Б. Філімонов (Сімферополь), С. П. Марценюк (Чернігів), С. З. Заремба (Київ), молоді науковці В. М. Ричка та Н. А. Литвин (Київ).

Жвава дискусія розгорнулася на засіданнях другої секції, присвяченої питанням підготовки видання «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» (керівники — канд. мистецтвознавства В. І. Тимофієнко та канд. істор. наук Е. В. Яковенко). В ній, зокрема, взяли участь: відп. секретар «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», зав. відділом Інституту історії СРСР д-р істор. наук Ю. О. Тихонов, доктори історичних наук О. І. Ісмагулов (Алма-Ата) та К. І. Стецюк (Київ), молоді науковці С. І. Кот та В. І. Ситливий (Київ) й інші.

На засіданнях третьої секції (керівник — д-р істор. наук Є. М. Скляренко) розглядалися питання розробки історії населених пунктів, промислових та сільськогосподарських підприємств. Значний інтерес викликали, зокрема, повідомлення

докторів історичних наук З. Г. Лихолобової (Донецьк) та П. І. Гарчева (Сімферополь), кандидатів історичних наук О. І. Лугової (Київ), В. М. Кулаківського (Київ), В. О. Корнілової (Донецьк), Л. І. Євселевського (Кременчук), а також В. А. Войналовича (Полтава), С. А. Кокіна (Київ). Доповідачі підкреслювали важливість піднесення наукового рівня праць з даної проблематики, необхідність активнішого використання їх авторами наявних документальних матеріалів. Було проаналізовано досвід, нагромаджений при підготовці «Історії міст і сіл Української РСР», показано роль видання у розвитку історичного краєзнавства та історичної науки в цілому.

Учасники засідань четвертої секції (керівник — д-р істор. наук В. О. Горбик) розглядали історико-краєзнавчу діяльність навчальних та культурно-освітніх закладів. Досвідом проведення краєзнавчої роботи поділилися, зокрема, викладачі Київського, Донецького та Ужгородського університетів, Київського, Полтавського, Чернігівського та Вінницького педінститутів, ряду інших вузів, працівники музеїв. На секції виступили доктори історичних наук І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), Р. Д. Лях (Донецьк), М. К. Івасюта (Львів), кандидати історичних наук В. Н. Жук, О. П. Самойленко (Полтава) та ін.

Історико-краєзнавчим дослідженням про Велику Вітчизняну війну була присвячена робота п'ятої секції (керівник — канд. істор. наук М. С. Чуприна). В доповідях та повідомленнях на ній розкривалися великий подвиг радянського народу в нелегкому двобої з фашизмом, мужність і героїзм воїнів на полях битв, самовіддана боротьба партизанів і підпільників на тимчасово окупованій ворогом території, невтомна праця трудівників тилу.

Яскраві сторінки історії Чернігівщини дістали відображення в доповідях та повідомленнях, що були заслухані на засіданнях шостої секції (керівник — канд. істор. наук О. Б. Коваленко). На ній, зокрема, виступили д-р істор. наук Я. Е. Водарський (Москва), кандидати історичних наук О. П. Єрмака (Полтава), М. К. Бойко (Чернігів) та ін.

Учасники конференції виробили цілий ряд цінних пропозицій і практичних рекомендацій щодо дальшого розвитку історичного краєзнавства в республіці. Тези доповідей, заслуханих на пленарних та секційних засіданнях, опубліковано.

В роботі конференції взяли участь консультант відділу науки та учбових закладів ЦК Компартії України Р. Я. Пиріг, відповідальні працівники Чернігівського обкому Компартії України та облвиконкому.

Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ),
О. О. НЕСТУЛЯ (Полтава)

СИМПОЗИУМ З МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ

23—30 листопада 1984 р. у Москві відбувся симпозиум «Міждисциплінарні проблеми дослідження історії культури», організований відділенням історії АН СРСР, Вченою радою з історії світової культури при Президії АН СРСР, Центральною радою методологічних семінарів при Президії АН СРСР, Інститутом загальної історії АН СРСР. Симпозиум відкрила директор Інституту загальної історії АН СРСР член-кор. АН СРСР З. В. Удалцова.

В роботі симпозиуму взяли участь понад 200 вчених — істориків, філософів, економістів, філологів, дослідників природничих наук. Вони представляли переважно найбільші академічні науково-дослідні установи країни.

З основною доповіддю виступив голова Вченої ради з історії світової культури при Президії АН СРСР академік Б. Б. Піотровський, який приділив особливу увагу проблемам спадкоємності в історії культури. При цьому підкреслювалося, що вона є запорукою прогресивного розвитку суспільства в цілому, та його культури зокрема. Д-р істор. наук Ю. Л. Безсмертний (Інститут загальної історії АН СРСР) присвятив свою доповідь характеристиці принципу історизму в широкому спектрі вивчення багатопланової світової культури. Д-р істор. наук С. О. Арутюнов (Інститут загальної історії АН СРСР) зосередив увагу слухачів на

етнорегіональних проблемах в історії культури, і зокрема на критеріях визначення історико-культурних областей. Д-р істор. наук К. В. Хвостова (Інститут загальної історії АН СРСР) спинилася на характеристиці контент-аналізу та його застосуванні в історико-культурних дослідженнях. Д-р істор. наук В. А. Карпушин (Інститут загальної історії АН СРСР) присвятив свою доповідь проблемам єдності культурно-історичного процесу в працях відомого радянського сходознавця М. Й. Конрада.

В обговоренні цих та інших доповідей взяли участь більше ніж 20 вчених, які представляли різні науки, наукові установи і заклади країни. При цьому особливий інтерес викликали виступи члена-кор. АН СРСР І. Р. Григулевича (Інститут етнографії АН СРСР), який головну увагу зосередив на проблемі співвідношення таких явищ, як культура і релігія; д-ра істор. наук Ю. С. Борисова (Інститут історії СРСР АН СРСР), який проаналізував у цілому проблематику вивчення радянської культури; д-ра істор. наук В. Р. Кабо (Інститут етнографії АН СРСР), який спинився на умовах збереження культурної спадщини в різні епохи розвитку суспільства.

По матеріалах симпозиуму планується видання однотомної праці.

В. М. ШЕЙКО (Харків)

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ АН УРСР З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО Й КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА»

30 жовтня 1984 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося розширене засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва». В її роботі, крім членів ради, взяли участь також провідні вчені ряду вузів і установ республіки, що займаються розробкою питань даної проблеми. На засіданні обговорювалися плани проспекти II та III томів «Історії робітничого класу Української РСР» — складової частини нового фундаментального видання «Історія класів і соціальних груп в УРСР», над створенням якого почав працювати колектив Інституту історії АН УРСР у творчій співдружності з іншими науковцями республіки.

Засідання відкрив голова Наукової ради, директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. У своєму виступі він охарактеризував весь той комплекс завдань, які належить розв'язати редколегії і авторському колекти-

ву томів, наголосивши на необхідності реалізації вимоги партії щодо поглиблення досліджень соціально-класової структури соціалістичного суспільства на всіх етапах його розвитку під кутом зору просування до соціальної однорідності. Проте, відзначив Ю. Ю. Кондуфор, досвід роботи над планами-проспектами окремих томів показує, що головна мета — дослідження процесів зближення класів і соціальних груп — далеко не завжди здійснюється повільно і всебічно.

Відповідальний редактор II тому, зав. відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук С. В. Кульчицький поінформував учасників засідання про обсяг хронологічні рамки, загальну композиційну структуру II і III томів «Історії робітничого класу УРСР», а також про основні проблеми, які дістали відображення в проспектах, і склад авторського колективу. Згідно з планами-проспектами історія ро-

бітничого класу досліджуватиметься в двох головних аспектах: як об'єкта історичного впливу та як суб'єкта історичного процесу. Для історичної науки більш традиційним є другий. Тому, зокрема, в попередньому двотомному виданні «Історії робітничого класу УРСР» не дістала достатнього відображення проблема формування самого класу, його ролі в становленні соціальної однорідності суспільства. Цю важливу обставину було враховано під час розробки обговорюваних планів-перспектив. Це ж стосується і такого питання, як роль робітничого класу в культурній революції, що є менш розробленим порівняно з такими проблемами, як «Робітничий клас та індустріалізація» і «Робітничий клас та колективізація сільського господарства».

Відповідальний редактор III тому, зав. відділом історії розвинутого соціалізму Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолат звернув увагу учасників засідання на необхідність відобразити повною мірою зростання в епоху НТР ролі робітничого класу як провідної сили соціалістичного суспільства і водночас докладніше висвітлити взаємовідносини та взаємовпливи між класами і соціальними групами, зокрема, між робітничим класом та інтелігенцією. А. В. Лихолат вніс деякі практичні рекомендації, серед них — приділити більше уваги питанням розвитку трудових колективів, ролі робітничого класу в дальшій консолідації нової історичної спільноти — радянського народу, інтернаціоналізації суспільного життя. Необхідно глибше розкривати, наголосив доповідач, процеси зближення різних груп і загонів самого робітничого класу. А. В. Лихолат запропонував залучити до написання томів дослідників, які займаються викриттям дрібнобуржуазної і буржуазної ідеології, а також різного роду пережитків — релігійних, у галузі національних відносин, в побуті тощо.

Зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, д-р істор. наук, проф. В. П. Шевчук оцінив підготовку нового видання багатотомної «Історії робітничого класу Української РСР» як важливу подію в суспільно-політичному житті республіки. Виходячи з головного завдання авторського колективу — показати рух усіх класів і груп до соціальної однорідності, необхідно, наголосив доповідач, висвітлити при цьому місце й роль народно-господарського комплексу як фактора зміцнення соціально-політичної єдності радянського суспільства, відобразити соціальну спрямованість п'ятирічних планів, поглиблення соціалістичної демократії і провідну роль робітничого класу в цьому процесі. В. П. Шевчук запропонував внести деякі зміни до планів-перспектив, а також уточнив ряд формулювань і зробив поправки редакційного характеру.

Зав. кафедрою історії СРСР Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького, д-р істор. наук, проф. О. О. Кучер відзначив, що плани-перспективи повною мі-

рою відбивають досягнення історичної науки за останні 15 років. Про це свідчить і постановка нових проблем, і прагнення по-новому підійти до традиційних тем історіографії радянського суспільства. Доповідач особливо виділив комплекс питань, пов'язаних з матеріальним становищем, умовами праці і побуту робітників, підкресливши їх важливе значення для розкриття процесу наростання соціальної однорідності всередині робітничого класу.

Зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Ворошиловградського педінституту ім. Т. Г. Шевченка, канд. істор. наук, доц. А. В. Торба, підкресливши велику наукову значущість створюваної колективної праці, висловила ряд зауважень і пропозицій щодо її структури. Крім того, вона звернула увагу на необхідність дотримання повної відповідності назв і змісту окремих розділів та параграфів видання. У зв'язку з цим було запропоновано виділяти розділи в томах так, щоб вони відповідали водночас і основним етапам історії робітничого класу УРСР (тобто за хронологічним принципом), і основним проблемам дослідження — кількісним та якісним змінам у його складі й провідній ролі на кожному з етапів (проблемний принцип).

Дальше вдосконалення структури створюваного видання, наголосив у своєму виступі зав. кафедрою теорії і історії культури Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука, д-р істор. наук, проф. Г. М. Шевчук, сприятиме якісним зрушенням порівняно з попередніми колективними працями та індивідуальними монографіями з історії робітничого класу. Доповідач підкреслив також, що цьому сприятиме і повніше висвітлення вкладу робітничого класу УРСР у зміцнення обороноздатності країни напередодні і в роки Великої Вітчизняної війни.

Важливою особливістю планів-перспектив, відзначив ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук М. М. Драк, є увага до регіональних загонів робітничого класу, в тому числі західноукраїнських областей. Однак, наголосив він, необхідно включити до них питання про кількісні і якісні зміни всередині робітничого класу даного регіону, які сталися в 40—50-х роках, розглянути динаміку його національного складу й інші процеси.

Зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту, д-р істор. наук, проф. В. Ф. Панібудьласка підкреслив, що уже в ході обговорення винесених на порядок дня питань по суті визначаються основні напрями дослідницької роботи на наступні роки. З цієї точки зору плани-перспективи охоплюють широке коло проблем і враховують необхідність новаторського підходу до їх розкриття. Однак їм дещо бракує збалансованості в структурному плані. Виступаючий навів конкретні приклади. Так, якщо розвитку і діяльності робітничого класу у відбудовний період відводиться кілька параграфів, то селянству у відповідному томі — лише один.

В. Ф. Панібудьласка звернув увагу на відсутність у плані-проспекті спеціального розділу (теоретичного характеру) про перемогу соціалізму — важливого етапу на шляху до комунізму. Не відображені достатньо мірою проблеми вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму. Доповідач висловив також думку, що у зв'язку з інтернаціоналізацією суспільного життя необхідно висвітлити у новому виданні питання розвитку соціального обличчя української соціалістичної нації.

З пропозицією скоординувати структуру всіх томів з метою їх уніфікації виступив доцент кафедри історії УРСР Львівського держуніверситету ім. І. Я. Франка, канд. істор. наук. Д. Д. Низовий. Так, на його думку, перші розділи томів мають містити загальний огляд кожного конкретного історичного етапу розвитку нашої країни: стану продуктивних сил, суспільно-економічних відносин, соціальної структури суспільства і місця робітничого класу в ній; далі слід показати, що являв собою на даному етапі сам робітничий клас, тобто подати його структуру (горизонтальну і вертикальну), основні тенденції розвитку і напрям діяльності.

Зав. кафедрою історії КПРС Київського медінституту ім. О. О. Богомольця, д-р істор. наук, проф. М. І. Кравчук порекомендував авторському колективу приділити більше уваги партійному керівництву всіма позитивними процесами в соціалістичному суспільстві. Глибокого розкриття, наголосив він, потребують і питання поширення ідей інтернаціоналізму в середовищі робітничого класу та марксистсько-ленінської ідеології в цілому, а також боротьби проти українського бур-

жуазного націоналізму після 1920 р., формування багатонаціональних трудових колективів і виховання культури міжнаціонального спілкування. Все це, підкреслив М. І. Кравчук, важливі сторони руху радянського суспільства до ідейно-політичної єдності.

Зав. кафедрою історії УРСР Київського держуніверситету, д-р істор. наук, проф. Л. Г. Мельник, звернувши увагу на величезну кількість нагромадженого за останні 25 років з історії робітничого класу матеріалу, відзначив, що необхідно якнайповніше його використати, зокрема й той, що зібраний в міжвузівських збірниках, університетських вісниках тощо. На його думку, це допоможе авторському колективу видання у висвітленні питань розвитку духовної культури робітничого класу, його інтернаціоналізму, у викритті буржуазних фальсифікацій історії радянського суспільства.

Підбиваючи підсумки обговорення планів-проспектів, Ю. Ю. Кондуфор відзначив, що теоретичні аспекти проблеми розроблені дослідниками досить добре. Потрібний, наголосив він, принципово новий підхід: вбачати в історії робітничого класу фон, щоб глибше зрозуміти його шлях й історичну місію. І в більш широкому плані, показуючи шляхи розвитку кожного класу й соціальної групи, акцентувати увагу на процесах, що ведуть до їх зближення, до ідейно-політичної та морально-психологічної єдності радянського суспільства. Треба зробити все, щоб якнайкраще підготуватися до розв'язання цих проблем, сказав на закінчення Ю. Ю. Кондуфор.

С. А. КОКІН (Київ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК ПРОФЕСОРА А. В. ЛИХОЛАТА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 70-РІЧЧЯМ

12 грудня 1984 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування доктора історичних наук, професора, завідуючого відділом історії розвинутого соціалізму Андрія Василювича Лихолата з нагоди його 70-річчя.

З привітанням до ювіляра звернувся заступник директора інституту д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань. Він повідомив, що Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 11 грудня 1984 р. за заслуги в розвитку історичної науки та підготовці наукових кадрів А. В. Лихолату присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР.

Про життєвий шлях, наукову і громадсько-політичну діяльність ученого розповів акад. АН УРСР А. Д. Скаба.

А. В. Лихолат народився 12 грудня 1914 р. у с. Розсохуватці (нині Катерино-

пільський район Черкаської області) у бідній селянській сім'ї. Для того, щоб стати істориком, він пройшов довгий трудовий і життєвий шлях: навчався в семиріччі, вивчав основи сільськогосподарської науки в технікумі, працював зоотехніком, узяв активну участь у колективізації сільського господарства, боротьбі з куркульством.

Під час навчання в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (1935—1940 рр.) А. В. Лихолат брав участь у громадській роботі, був комсоргом курсу, заступником секретаря комітету комсомолу. В 1939 р. він був нагороджений Почесною грамотою ЦК ЛКСМ України, в тому ж році став членом КПРС.

У 1940 р. Київський обком Компартії України направив А. В. Лихолата на навчання у Вищу партійну школу при

ЦК ВКП(б). У суворі дні Великої Вітчизняної війни він — учасник оборони столиці: допомагав формувати народне ополчення, виконував інші відповідальні завдання по організації відсічі фашистським загарбникам. З 1942 р. А. В. Лихолат — відповідальний працівник апарату ЦК ВКП(б). Він пройшов шлях від керівника пропагандистської групи до зав. сектором суспільних наук Відділу науки і вузів ЦК КПРС. Як керівник цієї групи в роки війни Андрій Васильович вів значну агітаційну роботу в прифронтових районах, діючих частинах Червоної Армії (Закарпатський та 1-й Український фронти).

В 1947 р. А. В. Лихолат захистив кандидатську дисертацію (у 1963 р. — докторську). Наступного року надруковано його першу монографію, в якій йдеться про розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. У 1957 р. А. В. Лихолат був направлений на роботу в Інститут історії партії при ЦК Компартії України, де очолює сектор публікації історико-партійних документів. З 1961 р. працює в Інституті історії АН УРСР. З 1976 р. — зав. відділом історії розвинутого соціалізму.

Він — один з провідних українських радянських учених, який зробив вагомий вклад у розвиток історичної науки, зокрема в розробку проблем здійснення ленінської національної політики КПРС у нашій країні, братнього співробітництва і дружби народів СРСР, створення нової соціальної і інтернаціональної спільності — радянський народ, історії Комуністичної партії України. Серед опублікованих ним книг загальновідомі такі праці, як «Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920 рр.» (К., 1967), «Под ленінським знаменем дружби народів» (М., 1970), «Сотрудничество народов СССР в борьбе за построение социализма в СССР» (М., 1976), «В единой семье народов. Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развития социализма» (М., 1979) та ряд інших. За працю «Сотрудничество народов СССР в

борьбе за построение социализма в СССР» А. В. Лихолату було присвоєно премію АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського.

Він — автор більш як 200 праць, у тому числі 25 монографій та науково-популярних книг. Андрій Васильович — керівник авторських колективів таких фундаментальних видань, як «Великий советский народ», 2-го тому «Истории рабочих Донбасса», другої книги 3-го тому «Истории Киева» та ін. За участь в підготовці багатотомної «Історії Української РСР» йому в 1980 р. було присуджено Державну премію Української РСР.

Велику увагу Андрій Васильович приділяє підготовці наукових кадрів, аспірантів та докторантів. У 1978 р. йому присвоєно вчене звання професора. Ювіляр успішно поєднує наукову та науково-організаційну діяльність з активною участю в громадсько-політичному житті, систематично виступає з лекціями та доповідями перед трудящими республіки.

З ширим привітанням до ювіляра звернувся секретар партійного бюро Інституту доктор історичних наук, заслужений діяч науки УРСР І. М. Кулинич. За дорученням бюро Печерського райкому Компартії України він вручив А. В. Лихолату Почесну грамоту райкому партії, а також медаль Всесоюзного товариства «Знання». Андрія Васильовича поздоровили зав. кафедрою ВПШ при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф. В. М. Орлов, зав. кафедрою КМІ д-р істор. наук, проф. М. І. Кравчук, зав. кафедрою Київського інженерно-будівельного інституту д-р істор. наук, проф. В. Ф. Панібудьласка, доц. КДП ім. О. М. Горького Н. М. Кравченко та інші. Ювіляру було вручено також Почесну грамоту Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури.

На його адресу надійшло також понад 30 вітальних телеграм від партійних комітетів, наукових установ, вузів, громадських організацій, колег, учнів і друзів.

І. М. МАКОВИЧУК (Київ)

ЗБОРИ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР, ПРИСВЯЧЕНІ 90-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО

22 листопада 1984 р. в Інституті історії АН УРСР відбулися ювілейні збори науковців відділів історії феодалізму, капіталізму, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, присвячені 90-річчю з дня народження відомого вченого члена-кореспондента АН УРСР, доктора історичних наук, професора М. Н. Петровського (1894—1951). Вступним словом їх відкрив заст. директора Інституту історії АН УРСР д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань.

Про життєвий шлях і науково-педагогічну діяльність М. Н. Петровського розповів зав. відділом історії капіталізму д-р істор. наук, проф. В. Г. Сарбей*.

З інформацією про підготовку збірника статей «Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура», присвяченого 90-річчю

* Біографічний нарис про М. Н. Петровського опубліковано в № 11 «УІЖ» за 1984 р.

М. Н. Петровського, на зборах виступив зав. відділом історії феодалізму д-р істор. наук Г. Я. Сергієнко.

Із спогадами про спільну з М. Н. Петровським працю в Інституті історії АН УРСР виступили чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, заслужений діяч науки УРСР, д-р істор. наук К. І. Стецюк, д-р істор. наук І. І. Слінько.

Про М. Н. Петровського як людину, вченого, про його велику працездатність розповіла прийомна дочка Миколи Неоновича д-р філол. наук, доц. Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука Н. М. Матузова.

Т. Є. ІВАНОВА (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. Й. ГОЛУБОМ

25 жовтня 1984 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доц. кафедри міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху Вищої партійної школи при ЦК Компартії України В. Й. Голубом на тему: «Зростання ролі робітничого класу Народної Республіки Болгарії в період переходу до будівництва розвинутого соціалізму (60-і роки)».

Офіційні опоненти д-р істор. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова (Інститут історії АН УРСР), д-р істор. наук, проф. Б. С. Попов (Академія суспільних наук при ЦК КПРС), д-р істор. наук, проф. А. І. Черній (Ровенський державний педагогічний інститут), д-р істор. наук, проф. А. Ф. Кізченко (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка) відзначили високий науково-теоретичний рівень дисертації, присвяченої важливій у науковому і актуальній в політичному і практичному відношеннях проблемі.

Висока оцінка дослідження дана також у відзивах на дисертацію і автореферат, які надіслали Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова, Інститут марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Ленінградська і Алма-Атинська вищі партійні школи, Донецький університет та ін. У

них, зокрема, відзначалося, що в дисертації вперше в радянській історіографії здійснено комплексне дослідження процесу зростання провідної ролі робітничого класу НРБ та його авангарду—Комуністичної партії в усіх галузях суспільного життя в умовах будівництва розвинутого соціалізму. Підкреслено, що теоретичні узагальнення, висновки та практичні рекомендації базуються на багатому фактичному матеріалі, виявленому автором у болгарських партійних та державних архівах. Вони дістали схвалення радянських і болгарських учених на IX Всесоюзній конференції істориків-славістів в Ужгороді (1982 р.), I Міжнародному конгресі по болгаристичі в Софії (1981 р.), IX Міжнародному з'їзді славістів у Києві (1983 р.) та інших наукових форумах, на яких автор виступав з доповідями і повідомленнями.

Практична цінність матеріалів дослідження полягає в тому, що вони використовуються при читанні відповідних курсів та спецкурсів у вузах і вищих партійних школах, при підготовці наукових праць, у лекційній та пропагандистській роботі.

Спеціалізована рада одностайно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. Й. Голубу вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1986. Т. 4. 1926—1929.— 9-е изд. доп. и испр.— М.: Политиздат, 1984.— 575 с.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1984 року.— К.: Політвидав України, 1984.— 66 с.

ЧЕРНЕНКО К. У. Народ і партія єдині: Вибрані промови і статті.— К.: Політвидав України, 1984.— 471 с.

ГРОМЫКО А. А. Лечинским курсом мира: Избранные речи и статьи.— М.: Политиздат, 1984.— 735 с.

ЗИМЯНИН М. В. Псд знаменем ленинизма: Избранные статьи и речи.— М.: Политиздат, 1984.— 383 с.

БАЧИНСКИЙ А. Д. В семье советской: Соц. стр-во в приднуднйск. землях УССР.— Киев; Одесса: Вища шк. Головное изд-во, 1984.— 171 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Друзья и недруги.— К.: Политиздат Украины, 1984.— 381 с.

БУЛАТЕЦКИЙ Ю. Е. Коммунистические партии и молодежное движение в развитых капиталистических странах (70-е — начало 80-х гг.).— К.: Наук. думка, 1984.— 250 с.

ВАКОЛЮК В. С. Большевицкая военная печать в борьбе за солдатские массы в трех российских революциях.— К.: Вища шк. Головное изд-во, 1984.— 183 с.

ВЕРСТЮК В. Ф. Борьба трудящегося селянства Украины за зміцнення влади Рад.— К.: Наук. думка, 1984.— 143 с.

Вопросы внутрипартийного развития КПСС в условиях зрелого социализма.— М.: Политиздат, 1984.— 255 с.

ЗАХАРОВА Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856—1861.— М.: Изд-во МГУ, 1984.— 254 с.

ЗЛАТЕВ З., МАТЕЕВ Б., МИЧЕВ В. Болгария в эпоху социализма.— М.: Прогресс, 1984.— 208 с.

Имени героя: Докум. очерки.— 2-е изд., доп.— Харьков: Прапор, 1984.— 159 с.

КУЦ Е. Р. Борьба СССР за демократическое решение польского вопроса. 1941—1945.— К.: Наук. думка, 1984.— 151 с.

МАРТЫНОВ В., СПАХОВ С. Пролив в огне.— К.: Политиздат Украины, 1984.— 192 с.— (Мемуары).

Молодежь и высшее образование в социалистических странах.— М.: Наука, 1984.— 143 с.

Народное хозяйство СССР в 1983 г.: Стат. ежегодник.— М.: Финансы и статистика, 1984.— 607 с.

Народное хозяйство Украинской ССР. 1983: Стат. ежегодник.— К.: Техніка, 1984.— 324 с.

Наука і культура. Україна. 1983: Щорічник— К.: т-во «Знання» УРСР, 1984.— 575 с.

НЕКРАСОВ Г. А. Внешняя торговля России через Ревельский порт в 1721—1756 гг.— М.: Наука, 1984.— 272 с.

НИКИТИН В. В. Горючее — фронту.— М.: Воениздат, 1984.— 205 с.

Новейшая история Китая, 1928—1949.— М.: Наука, 1984.— 439 с.

ОКНЯНСКИЙ В. В. Научно-техническое сотрудничество МНР со странами — членами СЭВ. 1962—1982.— М.: Наука, 1984.— 174 с.

Основні напрями аграрної політики КПРС: (Діяльність парт. орг. України по переведенню с.-г. вир-ва на інтенс. шлях розвитку. Середина 60-х — 80-ті рр.).— Львів: Вища шк. Вид-во при ЛДУ, 1984.— 165 с.

ПАВЛЕНКО Н. И. Птенцы гнезда Петрова.— М.: Мысль, 1984.— 332 с.

ПИНЕГИНА Л. А. Советский рабочий класс и художественная культура: 1917—1932.— М.: Изд-во МГУ, 1984.— 240 с.

Советско-венгерские отношения, 1977—1982: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1984.— 422 с.

Социальные функции высшей школы в развитом социалистическом обществе.— Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1984.— 144 с.

СССР в борьбе за мир и безопасность народов: Ист. опыт.— М.: Междунар. отношения, 1984.— 365 с.

ТИМОФЕЕНКО В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.— К.: Наук. думка, 1984.— 219 с.

Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1984.— 255 с.

ШМАНЬКО Г. И., СТУДЕНЯК П. Ю. Дружба между людьми — дружба между народами.— Ужгород: Карпаты, 1984.— 128 с.

ШМЕЛЕВ А. Н. Исторический опыт борьбы ленинской партии против троцкизма за построение социализма в СССР. 1923—1927 гг.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1984.— 248 с.

ЯРЕМЧЕНКО Б. П. Культурные преобразования советского села в современных условиях: Некоторые методол. пробл. кооперации учреждений культуры.— К.: Вища шк. Головное изд-во, 1984.— 166 с.